

AVRASYA DOSYASI

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERĐİSİ

- Aralık 2023 -

AVRASYA ULUSLARARASI İLİŞKİLER VE STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ

tarafından hazırlanan

AVRASYA DOSYASI AVRASYA BİR VAKFINİN YAYIN ORGANIDIR

AVRASYA DOSYASI

STRATEJİK ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

Aralık 2023 Cilt: 14 Sayı: 2

Sahibi : Şaban GÜLBAHAR

AVRASYA BİR VAKFI ADINA

AVRASYA DOSYASI

ASAM'ın Yayın Organıdır.

Editörler : Dr. Ömer MURAT
Dr.Tuğçenur EKİNCİ FURTANA

Danışma Kurulu : Prof. Dr. Ö. Alparslan AKSU (Hakem Kurulu Başkanı)
Prof. Dr. Azmi ÖZCAN - Prof. Dr. Ahad ANDİCAN - Prof. Dr. Ahmet İNCEKARA
Prof. Dr. Çağrı ERHAN - Prof. Dr. Enis ÖKSÜZ - Prof. Dr. Erhun EYÜBOĞLU
Prof. Dr. Erdal KEREY - Prof. Dr. İ. Hakkı AYDIN - Prof. Dr. Mahmut ARSLAN
Prof. Dr. Ömer ÖZKAN - Prof. Dr. Salih AYNURAL - Prof. Dr. Yedigâr İZMİRLİ
Prof. Dr. Mehmet Akif OKUR, Doç. Dr. Cihat YAYCI - Dr. Mustafa YENİGÜN -
Doç. Dr. Furkan KAYA - Faruk SEZGİN - Oğuzhan SEZGİN

Yayın Kurulu : Eray GÜÇLÜER (ASAM Başkanı)
Dr. Ömer MURAT - Dr. Tuğçenur EKİNCİ FURTANA - Çağrı Batuhan BUDAK

Yazı İşleri Müdürü : Özcan ÜNLÜ

Reklam ve Halkla İlişkiler Müdürü : Cengiz BAYRAM

İrtibat

AVRASYA BİR VAKFI - ASAM : Fatih Mah. Kızılay Sk. No: 19/A Küçükçekmece-İstanbul
Tel: 0212 580 08 53 - Faks: 0212 541 99 44
avrasyabirvakfi@gmail.com

web: www.asam.org.tr

e-posta: asam@asam.org.tr

Tasarım & Uygulama : Selçuk ESER

Basım & Cilt : Aktif Matbaa ve Reklam Hizmetleri San. Tic. Ltd. Şti.

Matbaa Sertifika No : 47477

ISSN : 1302-5678

DergiPark

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/avrasyadosyasi>

Altı Ayda Bir Yayınlanan Hakemli Dergidir.

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ

Şaban GÜLBAHAR IV

SUNUŞ

Dr. Eray GÜÇLÜER VIII

EDİTÖRÜN ÖNSÖZÜ

Dr. Ömer MURAT - Dr. Tuğçenur EKİNCİ FURTANA X

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE İÇİN NÜKLEER GÜÇ OLMA İHTİYACININ ANALİZİ

Nazım ALTINTAŞ - Doç. Dr. Ersoy ÖNDER 14

İKİNCİ YÜZYILIN EŞİĞİNDE YAPISAL SORUNLAR VE YENİ SINAMALAR KARŞISINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ KAMU PERSONEL YÖNETİMİ

Prof. Dr. Adem ESEN - Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Zahid ÇİĞMAN 62

100. YILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNA GİDEN SÜREÇ

Prof. Dr. Ali SATAN 94

CUMHURİYETİMİZİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRK TEKSTİL SEKTÖRÜNDEKİ GELECEK ARAYIŞLARI BAĞLAMINDA STRATEJİK BİR DEĞİŞİM DÖNÜŞÜM UNSURU OLARAK TEKNİK TEKSTİLLER “MİLLİ TELSİZ HABERLEŞME SİSTEMİ”

Prof. Dr. İ. Kahraman ARSLAN - Arş. Gör. M. Berkcan ARSLAN 117

XX'NCİ YÜZYILIN BAŞLARI AZERBAJCAN EDEBİYATINDA DİNİ-KAHRAMANLIK GELENEKLERİNİN DEVAMI

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA 138

YENİ YÜZYIL, YENİ GÜVENLİK ORTAMI VE İSTİHBARATIN SINIRLARI

Dr. Mustafa ALTINPINAR 149

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100'ÜNCÜ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ARALARINDAKİ DIŞ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Junus GANIEV- Dr. Razia ABDİEVA - Dr. Damira BAIGONUSHOVA 165

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZ YILINDA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Dr. Tezer PALACIOĞLU 190

SURİYE İÇ SAVAŞI DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKMENLER

Ülküm Gözde GÜNDOĞDU 231

ÖNSÖZ

Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşlarının, umutları tükenmiş bir milleti Milli Mücadele ateşiyle ayağa kaldırıp Anadolu'nun vatan olmasını sağlamanın üzerinden tam 100 yıl, yani bir asır geçti. Bu yeni dönemin adı Türkiye Cumhuriyeti Devleti oldu. 100. yılını büyük bir irade ve heyecanla idrak ettiğimiz Cumhuriyetimizin ilelebet payidar kalmasını temenni ediyoruz.

Cumhuriyet kelimesi, Latince 'respublica'dan Fransızcaya 'republique', İngilizceye 'republic' olarak geçmiş, dilimize ise Arapça 'cumhur' sözcüğü ile yerleşmiştir. Kelimenin sözlük anlamı 'millet, halk, ahali'dir. Sözcük zamanla siyasi bir anlama bürünerek bir devlet ve hükümet biçimini tanımlayacak hale dönüşmüştür.

"Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir" kuralını devlet yönetimine yerleştiren cumhuriyetimizin kurucusu Atatürk, bir gece önce (28 Ekim) kurmaylarını Çankaya Köşkü'nde toplayarak "Yarın cumhuriyeti ilan edeceğiz" sözünün ardından, 29 Ekim 1923'te yeni Türkiye'nin yönetim biçiminin cumhuriyet olduğunu açıkladı. İsmet İnönü başkanlığında aynı gün saat 18.00'de toplanan TBMM Anayasa Komisyonu'na sunulan anayasa değişikliği tasarısında şu hükümler yer alıyordu:

- Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir. Ulusal işlerin fiili idarenin yönetim şekli halka dayanmaktadır. Türkiye Devleti bir cumhuriyettir.

- Türkiye Devleti'nin dini İslam, resmi dili Türkçedir.

- Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından yönetilir.

- Türkiye Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı, Genel Kurulun toplantısında bir yasama dönemi süresi için kendi üyeleri arasında Millet Meclisi tarafından seçilir. Cumhurbaşkanı görevini halefi seçilene kadar sürdürür. Geçmiş başkan yeniden seçilebilir.

- Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı, Türk Devletinin başıdır. Bu sıfatıyla gerekli gördüğü zaman, Büyük Millet Meclisi ve Bakanlar Kurulunun başkanlığını yapar.

• Kurul Başkanı, Cumhurbaşkanı tarafından ve Meclis üyeleri arasından seçilir. Diğer bakanlar yine milletvekilleri arasında, Kurul Başkanı tarafından seçilir. Kurulun listesi Büyük Millet Meclisinin onayına, Cumhurbaşkanı tarafından sunulur.

Çeşitli konuşmalar ve müzakerelerin ardında tasarı saat 20.30'da oturuma katılan 158 üyenin tamamının oyuyla kabul edildi. Cumhuriyetin ilanı "Yaşasın Cumhuriyet" sesleri ve alkışlarla karşılandı. Cumhuriyetin ilanının ardından yapılan gizli oylamada 158 milletvekilinin tamamının oyunu alan Gazi Mustafa Kemal, TBMM tarafından yeni Türk devletinin ilk cumhurbaşkanı seçildi. Cumhurbaşkanı seçildikten sonra yaptığı tarihi teşekkür konuşmasında özetle şunları söyledi:

"Efendiler; asırlardan beri Doğuda haksızlığa ve zulme uğramış olan milletimiz, Türk milleti, gerçekte soydan sahip bulunduğu yüksek kabiliyetlerden yoksun zannediliyordu. Son yıllarda milletimizin fiili olarak gösterdiği kabiliyet, istidat ve kavrayış kendi hakkında kötü düşünenlerin ne kadar gafil ve ne kadar gerçeği görmekten uzak, görünüşe aldanmış insanlar olduğunu pek güzel ispat etti. Milletimiz kendisinde var olan vasıfları ve değeri, hükümetin yeni adıyla medeniyet dünyasına çok daha kolaylıkla gösterebilecektir. Türkiye Cumhuriyeti, dünya devletleri arasında tuttuğu yere layık olduğunu eserleriyle ispat edecektir. Arkadaşlar; bu yüksek rejimi yaratan Türk milletinin son dört yıl içinde kazandığı zafer, bundan sonra da birkaç misli olmak üzere kendini gösterecektir. Bendeniz, kazandığım bu güven ve itimada layık olmak için pek önemli gördüğüm bir noktadaki ihtiyacı arz etmek mecburiyetindeyim. O ihtiyaç, yüce heyetinizin şahsıma karşı gösterdiği sevgi, güven ve desteğin devamıdır. Ancak bu sayede ve Tanrı'nın yardımıyla, bana verdiğiniz ve vereceğiniz görevleri en iyi şekilde yapabileceğimi ümit ediyorum."

İnsanlık tarihinde eşine az rastlanır bir kahramanlıkla küllerinden yeniden doğmayı başarmış olan Türk Milleti, bu yeni dönemi çok çabuk içselleştirdi. Yurdun dört bir yanında kutlamalarla cumhuriyet kutlandı.

Aradan geçen 100 yıl içinde Türkiye Cumhuriyeti ve demokrasimiz zaman zaman darbeler ve darbe girişimleriyle (27 Mayıs darbesi, 72 Muhtırası, 12 Eylül darbesi, 28 Şubat darbesi, 15 Temmuz darbe girişimi vb.) kesintiye uğratılsa da eğitim, kültür, savunma sanayi, ekonomi, sağlık gibi pek çok alanda büyük gelişmeler kaydetti. Bugün özellikle savunma sanayi alanında dünyanın en önemli ülkeleri arasında yer aldı.

Rusya-Ukrayna Savaşı, Kafkaslarda sönmek bilmeyen gerilim ateşi, Irak ve Suriye’de ülkemizi de tehdit eden terör ve savaş hali, İsrail’in Gazze soykırımı, Doğu Akdeniz’deki gelişmeler, Ege’deki 12 ada sorunu, ABD’nin doğrudan Türkiye’yi tehdit eden Yunanistan’daki stratejik dev üsler, cumhuriyetin 100. yılında ülkemizin nasıl bir ateş çemberine alındığını gözler önüne sermektedir.

İnancımız ve istikametimiz odur ki, Büyük Türk Milleti bütün bu krizleri aşacak ve geleceğin dünyasında yerini daha da güçlendirecek iradeye sahiptir.

Fransız düşünür Francis Bacon’un “Genç bir devlette ordu, orta yaşlıda bilgi, sonraları da bir müddet için her ikisi birden, yaşlanmaya yüz tutmuş bir devlette de sanayi ve ticaret inkişaf gösterir” demiştir. Görüyoruz ki ordu ve bilgi konusunda aldığımız mesafe ülkemizi ticaret ve sanayi konusunda da kayda değer bir noktaya getirmiştir. Ancak cumhuriyetimizin 100. yılında ‘adalet’ konusunda daha da ileri seviyelere gelmemiz gerekmektedir. Hazreti Ali’nin “Bir devletin devamı ve bekası, adaletle mümkün olur” kıymetli sözü bize öncülük etmelidir.

Avrasya Bir Vakfı ve Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi olarak 6 ayda bir yayımladığımız “Avrasya Dosyası” dergimiz, tam da böyle bir dönüm noktasında, Türkiye Cumhuriyeti’nin 100. yılında özel bir sayıyla siz değerli okurlarını selamlamaktadır.

Konusunun uzmanlarınca kaleme alınan yazılar hem milletimizin geçmiş değerlerini hem de geleceğe emin adımlarla yürüyen devletimizin zenginliklerini derinlikli inceleme ve araştırma yazılarıyla sunmaktadır.

Cumhuriyetimizin 100. yılına geli süreci, Türkiye’nin nükleer güç olma ihtiyacı, kamu personeli yönetimi, ülkemizin en önemli ihraç kalemi olan tekstil

sektörünün bir asırlık serüveni, yeni güvenlik ve istihbarat ihtiyacı, Türk Cumhuriyetleri ile ticari ilişkilerin önemi, dış ticaretin geldiği nokta gibi konular, ülkemizin önde gelen üniversiteleri ile kurumlarında başarıyla görev yapan hocalarımız tarafından titizlikle incelenip kaleme alındı.

Kıymetli yazıları ile Avrasya Dosyası'na katkı veren E. Korgeneral Nazım Altıntaş, Prof. Dr. Ali Satan, Prof. Dr. Adem Esen, Prof. Dr. İ. Kahraman Arslan, Doç. Dr. Ersoy Önder, Doç. Dr. Aybeniz Rahimova, Dr. Mustafa Altınpınar'a, Dr. Muhammed Zahid Çığman, Dr. Cunus Ganiev, Dr. Razia Abdieva, Dr. Damira Baigonushova, Dr. Tezer Palacıoğlu, Arş. Gör. M. Berkcan Arslan, Ülküm Gözde Gündoğdu ve çok teşekkür ediyoruz.

Sizlere, ülkemizi ve bütün milletimizi yakından ilgilendiren böylesine önemli bir sayı sunduğumuz için gururluyuz.

Güzel, huzurlu ve mutlu günlerde okumanız dileğiyle...

Şaban GÜLBAHAR
AVRASYA BİR VAKFI GENEL BAŞKANI
ASAM YÖNETİM KURULU BAŞKANI

SUNUŞ

1 Ocak 2024 tarihi itibarıyla Avrasya bir Vakfı başkanı ve yönetim kurulu onayı ile ASAM Başkanı olarak yeni görevime başlamış bulunmaktayım. Uzun süredir uzman olarak çalışmaktan ve mensubu olmaktan gurur duyduğum ASAM'ın Başkanı olma görevini şahsıma tevdi eden Avrasya bir Vakfı başkanımız Sayın Şaban Gülbahar Bey'e hassaten teşekkürlerimi ve şükranlarımı sunuyorum.

Benden önceki başkan, gönüldaş ve üyelerimizin büyük çaba ve katkılarıyla bir marka değeri haline gelmiş olan ASAM'ı daha da ileri noktalara taşıyabilmek için büyük bir gayret ve özveriyle çalışma azminde olduğumu belirtmek isterim. Gerek Vakıf bünyesinde gerekse ASAM içerisinde yer alan her kademedeki dost ve arkadaşlarımızla Tam bir dayanışma ve uyum içerisinde büyük ve güçlü Türkiye idealine ulaşmak için Güç Birliği, Gönül birliği, Ülkü birliği yaparak Ülkemiz, milletimiz ve Devletimiz için hep birlikte önemli işler başaracağımıza yürekten inanıyorum.

Her geçen gün daha kaotik bir ortama doğru hızla sürüklenen dünyamızın içinde bulunduğu çalkantılı ve çatışmacı süreçler kaçınılmaz olarak daha geniş kapsamlı küresel bir mücadeleye doğru evrilmektedir. Dünyanın en kritik coğrafyasında, belki de en hassas jeopolitiğine sahip ülkemizin Bir taraftan toplumsal kalkınma ve ekonomik gelişimini sağlarken diğer taraftan ortaya çıkan iç ve dış sınımalara karşı bekasını sağlayacak Yeni, güçlü ve hızlı sistemler Üretebilmesi ancak çok yönlü girdilerin milli sistemlerimize Sinerji yaratacak şekilde dahil edilmesiyle mümkün hale gelebilir. Bunun için Türkiye'nin en önemli düşünce kuruluşlarından biri olan ASAM tarafından; farklı zamansal ve içeriksel seviyelerde ülkemize Vizyon sağlayacak, Toplumsal algımıza derinlik kazandırabilecek, ekip çalışmasına dayalı, ilkeli ve bilimsel nitelikte, sahip olduğumuz kadim inanç ve değerler ekseninde milli tarih, toplumsal şuur ve kültürümüzü yansıtacak çok yönlü çalışmalar yapılması son derece önemli ve gereklidir. Öncelikle kendimizi, kendi fiziki ve manevi topoğrafyamızı öğrenebilmek, siyasi ve Medeni sınırlarımızın geçtiği yerleri anlayabilmek yani işe kendimizden başlamak önceliğimiz

olmalıdır. Yakın çevremizdeki gelişmeler, küresel sistemdeki dalgalanmalar, geçmişte olduğu gibi günümüzde ve gelecekte dünya tarihine yön verebilecek düşünce akımları ve oluşturabileceği muhtemel etkiler, teknolojik, siyasi, ekonomik ve askeri gelişmeler çalışma alanlarımız içerisinde yer almalıdır.

Elbette günümüz konjonktürel şartları stratejik araştırmaların konu kapsamını çok daha genişletmektedir. Bu kadar yoğun ve çok fazla içeriğe sahip araştırma süreçlerinin etkin şekilde yürütülebilmesi için önceliklendirme yapmak ve yaşanan gelişmeleri kesintisiz biçimde takip edebilmek önem arz etmektedir. Bunun yanında ASAM'ın iletişimsel ve araştırmacı araçlarının çeşitlendirilmesi, çalışacağımız uzman ve yerel deneyimlere sahip akademisyenlerin artırılması, geniş kapsamlı alan ve içerik araştırmalarının yapılabileceği alt yapıların tesis edilmesi de başarımızı arttıracak önemli faktörlerdendir.

Avrasya Dosyası dergimizin bu sayısında yine çok çeşitli konuları alanında uzman akademisyenlerden oluşan araştırmacılarla inceleyerek sizlerin bilgilerine sunduk. Her sayıda yeni arkadaşlarla yeni ve ilgi çekici farklı konuların işlenmeye çalışılması da dergimizin popülerliğini daha da arttırmaktadır. Bundan sonraki süreçte de hem dergimizin hem internet sitemizin içeriğinin ve hem de başta konferanslar olmak üzere kurs, eğitim, seminer gibi diğer bilgi-iletişim araçlarımızı daha etkin hale getirmek için gayret göstereceğiz. Bu yolda ilerlerken siz değerli Avrasya Bir Vakfı dostlarımızın görüş ve tavsiyeleri bizler için çok değerli rehberler olacaktır.

Bu vesileyle yeni yılda ve yeni sayımızda hepinizi sevgi ve saygıyla selamlıyorum.

Dr. Eray GÜÇLÜER
ASAM BAŞKANI

EDITÖRÜN ÖNSÖZÜ

Sevgili Avrasya Dosyası okurlarımız,

Haziran 2023 sayımızın önsözüne, “Bir insanın görebileceği olağanüstü tarihi bir dönemden geçiyoruz” diye başlamıştık. İddialı bir giriş olmadığını sonraki yaşananlardan maalesef anlamış olduk. 7 Ekim 2023 günü Hamas ve İsrail arasındaki savaşın yeniden alevlenmesiyle, Hitler’in Soykırım uyguladığı Yahudilerin, 2023 yılında Hitler rolüne geçerek çoluk çocuk, kadın yaşlı demeden Gazze’de Müslüman Filistin Halkını soykırımı uğrattığına şahit oluyoruz. En kutsal saydığımız değerler yerlerde ve İsrail askerlerinin postalları altında göstere göstere eziliyor. Hastane gibi sağlık merkezi olduğu alenen bilinen yerler, camiler, okullar, sivil yerleşim yerleri bombalanıyor. Birleşmiş Milletler’in yapıları dahi bombalanıyor. Siviller kuşatılıyor, aç-susuz bırakılıyor ve sonra üzerlerine tonlarca bomba atılıyor. Sivil-asker demeden, kadın, çocuk, yaşlı veya hasta demeden herkes öldürülüyor. Kâğıt üzerinde bunların hepsi “savaş suçu”dur. Ama İsrail’e böyle kanunların uygulanamaz olduğu görülmüştür. Bunun bir Müslüman ülke tarafından, bir gayri müslim ülkeye veya gayri müslim topluma yapılması halinde derhal “savaş suçu” sayıldığını tüm dünya gördü. Veya Putin gibi Batı karşıtı bir ülke lideri yaparsa, savaş suçlusuz olarak kabul edileceği görülmüştür. Ama İsrail Başbakanı Netanyahu için böyle kanunlar uygulanamamaktadır. İsrail’e karşı zaten ABD’nin başka bir şekilde davranması beklenemezdi. Ancak bütün dünya hem İsrail’e hem de ABD’ye karşı tavrını açıkça ortaya koymaya başlarken, bir taraftan da uluslararası sistem ve kurumları sorgulanmaya başladı. Artık ABD Modern dünya değerleri var diye kendisine karşı hareketleri susturmak için başka ülkelere baskı yapamayacaktır. BM’in uluslararası sistemin ve barışın koruyucusu değil, ABD ve BATI’nın çıkarlarını gözetmek mecburiyetinde kalan işlevsiz bir kurum olduğu ortaya çıkmıştır.

2024 yılı Belediye Başkanlığı seçimleri yaklaşırken, PKK’nın tekrar ortaya çıktığı görülmektedir. Hangi taşeronundan, ne emir aldığı belli olmayan bu

terörist örgüt 12 Mehmetçiğimizi şehit ederek, düşmanın uyumadığını, uyumayacağını bize maalesef hatırlatmıştır.

Bu sayımız Türkiye Cumhuriyeti'nin 100'üncü yılına atfen ülkemizin eriştiği seviyenin değerlendirilmesi ve gelecekte alacağımız stratejik kararlara yönelik bir çalışma olmuştur. Bunlardan biri de artık ülkemizin Nükleer Silah sahibi olma zamanının gelip gelmediği yönündeki durumun değerlendirilmesidir. Günümüzde, nükleer silahları olan bazı devletlerin bunu bir tehdit ve baskı mekanizması olarak kullanageldiği görülmektedir. Stratejik anlamda silahlar konusunda uzman olan emekli bir Korgeneralimizin ve bir Doçent akademisyenimizin birlikte kaleme aldıkları "Cumhuriyetin Yüzüncü Yılında Türkiye İçin Nükleer Güç Olma İhtiyacının Analizi" adlı makalemiz bu anlamda çok ufuk açıcı bir yazı olmuştur. "İkinci Yüzyılın Eşiğinde Yapısal Sorunlar ve Yeni Sınamalar Karşısında Türkiye Cumhuriyeti Kamu Personel Yönetimi" adlı makalemizde, kamudaki yapılanmamızın sürdürülebilirliğine yönelik çok başarılı ve yol gösterici bir makale sunulmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kanunlarında, liyakat konusunda yapılan sınıflandırmalar konunun önemini ortaya koymaktadır. "Yüzüncü Yılında Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Giden Süreci" irdeleyen makalemiz ise bugünlere erişmemizi sağlayan Cumhuriyet'in temellerinin atıldığı zor koşulları resmetmektedir. "Cumhuriyetimizin Yüzüncü Yılında Türk Tekstil Sektöründeki Gelecek Arayışları Bağlamında Stratejik Bir Değişim Dönüşüm Unsuru Olarak Teknik Tekstiller" adlı makalemiz, tekstil konusunda rakiplerimizden farklılaşarak onları geride bırakma yöntemlerini ortaya koymaktadır. Sadece rekabet avantajı kazanmak değil aynı zamanda iş gücümüze de büyük katkı sağlayacağına, dolayısıyla işsizliği azaltıcı bir faktör olacağına inanıyoruz. Teknik tekstil sayesinde, dünyada tekstil konusunda oyunun kurallarını yeniden yazan ülkelerden biri olma imkânımız olacaktır. Azerbaycan Türkü bir akademisyen tarafından yazılmış olan "Azerbaycan Edebiyatında Dini-Kahramanlık Geleneklerinin Devamı" hakkındaki makalemizde ise Türklükle ilgili alışageldiğimiz bakış açılarına, yeni bir renk ve dokunuş katacağına inanıyoruz. "Yeni Yüzyıl, Yeni Güvenlik Ortamı ve İstihbaratın Sınırları" adlı makalemizle değişen güvenlik ortamı, istihbaratın önemi hakkında değerli bilgiler paylaşılmıştır. Bilginin, askeri anlamda karşılığı olan İstihbaratın ne kadar

önemli olduğu herkesçe bilinmektedir. Bir Kaymakamımızın kaleminden, İstihbarat konusunda dikkat edilmesi gereken hususlar sizlerle paylaşılmaktadır. “Türkiye Cumhuriyeti’nin 100’üncü Yılında, Türk Cumhuriyetlerinin Aralarındaki Dış Ticaretin Değerlendirilmesi” adlı makale Kırgız Türkü akademisyenlerimiz tarafından yazılmıştır. Türkiye ile Orta Asya’daki kardeş Türk Devletlerinin birbirleriyle yaptıkları uluslararası ticaretin geldiği seviye rakamlarla ortaya konmuş olup geleceğe yönelik değerlendirmeler paylaşılmıştır. “Türkiye Cumhuriyeti’nin Yüz Yılında Dış Ticaretin Gelişimi” adlı makalede ise ülkemizin dış ticaretinin başarılı yükselişi ortaya konmuştur. “Suriye İç Savaşı Döneminde Türk Dış Politikasında Türkmenler” adlı makalemizde ise komşumuz Suriye’de yaşayan Türk kardeşlerimizin durumu değerlendirilmiştir.

Hiç istemediğimiz halde, savaşlar hayatımızda normalleşmeye başladı. 2022 yılı başından beri süregelen Ukrayna- Rusya Savaşının devam ettiğini, Suriye’de iç savaşın yıllardır devam ettiğini ve Hamas- İsrail Savaşını görüyoruz.

Gurur kaynağımız Türk savunma sanayi ürünlerinin ihracatı 6 milyar doları aşmak üzeredir.

Ülkemizin bir diğer gerçeği olan depremler de doğal birer düşman gibi bizim hata yapmamızı beklemeye devam etmektedir. 6 Şubat 2022 depremlerinin yıl dönümü yaklaşırken, almamız gereken tedbirler insanımızın toprak altında kalmasını engellemek adına çok önemlidir.

Bu konuyla ilgili olarak önceki sayımızda; depremde pijamasıyla toprağın içinden çıkan bir insanın, bankada kamu kurumunda kendi kimliğini ispat edecek şekilde göz-retina taraması, parmak izi taraması, bilek taraması gibi kişiye özel bilgilerin blok zinciri teknolojisiyle kayıt altına alınması için çalışma yapılması konusunda naçizane teklifimizi yineliyoruz.

Depremlerde vefat eden insanlarımıza başsağlığı diliyor ve asla unutmayacağımızı belirtmek isteriz. Şehitlerimizi, Gazilerimizi bizler için canını veya organlarını feda etmiş asker, polis ve tüm görevi başında şehit olmuş vefakâr insanlarımızı saygıyla anıyoruz.

Cumhuriyetimizin 100. Yılında dergimizin bu sayısını, topraklarımızda barış içinde yaşayabilelim diye başta Gazi Mustafa Kemal Atatürk ve silah arkadaşları olmak üzere, kanlarını döken tüm şehitlerimize ve gazilerimize atfediyoruz. Bu yüzyıl Türkiye yüzyılı olacak, buna inanıyoruz. Ticareti, sanayisi, insan gücü, askeri teknolojisi, insanlığa hizmeti ile örnek olan ülkemizin, sadece 100 yıl değil, 1000'lerce yıllık kadim devlet geleneği ile yeni uluslararası sistemin oluşumunda büyük rol oynayacağına inanıyoruz...

Bu duygu ve düşüncelerle 2024 yılının ülkemize, gerçek dost ve müttefiklerimize huzur getirmesini dileyerek Avrasya Dosyası Aralık 2023 sayımızı siz değerli okuyucularımızın beğenisine sunuyoruz.

Saygılarımızla.

Avrasya Dosyası Dergisi Editörleri

Dr. Ömer MURAT & Dr.Tuğçenur EKİNCİ FURTANA

CUMHURİYETİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRKİYE İÇİN NÜKLEER G OLMA İHTİYACININ ANALİZİ

Nazım ALTINTAŞ*
Doç. Dr. Ersoy ÖNDER**

ÖZET

Uluslararası ilişkilerde, ülkelerin söz sahibi olmalarının ana kriteri, güçtür. Askeri, jeopolitik, ekonomik, teknolojik ve kültürel güçlerin yanı sıra enerji kaynağına sahip olma, söz konusu ülkenin uluslararası anlaşmazlıklarda pazarlık payını artıran bir diğer unsurdur. Bu enerji kaynaklarından biri olan nükleer enerjiye sahip olmak ise, birçok devletin tercih edeceği bir kaynak olurken, bu enerjiye ulaşma çabalarının silahlanmaya dönüşmesi farklı bir durum yaratmaktadır. Bu alışmada, Türkiye'nin nükleer silaha sahip olmak istemesi halinde yaşanacak muhtemel etkiler ortaya konmaktadır. Türkiye, soğuk savaş döneminde bu tehdidin en yakın hedeflerinden birisi olmuştur. Küba krizi esnasında ABD ve Sovyetler Birliği arasında yapılan pazarlıklarda Türkiye'de konuşlu nükleer silahlar gündemin bir parçası olmuş, ancak ne yurt içi kamuoyunda ne de askeri çevrelerde bu silahların politika, strateji ve askeri gce etkileri yeterince tartişılmamıştır. Bu çalışmanın amacı söz konusu tartişmalara katkı sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: G, Nükleer Silah, Nükleer Enerji, Türkiye, Balistik Füze.

*(E) Korgeneral
nazimaltintas@yahoo.com
<http://ORCID:0009-0001-1752-1836>
ersonder@hotmail.com
<http://ORCID:0000-0002-2873-2700>

ANALYSIS OF THE NEED FOR TURKIYE TO BE A NUCLEAR POWER IN THE CENTENNIAL ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC

ABSTRACT

The main criterion for countries to have a say in international relations is power. In addition to military, geopolitical, economic, technological and cultural powers, having an energy source is another factor that increases the bargaining share of the owning country. Having nuclear energy, which is one of these energy sources, is a source that many states will prefer, while the efforts to reach this energy turn into armament, which creates a different situation. In this study, the possible effects that will be experienced if Turkey wants to have nuclear weapons are revealed. Turkey has been one of the closest targets of this threat during the cold war period. Nuclear weapons deployed in Turkey became a part of the agenda in the negotiations between the USA and the Soviet Union during the Cuban crisis, but the effects of these weapons on policy, strategy and military power have not been adequately discussed either in the domestic public or in military circles. The aim of this study is to contribute to these discussions.

Keywords: Power, Nuclear Weapons, Nuclear Energy, Türkiye, Ballistic Missile.

GİRİŞ

Akkuyu nükleer santraline yakıt çubuklarının 27 Nisan 2023 tarihinde getirilmesi ile nükleer tesis statüsünün kazanıldığı yapılan törenle ilan edilmiştir. Bu tesisten sağlanacak elektriğin Türkiye'nin toplam elektrik enerjisi ihtiyacının %10'unu karşılayacağı törende yapılan konuşmalarda yetkililerce açıklanmıştır. Cumhuriyetin yüzüncü yaşına eriştiği anlamlı bir dönemde bu gelişme ekonomik açıdan da önemli bir kazanımdır. Santralin nükleer yakıt çubukları kullanım sonrası Türkiye'de muhafaza edilecektir. Bu durum enerji alanında kullanımının yanında hemen akıllara zenginleştirilerek silah üretiminde kullanılıp kullanılmayacağı sorusunu da getirmektedir. Ortaya çıktığından beri nükleer silahlar dünya güç dengesini değiştiren, kitle halinde zayiata neden olduğu için kullanımı ahlaki ve moral değerler açısından tartışma yaratan ve çevreye verdiği zarar nedeni ile etkileri tüm insanlığı ilgilendiren bir buluştur. Bu nedenle nükleer silaha sahip olma, kullanım dışı bırakma veya yayılmasını önleme konusundaki çalışmalar Soğuk Savaş süresince dünya kamuoyunu oldukça meşgul etmiştir. Sovyetler Birliğinin dağılması ile bir süre azalan tartışmalar son yıllarda yaşanan krizler nedeni ile eskisinden daha ciddi olarak tekrar gündeme gelmiştir.

Bu çalışmanın konusu teknik olarak söz konusu silahların Türkiye tarafından yapılabilirliğini incelemek değildir. Güvenlik stratejisi içerisinde bir seçenek olarak Türkiye'nin nükleer silaha sahip olmak istemesi halinde muhtemel etkilerini ortaya koymaktır. Çalışmada öncelikle nükleer silahla-

rın ortaya çıkışı, tehdit algısını nasıl değiştirdiği, yayılması ve denemeleri önleme girişimleri, atma vasıtaları, bu silahlarla sağlanan gücün niteliği, ülkelerin nükleer silah sahibi olma isteklerinin nedenleri ele alınmış ve aynı başlıklar üzerinden Türkiye için nükleer güç olma ihtiyacı irdelenmiştir.

Türkiye, Soğuk Savaş dönemini bu tehdidin en yakın hedeflerinden birisi olarak yaşamıştır. Küba Krizi (1962) esnasında ABD ve Sovyetler Birliği arasında yapılan pazarlıklarda Türkiye’de konuşlu nükleer silahlar gündemin bir parçası olduğu halde yurt içinde gerek kamuoyu ve gerekse askeri çevrelerde bu silahların politika, strateji ve askeri güce etkileri yeterince tartişılmamıştır. Basın ve akademik çevrelerde yer alan sınırlı sayıda tartişmalar daha çok politik yönü ile ele alınmış, askeri boyutu yeterince incelenmemiştir. Bu çalışmanın amacı söz konusu tartişmalara katkı sağlamaktır.

1. NÜKLEER SİLAHLARIN ORTAYA ÇIKIŞI:

Dünya ilk defa ABD’nin İkinci Dünya Savaşının son yıllarında yaptığı testlerle nükleer silahla tanışmıştır. ABD 1945 yılında bu silahı kullanıma hazır hale getirmiş ve gerçek hedeflere karşı kullanıldığı ilk ve son örnek Japonya olmuştur. Bu tarihten 19 yıl sonra 4 yeni devlet daha nükleer güç olarak ortaya çıkmıştır. Beklendiğinden daha da erken bir tarihte 1949 yılında Sovyetler Birliği ilk nükleer denemeyi gerçekleştirmiştir. Üç yıl sonra, 1952’de İngiltere nükleer testlere başlamış, 1960 yılında Fransa, 1964 yılında Çin nükleer silaha sahip olmuştur (Holloway, 1994, s.243). BM Güvenlik Konseyinin de daimi üyeleri olan 5 ülke “yasal olarak nükleer silaha sahip ülkeler” kabul edilmektedir. 1968 Yılında imzaya açılan Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Anlaşması (NSYÖA) ile bu ülkeler dışında kalan ülkelerin nükleer silah kullanma ve üretme çabaları uluslararası alanda yasal kabul edilmemektedir. Ancak bu kısıtlama söz konusu silahlarla ilgili çalışmaları durdurmamıştır. Beş ülkenin dışında birçok ülke örtülü yollardan nükleer silah programı yürütme gayreti içinde

olmuşlardır. Hindistan 1974 yılında ilk denemesini yapmış, 1999'da gerçekleştirdiği deneme ile Pakistan ve son olarak Kuzey Kore bu grupta sayılabilecek diğer ülkelerdir. İsrail'in nükleer silah sahibi olduğu bilinmekte fakat varlığı konusunda resmi bir açıklama yapılmamaktadır. Son olarak Hamas'a karşı yürütülen operasyonda İsrail'in bir bakanının nükleer silah kullanarak Gazze'yi tamamen yok etme tehdidinde bulunması sahiplik anlamında açık bir beyandır.

2. KİTLE İMHA SİLAHLARININ YAYILMASI:

Bu silahlar uzun zamandan beri ülkelerin stoklarında olmasına rağmen son zamanlarda gösterdiği yayılma eğilimi endişeleri artırmıştır. Nükleer silaha sahip olma nedenleri her ülkenin koşullarına göre farklılık göstermekle birlikte öne çıkan görüşler dört başlık altında incelenmiştir (Müller, 1997, s.62).

2.1. ÜLKELERİN DAHA BAĞIMSIZ VE MİLLİYETÇİ POLİTİKALAR YÜRÜTME İSTEKLERİ:

Soğuk savaşın ardından eski süper güçlerin, kendi bloklarındaki ülkeleri kontrol etme yeteneğinin ortadan kalkması sonucu ortaya çıkan güç boşluğunda, bazı ülkelerin güvenliklerini sağlamak veya diğer tarafın zararına olacak şekilde çıkarlarını elde etmek için güç kazanma istekleri yayılma riskini artıran nedenlerden biri olarak kabul edilmektedir. Aslında dünya bu silahlardan kaynaklanan tehditle yaklaşık yetmiş yıldan beri yaşamasına rağmen bunların yayılması ile ilgili tartışmalar soğuk savaşın sonlarından itibaren başlayan dönemde yoğunlaşmıştır. Ayrıca teknolojik gelişmelerin bu silahların yapımını daha da kolaylaştırması ve bunların atma vasıtaları olan balistik füzelerde sağlanan gelişmeler diğer endişe nedenleridir.

2.2. NÜKLEER MADDELER VE FÜZE TEKNOLOJİLERİ İHRACATINDA UYGULANAN KURALLAR VE UYUM SORUNLARI:

Son yıllarda ortaya çıkan diğer bir tehlike de nükleer maddelere sahip bazı ülkelerin bu maddelerin ihracı ile ilgili kontrol sistemlerine uyma konusundaki isteksizliğidir. Uzun yıllar bu maddeleri üretmiş olan ülkelerde artık devlet tekeli de garanti değildir. Söz konusu maddelerin kaçakçılığına yönelik eylemlere de rastlanmıştır. Aynı şekilde füze teknolojilerinin yayılması da tam olarak önlenememektedir.

2.3. GÜÇ BOŞLUĞUNU DOLDURMA GAYRETLERİ:

Soğuk savaş sonunda ortaya çıkan güç boşluğunun ülkeleri kitle imha silahlarına sahip olmaya sevk ettiği yönünde görüşler ortaya atılmıştır. Batı Avrupa açısından Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra buradan kaynaklanan konvansiyonel tehdit ortadan kalkınca nükleer güce sahip olma ihtiyacı da azalmıştır. Çünkü NATO karşı tarafın üstün olduğu askeri gücü dengelemek için nükleer silaha başvurmayı öngören caydırma stratejisini benimsemişti. Ancak Ukrayna Rusya savaşı ile söz konusu tehdit daha güçlü bir şekilde yeniden canlandırılmış son NATO zirvesinde de buna yönelik kararlar alınmıştır. Halen sahip olanlar dışında diğer Avrupa ülkelerinde nükleer silah edinme isteği yönünde henüz bir gelişme gözlemlenmemiştir. Birleşmeden sonra prestij için Federal Almanya'nın böyle bir yeteneğe sahip olmak isteyebileceği öne sürülmüş ancak Almanya'nın bu yönde bir çalışması henüz olmamıştır. Avrupa güvenlik mimarisinde ABD'nin başat rolü nedeni ile Almanya'nın fazla hareket kabiliyeti de yoktur. ABD'nin Avrupa için taahhüt ettiği nükleer güvenlik şemsiyesi geçerliliğini korumaktadır. İttifakın güvenilirliği ya da güvencede azalma olduğunda başka ülkeler de silah geliştirme gayretinde olabilir. Bu kapsamda Avrupa Birliği'nin NATO'dan bağımsız kendi askeri gücünü oluşturma çabaları ivme kazanırsa böyle bir isteğin de gündeme gelebileceğini akılda tutmak gerekir. Unutulmamalıdır ki Soğuk Savaşın başlangıcında Fransa'nın kendi si-

lahını üretme nedenlerinden birinin ABD tarafından sağlanacak korumaya fazla güvenmemiş olmasıdır. Rusya Ukrayna savaşının nedenlerinden biri Ukrayna'nın NATO üyesi olma isteği ve Rusya'nın bu durumda değişecek tehdit algısıdır. 1994 Yılında Ukrayna sahip olduğu nükleer silahları bir antlaşma ile Rusya'ya geri vermiştir. Çatışmalar durduktan sonra Ukrayna NATO'ya üye olarak kabul edilmese de Rusya'ya karşı nükleer silah geliştirme arayışında olacağı öngörülebilir. Bu konuda bilgi birikimine sahiptir. NSYÖA antlaşmasına aykırı olsa da bu isteğe ABD'nin müsamaha gösterebileceğini düşünmek yanlış olmayacaktır.

Çin'in süper güç olarak ortaya çıkmasından sonra Asya'nın doğusunda oluşmakta olan güç dengeleri nükleer silah alanında bazı gelişmelere de yol açabilecek niteliktedir. Bugüne kadar ABD tarafından sağlanan güvenlik şemsiyesi ile korunan Japonya'nın iki süper güç arasında artan gerilimde hedef olma potansiyeli yüksek olduğundan kendine güvence sağlayacak yeni yetenekler kazanmak isteyeceği değerlendirilmektedir. Çin ve Rusya'nın Japonya yakınlarında yürüttükleri ortak tatbikat sonrası Japonya Başbakanı ülkesine yönelik tehdit seviyesinin çok arttığını açıkça belirtmiştir. Rekabet daha da kızıştığında ABD'nin Japonya'nın bu yöndeki isteğine fazla itiraz etmesi beklenmemelidir. Avustralya'ya nükleer denizaltı temin etmesi bunun işareti gibidir. Çin'in yanında Hindistan, Rusya ve Kuzey Kore gibi ülkeler de dikkate alındığında Asya'daki nükleer silahlanma çabalarının dünyanın geri kalan bölgelerinden daha yüksek olacağı görülmektedir. Burada dikkati çeken nokta henüz NATO gibi bir işlevi olmasa da Çin'in öncülüğünde kurulan Şangay İşbirliği Örgütü-ŞİÖ'nün dokuz üyesinden dördünün (Çin, Rusya, Hindistan ve Pakistan) nükleer silaha sahip olmasıdır. Bu örgütün yeni üyesi İran'ın da silah geliştirme gayreti kamuoyunun gündemindedir.

2.4. TEKNOLOJİK ALANDA SAĞLANAN GELİŞMELERİN NÜKLEER SİLAHLARA SAHİP OLMAYI KOLAYLAŞTIRMASI:

Son yıllarda teknolojik alanda sağlanan gelişmelerin nükleer silah yapımını kolaylaştırdığı, bu nedenle bazı ülkelerin bu silaha sahip olma isteğinin arttığı görüşü yaygındır. Enerji, tıp vb. kullanım alanlarının genişlemesine paralel olarak birçok ülkenin değişik maksatlarla gizleyerek bu silahı yapabilecek teknolojileri kazanmaya başlaması nükleer silaha sahip olmayı kolaylaştıran bir faktör olarak görülmektedir.

Nükleer silah için kritik hammaddelerin temininde potansiyel kaynaklardan biri nükleer santrallerde kullanıldıktan sonra depolanan yakıt çubuklarıdır. Bu çubukların %3,5-4 oranında zenginleştirilmesi nükleer güç reaktörleri için yeterli olmakta, %20'ye kadar makul kabul edilmekte, oranın daha fazla artması ise silah üretmek anlamına gelmektedir (Önder, 2013 s.37). Halen dünyada 57 ülkede nükleer santral ve araştırma reaktörü kurulu olup aralarında Türkiye'nin de bulunduğu bazı ülkelerde inşa halindedir. Bunlardan en az 40 ülkenin 5-10 yıl içerisinde veya daha az bir sürede nükleer silah yapmak için alt yapı ve bilgi birikimine sahip olacağı değerlendirilmektedir (Müller, 1997). Bu santrallerin çoğu nükleer silahlara sahip ülkelerde bulunmaktadır. Yakıt temin eden ülke sayısı da oldukça azdır. Uluslararası Atom Enerjisi Komisyonu-UAEK bu santrallerin denetiminde yetkili kılınmıştır. Fakat NSYÖA gereğince yasal nükleer ülke olarak kabul edilen ülkelerdeki santraller için denetim zorunluluğu yoktur. NSYÖA ülkeleri nükleer silaha sahip olanlar ve olmayanlar olarak iki gruba ayırmış ve birinci gruptakilerin bu teknolojiyi ve silahı başkalarına aktarmalarına yasaklar getirirken ikinci grupta olanların barışçıl amaçlar dışında nükleer araştırmalar yapmasını da yasaklamıştır. Hindistan, Pakistan ve İsrail söz konusu anlaşmayı imzalamayan ülkelerdir. Kuzey Kore ise anlaşmayı imzalamış fakat sonradan çekilmiştir.

Bu konuda diğer endişe başka maksatlarla yürütülen çalışmalar için tasarlanan teçhizatın bir kısmının silah geliştirme amaçlı kullanılmasıdır. Geliştirme çalışmalarının son aşamasında test için denemeler yapılması en kritik safhadır. Bunu önlemek için Nükleer Denemelerin Yasaklanması Antlaşması-NDYA ya da uluslararası tanımı ile Comprehensive Test Ban Treaty-CTBT kapsamında bazı yaptırımlar getirilmiştir. Teknolojik gelişmelerin ulaştığı seviye dikkate alındığında patlatma denemesi yapmadan da silah üretim teknolojisine sahip olunabileceği ve antlaşmanın bu konuda yetersiz kaldığı yönünde endişeler bulunmaktadır (Garwin, 1997).

Ancak bu noktada niyet ile imkân ve kabiliyetler arasındaki ayırım denetim açısından dikkatlerin en fazla yoğunlaştığı alandır. Bazı ülkeler hem dış dünyadan gelebilecek tepkileri önlemek hem de nükleer silah üretim yeteneğine kavuşmak için örtülü faaliyetlerle niyetlerini gizlemeye çalışmaktadırlar. Bunu yapmak için zenginleştirme ve tekrar işlemeyi de kapsayacak sivil amaçlı geniş bir nükleer program başlatmak ve bu programı asıl niyetin gizlenmesi için bir araç olarak kullanmak başvurulmuş bir yöntemdir. Bunun için hükümet düzeyinde bir silahlanma politikası açıklama ve diğer ülkeleri bilgilendirme zorunluluğu yoktur. Son yıllarda İran bu kapsamda yürüttüğü çalışmalarla tartışmaların odağı haline gelmiştir. İran ile ilgili ana tartışma konusu, NSYÖA imzalayan bir devlet olarak bu anlaşmaya uymaması ve zenginleştirilmiş uranyum seviyesini enerji üretiminden, silah üretimine dönüştürme niyetinde olduğu yönündeki iddialardır. İran ise yapmış olduğu tüm çalışmaların nükleer enerji ile ilgili olduğunu, bu enerjiye sahip olmak için her devletin çalışma yapabileceğini, nükleer silah üretmek gibi bir niyetinin olmadığını iddia etmektedir.

3. BALİSTİK FÜZELERDEKİ GELİŞMELER VE NÜKLEER SİLAHLAR:

Balistik füzeler çoğu zaman nükleer silahlarla birlikte anılır olmuştur. Çünkü bu füzeler uçakların dışında en önemli atma vasıtasıdır. Aslında füzelerin kendisi kitle imha silahı değildir ancak kitle imha silahlarını ta-

şıyan başlıklarla birlikte kullanıldığında bunlar dehşet silahlarına dönüşebilmektedir. Füzelerin tehlikesi bunlara karşı etkili bir savunma sisteminin geliştirilmesindeki güçlüklerden de kaynaklanmaktadır. Son yıllarda ses hızının çok üstünde uçabilen hipersonik füzelerin ortaya çıkışı bu tehdidi daha da artırmıştır. Çünkü mevcut savunma sistemleri bu füzelerin yetenekleri karşısında yetersiz kalmaktadır. Kullanılabilecek nükleer bomba üretilmiş olsa bile hedefe ulaştıracak bir vasıta olmadan karşı tarafa mesaj vermek mümkün değildir. Karşılıklı imha yeteneğinin olabilmesi için nükleer bombanın hedefe ulaşmasını sağlayacak yeteneklerin de geliştirilmesi gerekmektedir. Bunlardan biri uçaklarla taşımak diğer yöntem de füzelerle hedefe ulaştırmaktır. Denizaltılarda taşınan silahlar da hedeflerine füzeler kullanılarak taşınmaktadır. İnfilak etme yeteneğine kavuşan bir nükleer bombanın küçültülerek taşıyıcı füzenin burnuna yerleştirilmesi teknolojik açıdan işin en zor taraflarından biridir. Bu nedenle nükleer silahların kendisi kadar atma ve taşıma vasıtalarının kontrolü de büyük önem taşımaktadır. Bu füzelerin hedefe yöneltilmesinde uzayda konuşlu ikaz ve yönlendirme araçları da bu yeteneklerin tamamlayıcısı ve önemli bir parçasıdır.

Kitle imha silahlarında olduğu gibi füzelerin yayılmasını önlemek için de 1984-1987 yılları arasında Füze Teknolojileri Kontrol Rejimi (FTKR) oluşturulmuştur. FTKR kuralları gereğince 300 km. den daha uzun menzilli ve 500 kg. başlık taşıyabilen füzelerin üretimi ve ihracına sınırlamalar getirilmiştir. Bu sistem önce Batılı ülkeler arasında ihraç kurallarını düzenlemek üzere tesis edilmiş daha sonra diğer ülkeler de katılmıştır (Karen, 2023). FTKR başlangıçta nükleer silahları taşıma kapasitesine sahip füze sistemlerinin yayılmasını önlemeyi amaçlamış, daha sonra insansız hava araçları-İHA ve uzay fırlatma sistemleri de bu kapsama alınmıştır. Kategori 2 kapsamına alınan, 200 km ve daha uzağa uçabilen ve belirli ağırlıkların üzerinde patlayıcı taşıyabilen İHA'lar için de kısıtlamalar bulunmaktadır. FTKR uluslararası bir antlaşma değildir. Hem üye ülkeler hem de üye olmayan ülkeler arasında füzeler, füze teknolojileri

ve teçhizatın transferini belirli kaidelerle sınırlayan bir insiyatiftir. Kurallara aykırı davranılması durumunda üye ülkelerin müstakil olarak uyguladıkları ve çoğu zaman başat güç ABD'nin tek taraflı yaptırımları söz konusudur. Bazen BMGK kararları ile bu yaptırımlar güçlendirilmektedir. Ancak Güney Kore, İngiltere, İsrail vb. örneklerde ABD kurallarının işleyişini bozan ve bu ülkelere esneklik tanıyan taraf olmuştur (Alım, 2020).

Balistik Füzelere karşı uygulanan savunma önlemleri; caydırıcılık, erken ikaz, aktif savunma, karşı darbe ve pasif savunma tedbirleri olmak üzere beş farklı alanda yetenek geliştirilmesini gerektirmektedir. Bunlardan birincisi olan caydırıcılık bir ülkenin politik, ekonomik ve askeri gücü ile sağlanan bir husustur. Caydırmada karşı tarafı eyleme geçmeden önce karşılaşacağı bedelin maliyetinin çok yüksek olacağına ikna ederek emellerinden vazgeçirmek temel amaçtır. Caydırmanın inandırıcı olabilmesi için mutlaka güç ile desteklenmesi gerekir. Bu noktada nükleer silahlar caydırıcılık için önemli bir güç faktörü olarak öne çıkmaktadır. Diğer taraftan uluslararası ilişkilerde güç dengesi bozulduğunda karşı taraf kendini güvensiz hissettiğinden benzer yeteneklere sahip olmak için silahlanma istekleri de tetiklenmiş olmaktadır.

4. NÜKLEER SİLAHLARLA SAĞLANAN GÜCÜN NİTELİĞİ:

Nükleer silaha sahip olan devletler açısından bu yetenek her zaman çok büyük bir güç anlamına gelmemektedir. Çünkü politik amaçlar için istenildiğinde diğer vasıtalar gibi hesaplı riskleri göze alarak kullanılabilen bir araç değildir. Bir kere kullanıldığında kazananın olmayabileceği bir silahtır. Soğuk savaş esnasında bloklar arası güç dengeleri daha çok coğrafi konum, nüfus, teknolojik gelişmişlik, ekonomik güç ve konvansiyonel askeri kuvvetler ile bunları istenilen yere ulaştırabilme yeteneği gibi geleneksel güç unsurlarına dayandırılmıştır. Nükleer silahlar da bu denklemde karşı tarafın nükleer veya konvansiyonel gücünü dengelemek için elde tutulan, en son başvurulacak bir vasıta olarak yer almıştır. Soğuk sa-

vaşın sonunda dağılıncaya kadar Sovyetler Birliği nükleer gücünü muhafaza ettiği halde yukarıda sayılan geleneksel güç unsurlarında üstünlüğünü yitirdiği için süper güç olmaktan uzaklaşmıştır. Aynı şekilde sahip oldukları nükleer silahların Fransa ve İngiltere'nin dünya üzerindeki etkilerini fazlası ile güçlendirdiğini söylemek zordur. Onların dünya siyasetindeki etkileri ekonomik güçleri ve büyük ölçüde geçmişteki emperyalist miraslarından gelmektedir. Ayrıca bu silahların korunması, saklanması ve devlet dışı örgütlerin eline geçme ihtimali sahip olanlar açısından ilave önlemler alınmasını gerektirmektedir.

Bütün bunlara rağmen soğuk savaşın iki süper gücü doğrudan karşı karşıya getirecek sıcak bir çatışmaya yol açmadan sona ermesinin arkasında, nükleer silahların ulaştığı tahrip seviyesi ve buna bağlı caydırıcılığın bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Bazı çevreler bu döneme Soğuk Barış adını da vermektedirler. Günümüzde yaşanan krizler ve bölgesel çıkarların korunmasında aynı ittifak içinde olan ülkeler dahi birbirleriyle anlaşamaz hale gelmiş, stratejik ortaklar arası çatışma riski potansiyel bir tehlike haline gelmiştir. Dünya, 2020'li yılların başında, ülkelerin belki direkt olarak birbirleriyle savaşmadığı ancak aynı ittifakta olanların bile her an karşı karşıya kalabileceği, askeri olmasa da ekonomik veya politik yollardan birbirlerine zarar verebilecekleri, soğuk bir barışı yaşar hale gelmiştir (Önder, 2020). Bu silahlar olmasa politik açıdan çözülemeyen bazı sorunlarda taraflardan birinin askeri güç kullanımını daha kolay göze alabileceğini belirtmek yanlış olmayacaktır.

İlk nükleer denemeleri gerçekleştirdiğinden beri Hindistan'ın dünya politikasındaki etkinliğinin sadece silaha bağlı olarak artmış olduğunu söylemek doğru değildir. Pakistan'ın da sahip olduğu nükleer silahlarla durumunu kuvvetlendirdiğini iddia etmek zordur. Kuzey Kore örneğinde ise sahip oldukları nükleer silahlar ve atma vasıtaları yegâne milli güç unsurları haline gelmiştir. Buna karşılık geçen yüzyılın sonunda güç ve saygınlık açısından öne çıkan iki devlet Almanya ve Japonya'dır. Her iki devlet de

nükleer güce ulaşabilecek teknolojiye sahiptir. Görünüşte NSYÖA imzaladıkları için nükleer silah üretme niyetleri olmadığını açıklamış olsalar bile Soğuk Savaş döneminde kendilerine uygulanan askeri kısıtlamalar da göz ardı edilmemelidir. NATO üyeliği ile Almanya'nın kontrol altında tutulduğu, bireysel silahlanma gayretlerinin engellendiği görüşleri de öne sürülmektedir. Her iki ülkenin sahip oldukları gelişmişlik düzeyi ile bu silahlara sahip olmak istemeleri halinde bu çok zor olmayacaktır. Nükleer kulübe girmenin avantajları olduğu kadar dezavantajları da vardır.

Nükleer silahların bölgesel güç dengelerine etkisi, küresel dengelere etkilerinden farklı olmaktadır. Bu silahlarla dengeli bir caydırıcılık sağlamak mümkün olmakla birlikte söz konusu caydırıcılık içinde bulunulan bölgenin özel koşulları ile yakından ilgilidir. Örneğin ABD'nin sahip olduğu silahlar Kore'de Çin'i savaşa girmekten caydıramamıştır (Kissinger, 2015). 1960'ların sonunda nükleer bir güç olan İsrail 1973 yılında Mısır ve Suriye'nin kendisine karşı bir savaşa girmesini engelleyememiştir. Son olarak 7 Ekim 2023 tarihinde Hamas'ın gerçekleştirdiği kanlı baskını önlemede bu silahların varlığı düşmanlarını caydıramamıştır. Her olayın koşulları farklı olsa da bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. Örneğin 1960'ların sonunda Rusya ile Çin arasında sınır anlaşmazlığı yüzünden yaşanan gerginlik, Pakistan-Hindistan arasındaki çatışmalar nükleer silahlarla sağlanacak caydırıcılığın her zaman geçerli olmadığını göstermektedir. Diğer taraftan caydırmanın tamamen etkisiz olduğunu öne sürmek de mümkün değildir. Güç mukayesesinde zayıf taraf olarak kabul edilebilecek ülke olan Pakistan sahip olduğu nükleer silahları, Hindistan'ın konvansiyonel askeri üstünlüğünü köreltecek stratejik bir kalkan, kazanamayacağı bir nükleer savaşta dahi karşı tarafa muazzam acı verecek bir caydırma aracı olarak kabul etmektedir (Lieber ve Press, 2023).

Kullanıldığında yaratılacak tahrip etkisinin tam olarak hesaplanamaması büyük bir risk teşkil etmektedir. Ancak son yıllarda hedef bulma, yönlendirme ve tespit vasıtalarındaki gelişmelerle vuruş doğruluğu artmış

ve bunlara bağılı olarak nükleer silahlarla verdirilecek hasarın daha kontrollü bir şekilde elde edilebileceği görüşü ortaya çıkmıştır. Ses süratinin çok üstünde hareket eden füzelere karşı savunma zorlaşmıştır. İlk atımda karşı tarafın nükleer silahlarını etkisiz hale getirebilecek yetenekler geliştirme gayretleri artmıştır. Bu yetenekler ilk kullanım kararını veren tarafın ilk vuruşu yapan taraf olmasını garanti etmese de ilk kullanımı cesaretlendirebilecek gelişmelerdir. Bu nedenle bunlara sahip olan diğer devletlerin kendi bölgelerinde yarattığı güç dengesi ve caydırıcılık artık Soğuk Savaş dönemindeki süper güçler arasındaki caydırıcılıktan farklı bir görünüm almaktadır. Son yıllarda yaşanan gelişmeler nükleer silaha sahip olsa da zayıf tarafın düşmanını ikilemede bırakacak şekilde nükleer silah kullanma tehdidini tırmandırma yolunu seçebileceğini göstermektedir ki bu durum nükleer savaş tehlikesini artırmaktadır (Lieber ve Press, 2023). Küçük ülkeler açısından konvansiyonel silahlarla denge sağlanması mümkün olmayan çok güçlü düşmanlara karşı nükleer silah sahipliği en önemli caydırıcılık unsuru olarak görülmeye başlanmıştır (Lieber ve Press, 2013). Bu nedenle gelecek dönemde Çin tehdidine karşı gizli plütonyum geliştirme faaliyetleri de yürüttüğü bilinen ve önemli bir bilgi birikimine sahip olan Tayvan'ın (Narang, 2016) aktif olarak nükleer silah elde etme çalışmaya başlaması ve ABD'nin de böyle bir gelişmeye göz yummasını beklemek ihtimal dahilindedir.

Nükleer silahlara yatırım yapan ülkeler aynı zamanda konvansiyonel silahlar için de büyük harcamalar yapmaktadırlar. Sahip olunan bu yetenek ilgili ülkeye düşmanlarına karşı her zamankinden daha fazla önleyici istihbarat elde etme, her daim uyanık ve tetikte olma zorunluğu da getirmektedir. Bu nedenle nükleer silahlarla politik ve askeri alanda büyük bir üstünlük sağlanacağı görüşleri ihtiyatla değerlendirilmelidir. Bir bölgedeki kitle imha silahlarının mevcudiyeti aynı zamanda bir silahlanma yarışına da neden olmaktadır. Bu silahların mevcut olduğu bölgelerde çıkan çatışmalara dış güçlerin müdahalesi daha fazla olmaktadır. Süper güçlerin bu

bölgelerde hayati çıkarları olması halinde bölge ülkelerinin nükleer güce sahip olması yeterli caydırıcılık sağlamamaktadır. Bu silahlara sahip olmak caydırıcılık adına fayda sağlayabilir ancak bu kulübe giren devletler aynı zamanda o kulübün diğer üyelerinin de rakibi olmaktadır. Caydırıcılık açısından nükleer silahlar;

1. Diğer ülkelerin nükleer silah programlarını engelleyebilir.
2. Dış tehditleri önleyebilir.
3. Konvansiyonel yetersizliği giderebilir.
4. Caydırıcı etki, statü sağlama ve yerel zayıflıkları giderme açısından diplomatik bir araç olarak kullanılabilir (Önder, 2013).

Bu silahlarla nükleer kulübe dahil olmanın en önemli riski ise benzer silaha sahip olan ülkeler için de potansiyel bir tehdit haline gelme durumudur.

5. NÜKLEER SİLAHLARIN TEHDİT ALGISININ DEĞİŞİMİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ

Gelişmeler göstermiştir ki harp tarihinde hiçbir buluş nükleer silahlar kadar korku ve endişe yaratmamıştır. Muharebelerin psikolojisine ve çatışmanın yarattığı etkilere en fazla maruz kalanlar askerlerdir. Buna karşın cepheden uzaklaştıkça insanların savaşın yıkıcılığı konusundaki algıları da zayıflamaktadır. Fakat nükleer silahlar bu algıyı değiştirmiş, sadece askerlerde değil toplumun bütün kesimlerinde korku ve hayatta kalma endişelerine neden olmuştur. Klasik anlayışta tehditlerin kaynağı ve derecesi karşı tarafın mevcut askeri gücü ile orantılı imkân kabiliyetlerine dayalı olduğu halde nükleer silahların yarattığı tehdit orantısız bir güç anlamına gelmektedir. İlk defa kullanıma hazır hale getirildiğinde böyle bir silahın etkilerini göstererek yaratacağı korku üzerinden politika yapabilmek için bir şekilde test edilmesi gerekmiş ve bu denemenin kurbanı Japonlar olmuştur. Unutulmamalıdır ki bu silah kendisinde böyle bir yetenek olmayan düşmana karşı kullanılmıştır. Silahın geliştirilmesinde görev alan bazı bi-

lim insanların karşı çıkmasına rağmen ABD açısından bu gücün bir göstergesinin yapılması gerekmiştir. Aksi takdirde kamuoyunda nükleer bilinç yaratmanın ve oluşacak korkular üzerinden politika yürütmenin mümkün olmayacağı değerlendirilmiştir. Beklendiği gibi de olmuş ve dünya bu dehşetli silahla tanışmıştır. Yarattığı etkinin en temel nedeni bilinmezliğinden kaynaklanan korkudur. O güne kadar insan psikolojisi tarihte hiçbir zaman bütün herkesi böylesine etkileyebilecek kadar büyük bir korku duygusu ile yüz yüze gelmemiştir. Buzan, insanoğlunun nükleer silahın icadı ile tarihte ilk kez türlerin tamamen imhası için kapasite sahibi olduğunu ve bunun da savaşın maliyeti ve korkutucu doğasını hayati bir noktaya taşıdığını, belirtmektedir (Buzan, 2013).

Bazı bilim adamları bu gelişmenin savaşları durdurarak dünyayı birleştirebileceğini de savunmuştur. Hatta bütün ülkelerin federal bir devlet gibi üyesi olacağı BM çatısı altında yönetilecek bir dünya devleti anayasası hazırlığına ilişkin bir girişim bile başlatılmıştır. Ancak öngörülen federal dünya devleti sisteminde düzene karşı çıkacak bir tehdit olmadan diğer devletleri istenilen bir yöne sevk etmek zor olacağı için bu düşünce çok ütöpik bulunarak vaz geçilmiştir. Sovyetler Birliğinin beklenilenden de erken nükleer denemelere başlaması bu düşünceleri sonlandırmıştır. İdeolojik kampaşma ve mevcut dünya düzenindeki bölünmüşlük üzerinden yaratılan korku iklimi dünya hâkimiyeti iddiasında olan devletler için her zaman elverişli bir araç olarak görülmüştür.

Savaşların sonunda galip gelen taraf isteklerinin kabulü için psikolojik avantaja da sahip olmaktadır. Fakat İkinci Dünya Savaşında olduğu gibi bir savaşın zafer kazananlar açısından belirsizlik ve biraz da korku duygusu ile sona ermesi dünya harp tarihinde az görülen bir olaydır. Japonya'ya atılan bombalar kazananlarda da bu korkuyu yaratmıştır. Bu korku üzerinden yaratılan tehdit algısı İkinci Dünya Savaşı sonrasında kurulan uluslararası düzenin şekillendirilmesinde ve askeri paktların oluşumunda önemli bir rol oynamıştır.

Nükleer silahlar askeri stratejide bir devrimdir. Fakat yarattığı sonuçlar onu kullanarak kendini savunmak isteyenler için de güvenliklerinin sağlanmasını garanti etmemektedir. Bu yüzden nükleer silahlara sahip olmanın temel amacı onları gerçekten kullanmaktan çok politik hedef ve çıkarlar için karşı tarafı caydırmada kullanma tehdidini gündemde tutmak olmuştur. Soğuk savaş boyunca iki taraf da bu silahları kullanma korkusunu canlı tutarak politika yapmıştır. Karşılıklı İmha Güvencesi (Mutual Assurance Destruction-MAD) olarak adlandırılan kullanım stratejisi de bu korkuyu çağrıştırmaktadır. Düşmana karşı böyle bir silah kullanma yeteneğine sahip olmanın düşmanın da aynı silahları kullanmasını engelleyeceği görüşüne dayanan caydırıcılık teorisinin özü buna dayanmaktadır. Bu silahların varlığı süper güçlerin karşılıklı olarak doğrudan bir çatışmada yüz yüze gelmesini engellemiş fakat birçok savaşın çıkmasına da mani olamamıştır.

Soğuk savaş döneminde Varşova Paktı üyelerinden sadece Rusya'nın sahip olduğu bu silahlara NATO'da Fransa ve İngiltere de sahip olmakla birlikte kullanım konusunda asıl belirleyici güç ABD olmuştur. Her iki devlet de bu gücün yarattığı tehdidi ittifak üyelerini bir arada tutmak, politikaları tek sesli hale getirmek için kullanmışlardır. Böylece ülkeler güvenlik sağlama karşılığında kendi egemenlik haklarından gönüllü olarak vazgeçmişlerdir. Bu silahların miktarı yerleri ve atma vasıtaları konusunda bilgi edinmek stratejik istihbarat yetenekleri gerektirmiştir. Bu yetenek diğer devletlerde olmadığından onlar kendilerine verilen bilgilerle tehdit algısı oluşturmuş, gerçek durumu sorgulama şansları olmamıştır. Nükleer silahlardan arınma çabaları devam etmiş olsa da bu güce sahip olan ülkeler bundan vaz geçmemiş, geliştirme çalışmalarını sürdürmüş aksine yeni ülkeler de bu gruba katılmıştır. Sovyetler Birliğinin dağılması ve soğuk savaşın sona ermesinden sonra ideolojik düşmanlıklar sona erince tek kutuplu dünyada kitlelerin bilincinde nükleer tehlike korkusu daha az yer bulmaya başlamıştır. Ukrayna Rusya savaşı bu tehlikeyi yeniden canlandırmış

ve nükleer tehdit Küba krizinden sonra tarihte görülmuş en üst seviyeye çıkmıştır. İki tarafın arasında stratejik seviyedeki görüşmelerin kesilmiş olması tarafların birbirlerinin niyetlerini yanlış yorumlama riskini de artırmaktadır. Rusya anavatanı için varoluşsal bir tehlike ortaya çıktığında bu silahları kullanabileceğini gündeme getirirken ABD tarafı bu endişeleri köküklemek için Ukrayna'ya yaptığı yardımları sınırlama ihtiyacını duymaktadır. Diğer taraftan Avrupa'nın çeşitli yerlerine konuşlandırdığı yeni silahlar da Rusya'nın endişelerini artırarak güvensizliğe neden olmaktadır.

Bazı yeteneklerle desteklendiğinde tehdit faktörünün caydırıcılık için hala kullanışlı bir araç olduğunu son olaylar bir kere daha göstermiştir. Türkiye soğuk savaş döneminde böylesine büyük nükleer ve konvansiyonel bir tehdide tek başına karşı koymasının mümkün olmayacağı algısı ile yaşamış ve buna uygun politikalar geliştirmiştir. Bu tehdide karşı bir taraftan NATO'nun sağladığı güvenlik şemsiyesine bel bağlarken diğer taraftan ABD'nin kullanacağı nükleer silahların topraklarında bulunmasına izin vererek kendisine yönelik tehdidin de artmasına neden olmuştur.

6. ÜLKELER NEDEN NÜKLEER SİLAHLARA SAHİP OLMAYI İSTEMEKTEDİR?

Yukarıda belirtilen tüm sınırlamalara ve uluslararası tepkilere rağmen ülkelerin nükleer silahlara sahip olma isteği sona ermiş değildir. Hatta Soğuk savaşın arkasından "ikinci nükleer çağa" girildiği de ifade edilmektedir. Mevcut araştırmaların çoğunun daha çok ülkelerin bu silahı neden istediği üzerinde yoğunlaştığı buna karşılık bu kararın nasıl alındığı boyutunun eksik bırakıldığı ifade edilmektedir (Narang, 2016). Bu nedenle öncelikle ülkeleri nükleer seçeneğine götüren nedenler ele alınacaktır. Müller'e göre ülkelerin bu konudaki isteklerine yön veren faktörler dört grupta toplanmaktadır (Müller, 1997).

6.1. GÜVENLİK İÇİN:

Ülkeler güvenliklerinin çok büyük tehlike altında olduğuna ve bunu giderecek başka alternatifleri olmadığına inanmaya başladıklarında nükleer silah geliştirmeyi istemektedirler. Hindistan Çin'e karşı, Pakistan Hindistan'a karşı, İsrail Arap dünyasına karşı, İran İsrail'e karşı vb. örneklerde olduğu gibi ülkeler nükleer silahları güvenliklerini sağlamada en son kullanılacak vasıta olarak görmektedirler. İran'ın motivasyonu, sadece İsrail'e karşı elini güçlendirmek için değil Ortadoğu'da lider ülke olmak ve ABD'ye karşı direnebilmek için nükleer silah sahibi olmak isteğinde yatmaktadır. Bu örneklerde dikkati çeken husus taraflardan birinin nükleer silaha sahip olmasının diğerini de teşvik etmesidir. Silah sahipliği bölge ülkeleri açısından bir çeşit zincir reaksiyonu yaratmaktadır. Örneğin Kore savaşından sonra Çin ABD tehdidine karşı bu silahı geliştirmiş, Çin ile ilişkilerinde yaşadığı sorunlar Hindistan'ın, buradan kaynaklanan tehdit de Pakistan'ın nükleer silaha sahip olmasına neden olmuştur. Afganistan'ın Sovyetler tarafından işgali üzerine yaşanan gelişmeler, Hindistan'ın tarafsız olmasına rağmen Sovyetler Birliği ile yakın ilişkileri ABD'nin Pakistan'ın yürüttüğü çalışmalara göz yumduğu yönünde görüşleri de destekler niteliktedir. Bu örneklere uymayan tek ülke İsrail'in durumudur. Sahip olduğu dönemde kendisini nükleer silah ile tehdit edecek bir komşusu veya düşmanı yoktur. İsrail'in nükleer silah kullanma stratejisi kaynağını dinden alan ve son çare olarak etrafındakilerle beraber kendini ve kutsal mabedi yok etme anlayışını temsil eden Samson seçeneği olarak adlandırılmaktadır. Böylece bu silahın kullanımına kutsal bir anlam da yüklenmiştir. Bunun anlamı varlığını yok edecek bir mağlubiyet durumu ortaya çıkarırsa kendisine zarar verecek olsa bile düşmanlarını yok etmek için nükleer silaha başvurabilir demektir. Ancak İsrail'in ulaştığı askeri, ekonomik ve politik güç seviyesi ile bu silahlar artık sadece caydırma değil hasımlarını korkutma, sindirme ve nüfuz alanını genişletme aracı haline gelmiştir. İran'ın durumu İsrail için günümüzde nükleer silah sahipliğini haklı gösterecek bir mazeret yaratmaktadır.

6.2. PRESTİJ VE SAYGINLIK İÇİN:

Bu silahların askeri ve politik alanda sağlayacağı gücü ülke menfaatlerinin korunmasında faydaya dönüştürme düşüncesi nükleer silahlara talep yaratmaktadır. Nükleer kulübüne katılmak bazı ülkeler ve liderler tarafından milli bağımsızlığın sembolü ve milli gurur olarak kabul edilmektedir. Nükleer silahlarla milli güvenliği dış etkilere karşı daha dirençli hale getirme isteği de bir motivasyon kaynağı olabilir (Way & Weeks, 2014). Örneğin Pakistan ve Kuzey Kore gibi ülkeler ABD'nin kendi iç işlerine karışmasını engellemek için bu silahları güvence olarak görmektedirler. Dış tehditlere karşı güvenlik arayan liderler için küçük de olsa nükleer bir silahın varlığı çok kıymetli bir yetenektir.

6.3. İHTİRASLI LİDERLER VE REJİMLERİN NÜFUZ ALANLARINI GENİŞLETME EMELLERİ İÇİN BİR GÜÇ UNSURU OLARAK KULLANMA İSTEKLERİ:

Kişisel liderliğe dayanan otokratik rejimlerde, milliyetçilik akımlarının yükselişe geçtiği dönemlerde ve popülizmin hâkim olduğu siyasi atmosferde bu yetenek hem iç siyaset hem de dış politikada kullanılabilecek yüksek prestijli cazip bir araç olarak görülmektedir.

6.4. ASKERİ GÜCÜN İDAMESİ VE CAYDIRICILIK SAĞLAMADA DAHA MALİYET ETKİN ÇÖZÜMLER SAĞLADIĞI İÇİN:

Bu konuda ABD'de yapılan bir çalışmaya göre nükleer silahlara sarf edilen 1 dolar ile elde edilen etkiyi yaratabilmek için konvansiyonel silahlarda 5 dolarlık harcama yapmak gerekmektedir (Hartley, 1991). Başka bir ifade ile nükleer silahlar diğerlerine göre 5 kat daha maliyet etkindir. Güncel bilgilerden uzak olmakla birlikte bir fikir vermesi açısından 1990-91 İngiltere Savunma bütçesinde yer alan bazı bilgiler burada örnek olarak verilmiştir. Buna göre bir yılda Stratejik Nükleer Kuvvetler için ayrılan kaynak 1.480 milyar, Almanya'da konuşlu İngiliz kolordusunun yıllık gi-

deri 2.319 milyar, toplam savunma bütçesi ise 21.223 milyar sterlin olarak belirlenmiştir. Stratejik nükleer kuvvetlerin toplam savunma bütçesi içindeki payı %7 oranındadır. Bir kolordunun yıllık maliyeti ise tüm nükleer kuvvetlerin yıllık maliyetinin 1.5 katından daha fazladır. Bu hesaplamada dikkate alınan rakamlar muhtemelen yıllık işletme maliyetleridir. Eğer bir kolordunun bütün malzemeleri ile kuruluş maliyeti hesaplanmış olsa maliyet rakamlarının çok daha fazla olacağı ve ABD kaynaklarında belirtilen oranlara ulaşacağı değerlendirilmektedir. Özetle nükleer silahlar daha az maliyetle daha fazla caydırıcı güç sağlama imkânı yaratmaktadır.

Maliyet faktörü yanında nükleer silahların askeri güce asıl katkısı sahip olduğu yıkım gücü yani karşı tarafta yaratacağı çok büyük can ve mal kaybıdır. Üstelik bu etki kullanıldığı an ile de sınırlı değildir. Soğuk savaş döneminde ABD envanterindeki en küçük nükleer bombanın 300 ton TNT eşdeğeri patlama gücünde olduğu buna karşın envanterdeki en güçlü delici bomba olarak ifade edilen GBU-57 bombasının taşıdığı harp başlığının ise 3-5 ton TNT eşdeğeri tahrip gücüne sahip olduğu bilinmektedir (Lieber ve Press, 2016). 2017 yılında Afganistan’da denenilen ve halen bombaların anası olarak tanımlanan en güçlü konvansiyonel bomba 11 Ton eşdeğeri TNT patlayıcıya sahiptir. Son yıllarda bu alanda gelişmeler yaşanmış, ABD ve Rusya tarafından tahrip etkisi düşürülmüş (Low Yield Nuclear Bomb) yeni taktik nükleer silahlar üretilmiştir. Sınırsız bir nükleer çatışmadan kaçınarak kontrollü bir nükleer tırmanma ile caydırıcılık sağlamak için seçenek sağlayacağına inanılan düşük etkili nükleer bombaların 1 KT’dan 10, 20, 50 KT’na kadar değişen çeşitleri olduğu ifade edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında en küçük nükleer bomba en güçlü konvansiyonel bombadan 1000 kat daha fazla tahrip etkisine sahiptir. Bu durum ülkelerin güvenlik tasarımında ve güç geliştirme programlarında maliyet etkinlik bakımından nükleer silahları cazip bir seçenek haline getirmektedir. Düşük etkili nükleer silahlarla sağlanan bu yetenek hem ABD hem de Rusya açısından bölgesel caydırıcılığın önemli bir aracı olarak kabul edilmektedir (Taylor, 2022).

Yukarıda sıralanan faktörler içerisinde güvenlik ihtiyacı ile prestij ve saygınlık en önemli iki unsur olarak öne çıkmaktadır. Daha çok güvenlikçi bakış açılarını yansıtan faktörlerin bu yeteneğe sahip olma isteğini açıklamada eksik kaldığını öne süren görüşler de mevcuttur (Sagan, 1997). Başlangıçta kısaca değinildiği şekilde niçin sorusunun yanında ülkelerin bu kararı nasıl aldığı ve geliştirme için nasıl bir yol izlediğine de bakmak gereklidir. Bunun için iç politika, rejimin şekli ve askeri darbelere karşı rejimi koruma ihtiyacı olmak üzere üç faktör incelenmiştir.

7. İÇ POLİTİKANIN NÜKLEER SEÇENEK ÜZERİNDEKİ ROLÜ

Yukarıda belirtilen faktörler nükleer güç sahibi olma isteğini ağırlıklı olarak güvenlik ve dış politikanın ihtiyaçları açısından ele almaktadır. Bu tercihin yapılabilmesi için iç politikada karar alma süreçlerinde bazı çalışmaların yapılması gerekmektedir. Şüphesiz bu süreçlerdeki liderin kişiliği ve yönetim tarzı da etkili olmaktadır. Nükleer silahlara ilişkin kararlarda sivil ve asker güvenlik bürokrasisinde görev yapanlar ile teknik konularda danışılanlar önemli rol oynamaktadır. İç siyasette güvenlik ortamı ve tehditleri analiz eden, öncelik derecelerini belirleyen kurumsal yapıların işleyişi ülkelere göre farklılık göstermektedir. İç politikanın işleyişi ve devletlerin kurumsal yapılarının nükleer silahlanma tercihlerine nasıl etki ettiği akademik çevrelerde de araştırma konusu olmuştur. Konuya ilişkin yayınlanan bir çalışmadan yapılan alıntılar aşağıda özet olarak verilmiştir (Saunders, 2019).

“Silahlanma seçeneği ve karar almaya yönelik tartışmaların yukarıdan aşağıya mı yoksa aşağıdan yukarıya doğru mu şekillendiği önem kazanır. Siyasi iktidar ve liderler bu konudaki politikaları kendi merkezi kontrollerinde tutmak istediğinden aşağıdan yukarı istek ve görüşlerin karar üzerindeki etkisi fazla değildir, bu işleyişteki kontrol gevşetilirse tartışmalar daha geniş çevrelerde yapılabilir. Liderler nükleer seçenekler üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmak istediğinden tartışmalar genellikle oldukça dar çevrede yürütülür.

İç politikada nükleer seçeneğinin tartışılmaya başlanmasında tehdit algısının büyüklüğü ve belirsizliği en önemli etkidir. Tehditlerin kaynağı ve karşı tarafın niyetleri konusunda belirsizlik ne kadar fazla olursa diğer seçeneklerin yanında nükleer silah geliştirme seçeneğinin tartışılması için daha geniş bir alan var demektir. Tehditlerin kaynağı ve niteliği konusunda ortak anlayış varsa bu tür tartışmalar için fazla yer yoktur.

Kurumsal yapıdaki bazı çevreler tehditleri abartılı bir şekilde değerlendirme yoluna gidebilir. Yükselen tehdit algısı hem politik aktörleri desteklemede hem de savunma harcamalarının artırılmasında gerekçe olarak kullanılabilir.

Sivillerin askerlere karşı kontrol ve denetim mekanizmalarına sahip olduğu ülkelerde nükleer politikasının geliştirilmesinde tayin edici makam sivillerdir. Bu nedenle sivil asker ilişkilerinin yapısı önemlidir. Rejim güvenliği konusunda endişe taşıyan liderler iç politikada yakın çevreleri dışında diğer aktörlerin nükleer politika oluşturulmasındaki rollerini kısıtlayabilirler.

Uluslararası ekonomik ve politik düzenin işleyişine adapte olmuş ülkeler nükleer silah sahipliği konusunda çekincelidirler çünkü muhtemel tepkilerin iç barışı ve ekonomik istikrarı bozabileceğinden korkarlar.

Silah geliştirme programları açık olmayan amaçlara da hizmet edebilir. Bu yetenek iç politikada zamanla bazı liderlerin konumlarını güçlendirmek ve destek kitlelerinde hayranlık yaratmak için kullanılabileceği bir araca dönüşebilmektedir. Bu konuda kararları etkileme gücü olan bilim insanları, bürokrasinin temsilcileri ve askeri kesimden oluşacak bir grubun siyasi liderliği ikna etmesi ya da cesaretlendirmesi halinde silahlanma programı başlatma kararının daha kolay alınabileceği göz ardı edilmemelidir.”

8. REJİMİN ŞEKLİ VE YÖNETİM BİÇİMLERİNİN SİLAHLANMAYA ETKİLERİ

Ülkelerin yönetim biçimlerinin nükleer veya diğer kitle imha silahlarına sahip olma isteğini belirlemede etkisi olduğu yönünde görüşler de tartışma konusu olmuştur (Way, C. ve Weeks, J. L. 2014). Bu görüşlere göre demokratik yönetimlerde toplum daha açık ve yönetim şeffaf olduğundan silahlanma tercihleri de tartışma konusu olacak ve nükleer silahlanmaya daha mesafeli yaklaşılacaktır. Buna karşılık kişisel liderliğin ağır bastığı yönetimlerde rejimin güvenliği için nükleer silahlanmayı liderlerin cazip bir seçenek olarak görme ihtimalinin daha yüksek olduğu, esasen bunu yapmak isterlerse iç politikada kendilerine direnç gösterecek bir çevrenin de olmayacağı belirtilmektedir. Diğer taraftan rejim farklarının bir etkisi yoktur çünkü silahlanma için geçerli faktörler rejimden bağımsız olarak her ülkede benzer özellikler taşır diyenler de vardır. Bazı demokrasilerde milliyetçi akımların güç sembolleri üzerinden popüler söylemler geliştirerek iktidarda kalmak için nükleer silahlanmayı bir araç olarak kullanabilecekleri de öne sürülmektedir. Her rejimde karar vericileri etkileme gücü olan askerler, bilim adamları ve çıkar sağlayacak iş çevrelerinin kritik roller oynayabileceği ve siyasi liderliği cesaretlendirebileceğine de dikkat çekilmektedir.

DARBELERE KARŞI REJİMİ KORUMA İÇİN ALINAN TEDBİRLERİN GÜVENLİĞE OLUMSUZ ETKİLERİ VE ZAFİYETİ GİDERECEK ALTERNATİF BİR SEÇENEK OLARAK NÜKLEER SİLAHLANMA

Bazı ülkelerde rejim için askeri darbelerin kendisi güvenlik sorunudur. Özellikle kişisel liderliğe dayalı rejimlerde darbe ve kalkışmaları engellemek için söz konusu liderlerin silahlı kuvvetlerin savaşma gücünü sınırlama, kontrol altına alma, askeri liderlerin fazla güçlenmemesi için kuvvetlerin dağıtılması konusunda bazı önlemlere başvurdukları belirtilmektedir (Brown vd. 2016). Bu kapsamda ordunun kurumlarını denetim

altında tutmak, kuvvetler ve birlikler arası iletişimi sınırlamak, terfileri liyakat yerine bağlılık esasına göre düzenlemek bu tedbirlerden bir kısmıdır. Bu tedbirler liderin güvenliğini sağlamaya yardımcı olurken etkinliği azaltılmış askeri gücün dış tehditlere karşı hassasiyetini artırmaktadır. Bu riski göze almak istemeyen liderlerin nükleer silahı son seçenek olarak ellerinde bulundurmamak isteyebilecekleri ve bu silaha sahip olmada daha hevesli oldukları öne sürülmektedir. Diğer taraftan nükleer silaha sahip olduktan sonra bunların kontrolünün kimde olacağı da rejimin güvenliği açısından önemlidir. Çünkü bu silahların kullanım yetkisine sahip olanlar kendilerini çok güçlü hissettikleri zaman rejim için yeni bir tehlike kaynağı olacaklardır. Bu yüzden silahların kontrol yetkisi de liderin güvendiği bir gruba verilerek merkezi denetim sağlama yoluna gidilmektedir. Rusya'da Haziran 2023 tarihinde yaşanan iktidara yönelik bir kalkışma olan Wagner grubunun eyleminde isyancıların nükleer silah bulunan üssü ve silahları ele geçirdiklerine dair yapılan haberler bu görüşü destekler niteliktedir.

Bu bölümde değinilecek son husus karar almada etken olan dış tehdit ve ittifakların sağladığı güvence konusudur. Narang'a göre bir ülke açık bir nükleer tehdide maruz kalırsa ve bir süper gücün koruması altında değilse iç politika ve sivil asker ilişkileri gibi diğer faktörlerin kısıtlayıcı etkileri ortadan kalkmakta ve silahlanma kararı almak kolaylaşmaktadır. Benzer şekilde düşman olarak kabul edilen ülke kendisi sahip olmadığı halde başka bir nükleer bir gücün koruma garantisine sahip olursa bu durum hedef ülkenin tehdit algısını yükselteceği için silahlanma gerekçesi sayılmaktadır. Buna örnek olarak nükleer silaha sahip olmayan Güney Kore'ye ABD tarafından sağlanan güvencenin Kuzey Kore için nükleer seçeneği teşvik edici bir gelişme olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

10. NÜKLEER SİLAHLARIN YAYILMASINI ÖNLEME GİRİŞİMLERİ:

Nükleer silahların mevcut ülkeler dışına yayılmasını önlemek için çeşitli girişimler başlatılmıştır. 1963 Yılında yeraltı denemelerini yasaklayan sınırlı

bir antlaşma imzalanmış, 1968 yılında ise daha kapsamlı “Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşması-NSYÖA” (Non Proliferation Treaty-NPT) imzaya açılmıştır (Nuclear Arms Control, 1985). Fransa gibi bazı ülkeler uzun süre antlaşmayı imzalamaya yanaşmamışlar, 1970 yılında imzalanan antlaşma 25 yılın ardından nihayet 1995 yılında süresiz olarak yürürlüğe girmiştir. Türkiye bu antlaşmayı 5 Mart 1970’te imzalamış, TBMM 17 Nisan 1980 tarihinde onaylayarak yasalaştırmıştır (TAEK, 2000). Türkiye 1982’de UAEK ile tam kapsamlı bir Denetleme Anlaşması imzalamıştır. Türkiye, uzun bir süre toplantılara gözlemci statüsünde katıldıktan sonra, 1997’de Cenevre’de yapılan Silahsızlanma Konferansı’nda tam üye statüsüne geçmiştir. Nihayetinde, Türkiye, 2000 yılında Zangger Komitesi ve Nükleer Tedarikçiler Grubu gibi nükleer silahların yayılmasının önlenmesine yönelik girişimlere katılmış ve 2001’de CTBT olarak bilinen Nükleer Denemelerin Kapsamlı Yasaklanması Anlaşması’nı imzalayıp onaylamıştır. Türkiye, 2001’de UAEK’nun denetim ve doğrulama kapasitesini büyük ölçüde arttıran Ek Protokolü de imzalayıp onaylamıştır (Kıbaroğlu, 2012). Ayrıca 123 antlaşması olarak bilinen ve yer üstü deniz ve uzayda denemeler yapılmasını yasaklayan antlaşmayı ABD ile 2008 yılında imzaladığı bilinmektedir. Türk dış ve güvenlik politikasının temel hamlesi, uluslararası nükleer silahların kontrolü ve silahsızlanma anlaşmalarına taraf bir devlet olmak olmuştur (Kıbaroğlu, 2005).

Nükleer Silahların Yayılmasını Önleme Antlaşmasının önemli bazı hükümleri aşağıdadır.

1. Nükleer silaha sahip olan ülkeler, olmayan ülkelere nükleer silah yapımında yardım etmeyeceklerdir.
2. Nükleer silaha sahip olmayan ülkeler bu silahları geliştirmeyecek, üretmeyecek ve tedarik etmeyecektir.
3. Nükleer silaha sahip olmayan ülkelerde değişik maksatlarla kullanılan nükleer maddeler Uluslararası Atom Enerjisi Ajansının denetimine açık olacaktır.

4. Nükleer maddeler ve teçhizatın ihracatı Uluslararası Atom Enerjisi Kurumu (UAEK)'nin denetimine tabi olacaktır.
5. Taraflar nükleer enerjinin barışçı amaçlarla kullanımında iş birliği yapacaklardır.
6. Nükleer silahlara sahip olan ülkeler bunları azaltmak ve imha etmek için çalışma yapacaklardır.
7. Nükleer silahlardan arındırılmış bölgeler tesis edilecektir.
8. Her beş yılda bir uygulamalar gözden geçirilecektir.
9. Çekilme kararlarını açıkladıktan 90 gün sonra ülkeler anlaşma dışına çıkabilecektir.

Bu anlaşma kimyasal ve biyolojik silahları yasaklayan anlaşmadan farklıdır. Kimyasal ve biyolojik silahların üretimi ve kullanımını yasaklayan anlaşmalar imzalayan tüm ülkeler tarafından kabul edildiği halde nükleer silahlara sahip beş ülkenin hakları saklı tutulmaktadır. Aynı şekilde UA EK'nun denetimi yasal hakka sahip beş ülkeye (ABD, İngiltere, Fransa, Rusya ve Çin) uygulanmamakta bunların dışında kalan tüm ülkelerdeki nükleer maddeler denetlenebilmektedir. Bu durum söz konusu silahların askeri ve politik bir güç unsuru olarak söz konusu beş ülke tarafından elde bulundurulması ve bu ayrıcalığın diğer devletler tarafından paylaşılmaması isteğini yansıtmaktadır.

Barışçı veya askeri maksatlı olsun her türlü Nükleer Denemelerin Yasaklanmasını ön gören Antlaşma 1996 yılında BM Genel Kurulunda kabul edilmiş olmasına rağmen henüz onaylanarak yürürlüğe girmemiştir. Yürürlüğe girmesi için nükleer reaktör veya araştırma laboratuvarına sahip 44 ülkenin onayı gerekmektedir. Hiç imzalamayan K. Kore, Pakistan ve Hindistan dışında imzaladığı halde onaylamayan beş ülke daha vardır. Bunlar ABD, Çin, İsrail, Mısır ve İran'dır. ABD'nin tutumuna tepki olarak Rusya'da Kasım 2023'te antlaşmadan çekildiğini ilan etmiştir. Onaylama-

yan ülkeler arasında Mısır'ın yer alması dikkat çekicidir. Son gelişmeler ışığında testlerin devam edeceğini beklemek yanıltıcı olmayacaktır. Bu durum dünya için daha riskli ve tehlikeli bir sürecin varlığına işaret etmektedir.

11. TÜRKİYE VE NÜKLEER SİLAH İHTİYACI

Nükleer silah konusunda Türkiye'nin resmi politikası barışçıl amaçlar dışında geliştirme yapmama taahhüdüne bağlı olmak şeklinde sürdürülmüştür. 1980 yılında NSYÖ antlaşmasını onaylamış, UAEK'na üye olarak faaliyetlerini sürdürmüş ve halen yapımı devam eden Akkuyu nükleer enerji santrali de bu kurumun denetimlerine açıktır. 1956 yılında kurulan Türkiye Atom Enerjisi Kurumu-TAEK ile Türkiye'nin nükleer enerji ve bu alandaki çalışmaları devam etmektedir. Türkiye nükleer enerji alanında çalışma niyetini çok önceden belirttiği halde ABD ve batılı ülkeler bu konuda destek sağlamaya yanaşmamış ve mesafeli durmuşlardır. Enerji dışında yetenek geliştirme ve silah sahibi olmaya yönelik resmi bir niyet açıklaması uzun yıllar olmamıştır. 2017 yılından itibaren bazı etkinliklerde Cumhurbaşkanı tarafından sarf edilen sözler iç ve dış kamuoyunda dikkat çekmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan, yaptığı açıklamalarda gelişmiş ülkelerin nükleer başlıklı füzelere sahip olduğu ve geliştirmeye devam ettiği bir ortamda diğerlerini yasaklamalarını eleştirmiştir. Bunun haricinde basın organlarında yer alan haber ve köşe yazıları, Pakistan ile yürütülen savunma sanayi projeleri ve silah ticareti, geçmişte bazı siyasetçilerin demeçleri Türkiye'nin gizli bir nükleer ajandası olduğu yönünde endişelere neden olmaktadır (Ophir, 2021). Kamuoyuna açıklanan milli güvenlik siyaset dokümanları ve TSK Modernizasyon planları arasında böyle bir hedef yer almamaktadır. Ancak Akkuyu nükleer santrali faaliyete geçtiğinde yakıt atıklarının yurt içinde depolanacak olması, proje kapsamında yurt dışına eğitim için gönderilen personel miktarının fazlalığı, bugüne kadar daha çok teorik düzeyde olan nükleer okuryazarlığın uygulamadan sağla-

nacak tecrübelerle artacak olması ve bunun savunma sanayiine yansımalarının konuya olan ilgiyi artırması beklenmelidir. Bunlara paralel olarak önceki bölümde ele alınan dünya geneli ve çevre ülkelerde bu alanda yaşanacak gelişmeler, NATO ittifakı ile son yıllarda derinleşen jeostratejik ayrışmalar Türkiye Cumhuriyeti'nin ikinci yüzyılında güvenlik parametrelerini etkileyecek faktörler olacaktır. Bu nedenle güvenlik riski yaratan tehlikelere karşı seçeneklerin de genişletilmesi ihtiyacı ortaya çıkacaktır. Nükleer enerjinin kullanımı ile nükleer silah sahibi olma arasında fark vardır. Her ülkenin nükleer enerjiye sahip olma hakkı olduğu halde uluslararası antlaşmalara göre nükleer silah sahibi olma konusunda kısıtlayıcı hükümler bulunmaktadır.

Başlangıçta da belirtildiği gibi bu yazının konusu teknik olarak silahın Türkiye'de yapılabilirliğini incelemek değildir. Bu bölümde Türkiye'nin nükleer güç olma ihtiyacı yukarıda belirtilen başlıklar altında analiz edilecektir.

12. GÜVENLİK İHTİYACI İÇİN NÜKLEER SİLAH:

Türkiye İkinci Dünya Savaşından sonra oluşan düzende güvenliğini NATO ittifakı üyeliğini tercih ederek sağlamaya çalışmıştır. Güvenlik de diğerleri gibi bedeli ödendiği sürece alınabilen bir hizmettir. Bedeli ödenmeden güvenliğin sağlanması mümkün değildir. Ancak oldukça pahalı olan bu bedeli ittifaklar kurarak paylaşmak mümkündür. Soğuk savaş döneminde Türkiye NATO'ya üye olmakla Sovyet tehdidine karşı Atlantik ittifakının oluşturduğu güvenlik şemsiyesinden yararlanmış, silah ve teçhizat temin etmiş, buna karşılık birinci hat ülkesi olarak büyük bir orduyu ayakta tutarak ve coğrafyasının imkânlarından ittifakın yararlanmasına imkân sağlayarak bu ortaklığa katkıda bulunmuştur. Ayrıca topraklarında nükleer silahların konuşlandırılmasına müsaade ederek kendisi de bir anlamda karşı tarafın yarattığı nükleer tehdidin hedefi olmuştur. Soğuk savaşın bitmesinden sonra ABD bazı ülkelerde bulunan nükleer silahlarını kaldırmış-

tır. ABD'nin Türkiye'de bulunan nükleer silahlarını kaldırıp kaldırmadığı hakkında kesin bir bilgi yoktur. Aksine bunların yenilenerek depolanmaya devam edildiği konusunda bilgiler bulunmaktadır. Hedefe yakınlık ve taktik durum üstünlüğü sağlama, vuruş önceliği gibi askeri faktörlerin yanında bu silahları bulundurma nedeni olarak Türkiye'nin kendi başına bir nükleer program başlatma ihtiyacının ortadan kaldırılması düşüncesinin olabileceği de akla gelmektedir.

Son yıllardaki gelişmeler dikkate alındığında bölgesel anlamda Türkiye'nin güvenlik ihtiyaçları NATO'nun ihtiyaçları ile bire bir örtüşmemektedir. Bu ayrışma soğuk savaşın bitmesinden sonra daha da artmıştır. Bu nedenle Türkiye kendine has güvenlik sistemleri geliştirmeye başlamıştır. Avrupalı NATO ülkelerinin aksine 1990'lardan sonra başlayan süreçte Türkiye kendisini farklı bir güvenlik ortamında bulmuştur. Balkanlar, Kafkasya ve Ortadoğu üçgeninin ortasında yer alan Türkiye'ye yönelik tehditler şekil değiştirmiş ve başta terörizm olmak üzere komşu ülkelerle yaşanan çıkar çatışmaları milli hedefleri tehdit eder hale gelmiştir. Ayrıca ittifak içinde bazı ülkelerin Türkiye'ye karşı askeri ve politik tutumları müttefiklik ruhu ile bağdaşmamaktadır. Bu durum ittifak hedefleri dışında milli olarak silahlanma ihtiyacı yaratmıştır. Özellikle ittifakın büyük ortağı ABD'nin bölgesel çıkarları ile Türkiye'nin çıkarlarının uyumaması bu duruma sebep olmuştur.

NATO'nun ortak tehdit karşısında üyelerine karşı olan yükümlülükleri değişmemiştir ancak ortak tehdidin niteliği konusunda fikir birliğine varmak eskisi kadar kolay olmamaktadır. Özellikle Ukrayna Rusya savaşına kadar olan dönemde ortak tehdidin belirlenmesi için gerekçeler fazla ikna edici olmamıştır. Yeni güvenlik ortamında Türkiye'nin bulunduğu bölge için üye ülkelerin tümünün ortak iradeleri ile NATO yükümlülüklerinin otomatik olarak işletilmesi hakkında tereddütler ortaya çıkmaktadır. Çünkü doğrudan kendilerine yöneltilmiş bir tehdit yokken diğer NATO ülkelerinin, coğrafi konumu nedeni ile bu tehditlere maruz kalan Türkiye'ye

destek sağlamaları kendi kamuoylarına kolaylıkla kabul ettirebilecekleri bir durum değildir. Daha da önemlisi sağlanacak bu destek nedeni ile kendilerinin de tehdit edilme ihtimali ülkeleri isteksiz davranmaya zorlayabilecektir. Başka bir ifade ile ittifak içerisindeki ülkelere birisi (Türkiye) diğerleri için dolaylı risk faktörü olarak değerlendirilmeye başlanmıştır.

Türkiye NATO ittifakı üyesi olarak küresel anlamda bir güvenlik semsiyesi altında olmakla birlikte bölgesel anlamda yüz yüze kaldığı tehditler için ittifak tarafından sağlanacak güvenliğe yeterince güvenememektedir. Körfez savaşında ve IŞİD ile mücadelede bunun işaretleri görülmüştür. Aynı şekilde ABD veya Avrupalı üyelere yönelecek bir tehdit Türkiye için hayati derecede önemli olmasa da ittifak üyeliği nedeni ile birlikte hareket etmek zorunda kalabilecektir. 11 Eylül saldırılarından sonra Afganistan'da NATO'nun 5'inci maddesinin yürürlüğe konmasına verdiği onay buna örnek gösterilebilir. Bu durum Türkiye açısından güvenlik için alternatif politikaların üretilmesini zorunlu kılmaktadır. Bunun pratikte yansıması ise milli silahlanma programlarına kendi kaynakları ile yatırım yapmak ihtiyacıdır.

Güvenlik sadece askeri unsurlarla sağlanacak bir kavram değildir. Askeri gücün lüzumu halinde kullanımı için politik iradenin de mevcut olması gerekir. Bu açıdan müşterek bir tehdiye karşı kurulmuş olan NATO'nun sağladığı güvenlik soğuk savaş döneminde yeterli olduğu halde bugün Türkiye bu askeri gücü kontrol eden siyasi örgütlenmeye dahil olmadığından bunun bedelini daha fazla güvenlik harcaması yaparak ödemek durumuna gelmiştir.

Güvenlik için Türkiye'nin nükleer silaha sahip olmasının haklı gerekçesi, bekasına yönelik çok güçlü düşman/düşmanların mevcut olması ve bu durumda en son çare olarak bu silahı kullanmak zorunda kalma ihtimalidir. Mevcut durumda komşu ülkelere hiç birisi bölgesel çatışma kapsamında tek başına veya birleşerek Türkiye'nin bekasını tehdit edebilecek boyutta bir askeri güce sahip değildir. Rusya ile yaşanacak bir kriz ise

Türkiye'nin olduğu kadar NATO'nun da sorunu olacaktır. Bu nedenle çok üstün bir güce karşı güvenlik ihtiyaçları için nükleer silaha sahip olmak uluslararası alanda kabul edilebilecek haklı bir gerekçe olmayabilir. Türkiye'nin askeri gücünü kullanmasını gerektirecek senaryolar ise nükleer silah kullanımına uygun değildir. ABD, Rusya ve Çin gibi ülkelerin ana-karaları birbirlerinden kilometrelerce uzakta olduğundan kendi silahlarının etkilerinden zarar görme ihtimali düşüktür. Türkiye'nin yakın komşularından biri ile yaşayacağı sorunlarda nükleer silah kullanma seçeneği kolay alınabilecek bir karar değildir. Coğrafyanın yakınlığı bu silahın etkilerinden kendimizin de zarar görme riskini yaratmaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin bugünkü koşullarda güvenlik ihtiyaçları için nükleer silaha sahip olmayı istemesi çok inandırıcı bir neden değildir.

Koşullar değiştiğinde Türkiye bölgesindeki gelişmelere bağlı olarak güvenlik riskleri yaşayabilecek konumdadır. Komşu ülkelerde bu yönde meydana gelen gelişmeler yeni yetenekler kazanma ihtiyacını gündeme getirebilir. Nitekim Türkiye konuya ilişkin uluslararası antlaşmalara taraf olurken bazı çekincelerini de kayıt altına almıştır. Etrafımızdaki ülkelere bakıldığında Rusya, Pakistan, Hindistan ve İsrail nükleer silaha sahip ülkelerdir. Rusya Ukrayna çatışmasının nasıl sonlanacağı ve savaşın sonunda Ukrayna'nın nükleer silahlanma konusundaki niyetleri henüz bilinmemektedir. İran uzun zamandır yürüttüğü çalışmalar nedeni ile uluslararası alanda yaptırımlara maruz kalmakta, Suudi Arabistan'ın İran'daki gelişmelere bağlı olarak böyle bir silahı temin etme gayretinde olduğuna dair bilgiler de sır değildir. Nitekim yakın zamanda basına yansıyan açıklamalarında Suudi Arabistan Veliaht Prensi, İran'ın silah sahibi olması halinde kendilerinin de nükleer silah tedarik etme yoluna gidebileceğini belirtmiştir. Ayrıca İsrail ile diplomatik ilişki kurma karşılığında Suudi Arabistan'ın talep ettiği zenginleştirmeyi de içeren nükleer enerji teknolojisi için yeşil ışık yakılmasının da gündemde olduğuna ilişkin bilgiler basında yer almıştır.

Türkiye silahlanmayı teşvik edeceği gerekçesi ile uzun süre tehdit dokümanlarında İran'ın açıkça yer almasını arzu etmese de Madrid'de yapılan toplantı ile kabul edilen son NATO Stratejik Konseptinde İran'ın nükleer ve füze programları yürüten bir ülke olduğu belirtilmiştir. İddia edildiği gibi İran geliştirme çalışmaları sonunda nükleer silaha sahip olursa Türkiye bu durumu dikkate almak zorunda kalacaktır. Sahip olacağı yeteneklerle İran'ın diğer ülkelerle yaşayacağı sorunlardan dolayı nükleer silahı kullanma olasılığı ortaya çıktığında bu durum Türkiye'yi de çok yakından ilgilendiren bir güvenlik sorununa dönüşebilir. Böyle bir gelişme bölgesel güç dengelerini de etkileyeceğinden bölge ülkeleri tarafından yeni bir silahlanma yarışı başlatılırsa Türkiye buna kayıtsız kalamayacaktır. Denge ve korunma arayışları Ortadoğu'yu bölge dışı ülkelerin müdahalesine de açık hale getirecek ve istikrarın bozulma riski Türkiye için yeni güvenlik sorunları yaratacaktır. Özetle iyi ilişkiler sürdürülmüş olsa bile İran'ın sahip olacağı nükleer silahlar Türkiye için dolaylı riskler yaratma kapasitesine sahiptir. Özellikle Kafkaslar, Türkiye ve İran'ın çıkarlarını uyumlaştırmakta güçlük çekeceği bir alan görünümündedir. İran'ın silah geliştirme niyetinin bir sebebinin de İsrail olduğu unutulmamalıdır. İsrail'in atma vasıtası olarak füze ve uçaklar yanında nükleer denizaltı sahibi olduğu, bununla Basra Körfezinde faaliyet yürüttüğü yönünde bilgiler de gündeme gelmektedir. Türkiye'de bulunan ABD nükleer silahlarının durumunu ve Türkiye'nin nükleer silah konusundaki niyetlerini yakından takip eden ve sorgulayan bölge ülkelerinin başında da İsrail gelmektedir. Türkiye, İsrail'in sahip oldukları da dikkate alınarak bölgenin nükleer silahtan arındırılması için çaba göstermekte ve bunu en yetkili ağızlardan ifade etmektedir. Bu Türkiye için en gerçekçi yaklaşımdır. Aksi olması durumunda diğer bölge ülkeleri ile birlikte Türkiye'nin de bu gelişmelere kayıtsız kalamayacağı aşikârdır.

Güvenlik açısından Türkiye'nin karşılaştacağı en yaşamsal sorun kendi alacağı bir kararla ilgili olacaktır. NATO üyeliğinden ayrılması veya NATO'nun ortadan kalkması halinde komşularından bazılarının başka bir

güç tarafından sağlanacak nükleer güvenceye sahip olması Türkiye'nin kaygılarını artıracaktır. Ortaya çıkacak güç dengesizliğini gidermek için dünyadaki diğer örneklerde olduğu gibi nükleer silahlanma o zaman daha fazla tartışılacak bir yetenek haline gelecektir.

13. PRESTİJ VE SAYGINLIK İÇİN NÜKLEER SİLAH:

Bir ülkenin nükleer gücü, konvansiyonel askeri güç, ekonomik ve sosyal güçlerden bağımsız olarak ele alındığında her zaman beklenen etkiyi yaratmamaktadır. Bu nedenle konvansiyonel kuvvetlerle bölgesel krizlere müdahale yeteneğinin sınırlı olması halinde, nükleer gücün dış politikada sağlayacağı etkinlik beklenen düzeyde olmamaktadır. Nükleer silahla sağlanacak saygınlık üçüncü dünya ülkeleri nezdinde geçerli olsa bile Batı'nın önde gelen ülkeleri ile ilişkilerde farklı sonuçlar yaratacaktır. Buna kamuoyu ve silahlanma karşıtı örgütlerin menfi propagandaları eklendiğinde prestij kaybına uğramak da mümkündür. Pakistan'ın karşılaştığı uluslararası tepkiler buna örnektir. Ancak zor olsa da Türkiye'nin dış yardım almadan, kendi imkânları ile böyle bir silahı üretme yeteneğine kavuşması saygınlığına katkı sağlayabilir. Son yıllarda ivme kazanan Türk Devletler Topluluğu çalışmaları henüz örgüt düzeyine ulaşmamıştır. Üye ülkelerden Kazakistan Sovyetler Birliği zamanında topraklarında nükleer silah bulunan bir ülkedir. Özbekistan ile birlikte dünya için nükleer yakıt tedarikçisi iki ülke durumundadır. Türkiye ya da başka bir üye söz konusu topluluğa güç ve saygınlık kazandırmak için nükleer yetenek kazanmayı hedeflediği takdirde NSYÖA antlaşmasından da çekilmesi gerekecektir. Bu yola gidildiğinde ülkenin uluslararası sistemde dışlanması, siyasi, ekonomik ve diplomatik alanda büyük baskılar, kısıtlamalar ve ambargolarla karşılaşması da kaçınılmaz olacaktır. İran'ın nükleer silaha erişme isteği de bu çerçeveden değerlendirilebilir. İran, sadece nükleer silahın getireceği güce sahip olmak için değil, bunun getireceği psikolojik üstünlük ve prestiji için çalışmaktadır (Kibaroglu, 2013).

Bu konuda Güney Afrika'nın denediği ve daha sonra vazgeçtiği bir alternatif de dikkate alınabilir. Söz konusu ülke nükleer silah üretimini gerçekleştirdikten sonra bunları imha ederek NSYÖA antlaşmasına katılmıştır. Nükleer silahın üretim yeteneği ve bilgisine sahip olmakla silahı üreterek kullanıma hazır bulundurmak aynı şeyler değildir. Üretim bilgisine sahip olmak gerektiğinde üretebileceği anlamına geleceği için caydırıcılık maksadı ile kullanılabilir. Günümüzde silah sistemlerine sahip olmayan ülkeler üretim bilgisi ve alt yapısına sahip oldukları sürece karşı taraf açısından potansiyel tehdit olarak değerlendirilmektedir. Örneğin Japonya, Almanya ve Brezilya gibi ülkeler nükleer silaha sahip olmasa da komşuları tarafından gerektiğinde süratle buna sahip olabilecek ülkeler olarak görülmektedir. Bu konuda antlaşma hükümlerinde bir gri alandan da söz edilmektedir (Ülgen, 2013). Başta Japonya olmak üzere adı geçen ülkeler “nükleer silah eşiği (Threshold state)” olarak da adlandırılmakta ve kolayca silah yapabilecek ülkeler olarak görülmektedir. Bölgesel dengelerde ortaya çıkacak gelişmelere göre uluslararası hukuka uygun olmasa da Türkiye bu gri alanda nükleer teknolojiyi öğrenme ve geliştirme seçeneğine yönelirse bu önemli bir politika değişikliği anlamına gelecektir. Üretim bilgilerine sahip olmak güç dengesi arayışlarında ülkeler için büyük bir avantaj olarak kabul edilmekle birlikte bu durumun aynı zamanda güvensizliği de besleyen bir unsur olduğu unutulmamalıdır. Nükleer enerjiye sahip olmak için yapılan çalışmalar aynı zamanda nükleer bilgiye sahip olma imkânı sağlıyorsa o ülke için daha anlamlıdır. Mevcut ve muhtemel projeler Türkiye için bu alanda fırsatlar yaratabilir.

ABD'nin ilk nükleer silahı üreterek Japonya'da kullanmasından sonra bu silahların üretimlerinin kısıtlanması için 1946 yılında Baruch planı olarak bilinen öneriler getirilmiştir. Sovyetlerin bu önerilere karşı çıkmasının sebebi güvensizliktir (McCWire, 1987). Plana göre BM nezdinde bir komisyon kurulacak ve nükleer silah üretim bilgileri ile birlikte silahların kontrolü ve denetimi bu komisyona bırakılacaktı. Henüz kendilerinin sahip

olmadığı bir teknoloji konusunda silahlara kısıtlama getirilse bile ihtiyaç halinde ABD'nin bunları üretebileceği ve kendilerinin bu yarışta savunmasız kalacağı endişesi ile Sovyet tarafı bu öneriyi reddetmiştir. Görüldüğü gibi bilginin mevcudiyeti silahların kendisi kadar endişe verici bir tehdit kaynağı olabilmektedir. Bugün İran'a getirilen kısıtlamalar da bu endişelerden kaynaklanmaktadır. Böyle bir seçeneğe yönelmesi halinde Türkiye'nin de benzer kısıtlamalara maruz kalacağını tahmin etmek zor değildir. NATO ittifakı üyeleri içinde bilinenler dışında herhangi bir ülkenin bugüne kadar bu yönde bir niyeti olmamıştır. Son gelişmeler ışığında Ukrayna bu yeteneğe tekrar sahip olma isteğini açıktan ifade etmeye başlamıştır. Bu yönde bir gelişme olursa Polonya'nın da benzer bir taleple ortaya çıkması muhtemeldir. Nitekim son gelişmelerden sonra topraklarına nükleer silah konuşlandırılmasını NATO'dan talep etmiştir. Bu nedenle NATO üyesi olarak kaldığı sürece Türkiye'nin bu yöndeki isteğinin diğerleri tarafından onaylanmayacağı da açıktır. Ancak güvenlik ortamında yaşanabilecek hızlı değişikliklere karşı düşünce egzersizleri yapmanın sakıncası yoktur.

14. NÜFUZ ALANINI GENİŞLETME VE YAYILMACI EMELLER İÇİN NÜKLEER SİLAHA SAHİP OLMA İSTEĞİ:

Sahip olduğu demokratik değerler ve Atatürk'ün belirlediği yurttasulh, cihanda sulh ilkesi dış politikada rehber olarak benimsendiği sürece böyle bir gerekçenin tartışılması anlamsızdır. Son yıllarda Türkiye'nin izlediği aktif dış politika, Kafkaslar, Afrika ve Doğu Akdeniz'de etki alanlarını genişletme çabaları bazı çevrelerde geçmişin imparatorluk hayallerini gerçekleştirme arzusu olarak yorumlanmaktadır. Bu durum değişmez bir devlet politikası haline gelirse şüphesiz nükleer silaha sahip olmak bir prestij kaynağı olarak görülecektir. Ancak siyasi tercihlerle değişkenlik gösterecek bu tür politikalar ekonomik ve siyasi güç ile desteklenmediği sürece sürdürülebilir olmayacaktır.

15. İÇ POLİTİKANIN ETKİLERİ

Güvenlik stratejilerinin oluşturulması, tehdit değerlendirmesi ve askeri stratejinin hazırlanmasında kendi kültürel değerlerinin yanında ağırlıklı olarak NATO ülkeleri tarafından benimsenen çalışma yöntemleri Türkiye tarafından da kullanılmaktadır. Kurumsal yapı benzer olmakla birlikte silahlanma programlarının kamuoyu ve parlamentoda tartışılması yeterince şeffaf değildir. Daha önce yaşananlar ve son olarak 15 Temmuz 2016'da yaşanan darbe girişimi üzerine siyasi otoritenin silahlı kuvvetler üzerindeki kontrol ve denetimini artıracak pek çok önlem hayata geçirilmiştir. Oluşturulan yapı ile siyasi liderliğin kontrol ve denetim yetkisi güçlendirilmiştir. Güvenlik stratejilerinin oluşturulması ve onaylanmasında sivilin yetkisi çok artmıştır. Bu tedbirlerin askeri gücün savaşa yeteneğine olumsuz bir etkisi olup olmadığı ancak çatışma ortamında test edilebilir. Bu nedenle bu konudaki bir eksikliği dengeleme için nükleer seçeneğinin gündeme alınması Türkiye açısından olası değildir. Diğer taraftan mevcut siyasi otoritenin böyle bir niyetinin olması halinde muhalif çevrelerin itirazlarını göğüsleyebilecek siyasi güce sahip olduğu değerlendirilmektedir. Ancak birçok hususu değiştirebilecek böyle bir kararın alınmasında askeri liderler ve muhalefet ile de görüş birliği sağlanması gereklidir. İzlenecek geliştirme stratejisinin belirlenmesi için bütün aktörler arasında uyum olması programın gizlilik ve geliştirme süratini olumlu etkileyecektir. Tehdidin büyüklüğü ve aciliyeti tartışmasız kabul ediliyorsa bu birlikteliği sağlamak daha kolay olacaktır. İhtiyaç olduğunda görüş birliği olmadan da karar alabilecek iradenin mevcut siyasi yapıda var olduğu değerlendirilmektedir.

16. SİLAHLANMA VE ASKERİ GÜCÜN İDAMESİNDE ALTERNATİF ÇÖZÜM OLARAK NÜKLEER SİLAH

Yukarıda belirtilen diğer gerekçelerin yanında en gerçekçi olabilecek nedenlerden birisidir. Caydırıcılık sağlama ve askeri gücün idame ettirilmesinde 1'e 5 oranında daha maliyet etkin olduğu öne sürülen nükleer

silahların modernizasyon ve büyük çaplı kuvvet yapısı değişiklikleri için zaman gerektiren geçiş dönemlerinde karşılaşılabilecek riskleri azaltmada alternatif bir güç unsuru olacağı açıktır.

Soğuk Savaş döneminde askeri yetenekler ve nitelik açısından bazı alanlarda giderilemeyen zafiyetleri karşılamak için sayıca üstün güç bulundurmaya bir kuvvet çarpanı olarak dikkate alınmıştır. Bugün gelinen noktada profesyonel personel miktarı arttıkça kuvvet yapılarında daha küçük fakat etkinliği artırılmış unsurlarla görev yapmak tercih edilir hale gelmiştir. Ancak bu konuda gelişmiş ülkelerin geçirdiği tecrübeler dikkate alındığında daha küçük askeri gücün daha az harcama yapmak anlamına gelmediği açıktır. TSK kuvvet yapısında mevcut silah sistemlerinin ömür devri içerisinde değiştirilmesi ve yenilenme ihtiyacı yanında yıllık işletme bakım maliyetleri ve profesyonel orduya geçişte artan personel giderleri savunmaya ayrılan kaynak ihtiyacını artırmaktadır. Hem mevcut kuvvetlerin etkinliğini sürdürmek hem de değişim dönüşüm için modernizasyona kaynak ayırmak planlayıcılar açısından zorlu bir görev olmaktadır. Yeni yetenekler kazanmadan kuvvet yapısında büyük değişiklikler yapmak güvenlik açısından oldukça risklidir. Ortaya çıkan bu paradoks büyük değişiklikleri içeren geleceğe yönelik kararların alınmasında geciktirici bir etki yaratmaktadır. Nükleer silaha sahip olmakla sağlanacak caydırıcılık, kuvvet yapısında değişen ihtiyaçlara göre daha cesaretli kararlar alınmasını kolaylaştırabilir ve bu durumda karşılaşılabilecek riskleri azaltmak için güvence olabilir.

Nükleer silahların temini için sarf edilecek kaynaklara ilave olarak böyle bir gücün kullanıma hazır bulundurulması için harcanacak idame maliyetleri de oldukça pahalıdır. Hava ve kara atma vasıtalarının üretimi, bakımı, eğitimi, ikaz sistemlerinin maliyeti yanında bu silahın varlığından dolayı aynı cins bir tehlikeye maruz kalma riski de artacağından bunlara yönelik korunma önlemleri için de yatırım yapmak gerekecektir. Kuzey Kore hariç diğer ülkeler tarafından bu silahların komuta kontrolü, yön-

lendirilmesi ve hedef tespitinde uzayda konuşlu sistemler yoğun olarak kullanılmaktadır. Ayrıca bu silahlardan kaç tane bulundurulacağı hususu maliyete tesir eden ayrı bir faktördür. Karşı tarafın gücüne bağlı olarak ilk darbede zarar görecektir tesislerin yerine kullanılabilir ikinci vuruş yeteneği kapsamında ihtiyaç duyulan nükleer silah miktarının da hesaplanması gerekecektir.

Maliyet konusunda değinilmesi gereken önemli hususlardan biri önleme sistemlerinin yarattığı etkidir. Soğuk savaş döneminde ABD’de yapılan ve Yıldız Savaşları (Star Wars) projesine de ilham veren bir çalışmada Sovyet füzelerine karşı tesis edilecek füze savunma sisteminin (Anti Ballistic Missile-ABM) maliyeti ve bunun karşı tarafta yaratacağı etki hesaplanmaya çalışılmıştır. Çalışma sonucunda ABM tesisi için harcanacak her 1 dolara karşılık diğer tarafın bu sistemi delip geçmesi ve karşılıklı imha güvencesini sağlayabilmesi için 7 dolarlık harcama yapması gerektiği hesaplanmıştır (Malmgren, 2023).¹ Yani füze savunma sistemlerine sahip olan taraf karşı tarafın nükleer silahlarla caydırma sağlayabilmesi için daha fazla harcama yapmaya zorlayacaktır. Hem atma hem de savunma yeteneğine sahip ülkeler daha caydırıcı bir güce sahip olmaktadır. Bu nedenle Türkiye’nin son yıllarda füze programlarını ve hava savunma çalışmalarını ilerletmesinin, S-400 Hava/Füze Savunma Sistemi alımı ile maruz kaldığı yaptırımların, (The Countering America’s Adversaries Through Sanctions Act-CAATSA) F-35 programından çıkarılması, F-16 tedariki ve modernizasyonu konusunda yaşadığı problemlerin bu bakış açısı ile de değerlendirilmesi yararlı olacaktır.

1 - Harold Malmgren ve Pippa Malmgren, 18 Ekim 2023 günü UnHerd web sayfasında Gaza Savaşının gelecek savaşları değiştireceği başlıklı yazıda: *ABD Başkanı J. Kennedy zamanında savunma bakanlığı tarafından kıtalararası balistik füzelerin önlenmesi konusunda yapılan çalışmada, şu soruların sorulmuş olduğunu yazmışlardır. Sovyetler tarafından atılacak balistik füzelerin Amerikan hava sahasına girmeden imhası için kurulması gereken füze savunma sisteminin maliyeti nedir? Böyle bir sistem karşı tarafın karşılıklı imha garantisini sağlama hesaplarını nasıl etkileyebilir? Bu sistem Sovyetlerin yarışta geri kalmaması için çok fazla harcama yapmasını gerektirir mi? Sonuç olarak ABM olarak isimlendirilen füze savunma sisteminin kurulması için harcanacak 1 doların karşı tarafta bu sistemi delerek geçecek ve karşılıklı imha güvencesi sağlayacak sistemler için 7 dolar harcama gerektireceği hesaplanmıştır. Reagan zamanında hayata geçirilen ve buna karşılık Sovyetlerin yapmak zorunda kaldığı aşırı harcamalarla rejimin çökmesine neden olduğu öne sürülen Star Wars projesinin ilham kaynağının söz konusu 1:7 oranı olduğu belirtilmektedir.*

Bu değerlendirmelerin sağlıklı yapılabilmesine imkân sağlayacak sivil ve askeri kanatta stratejik ve teknik bilgi birikiminin de oluşturulması zorunludur. Bu silahların kullanım doktrini, caydırıcılıkta uygulanacak yöntemler, karşı tarafın tehdit algısı ve niyetinin yorumlanması gibi konularda yetişmiş sivil ve askeri personele ihtiyaç vardır. Akademik çevrelerde bu konudaki bilgi birikimi ve çalışmalar yetersizdir. TSK bugüne kadar yaptığı eğitim, harp oyunu ve tatbikat senaryolarında nükleer silah kullanımını içeren bir planlama yapmadığı için bu kültüre de aşına değildir.

17. SAVUNMA SANAYİİ VE ATMA VASITALARINDAKİ GELİŞMELER

Türkiye'nin son yıllarda savunma sanayii alanında yakaladığı ivme ve geliştirdiğı sistemler yurt içi ve dışında ilgi uyandırmaktadır. Nükleer silahın bileşenleri açısından bakıldığında en dikkat çekici olanlar atma vasıtaları olabilecek sistemlerin durumudur. Bu konuda öne çıkan seçenekler havadan veya karadan atma vasıtalarıdır. Mevcut uçakların bir kısmı NATO görevleri kapsamında bu yeteneğe sahip olsa da Türkiye'nin bu yeteneği milli çıkarları için kullanımı pek mümkün görülmemektedir. Bu konuda milli imkânlarla geliştirilecek hava araçlarına ihtiyaç olacaktır. Balistik füzeler ile atma yöntemi dünyada en yaygın kullanım konsepti olarak göze çarpmaktadır. Bu füzelerin hedefte sapma olasılığı biraz fazla olmakla birlikte nükleer başlık kullanıldığında geniş alanları etkileyeceğı için bu dağılma payı kabul edilebilir bir hata olarak görülmektedir.

Türkiye ilk defa Çin'den satın aldığı teknoloji ile 80 km. menzilli Bora füzelerini geliştirmiş, daha sonra bu füzenin menzili 280 km.ye kadar çıkarılmış ve son olarak 2022 yılında Karadeniz'de denediğı Tayfun füzesi ile balistik füze üretim yeteneğini bir üst seviyeye çıkarmıştır. Basında çıkan haberler hipersonik füzeler üzerinde de çalışıldığı yönündedir. Bu kapsamda 1000 km menzile erişecek Cenk füzesi üzerinde çalışıldığı yönünde bilgiler de basında yer almıştır. Ayrıca hava savunma, seyir füzesi ve gemi savar füzelerinin üretimi ve bunların yanında son yıllarda başlatılan uzay programı

kapsamındaki çalışmalar bu füzelerin karadan karaya modellerinin geliştirilmesine de kapı aralayacak niteliktedir. Özellikle Tayfun füzesi ile yapılan deneme Türkiye'nin yetenekleri ve niyetlerinin daha fazla sorgulanmasına neden olmuştur. Tayfun füzesi 500 km üzerine çıkan menzili ile FTKR kuralları açısından dikkat çekmektedir. Bu füzelerin itki ve güdüm sistemlerini milli olarak geliştirilmesi söz konusu kontrol rejimlerinin kısıtlamalarından da bir ölçüde kurtulma şansı yaratmaktadır. Nükleer başlık taşıyabilen Taktik Balistik füzeler 1000 km.ye kadar olan mesafelerde kullanılmak üzere üretilmektedir. Daha üst menziller stratejik füze kapsamındadır. Siyasi liderlerin bazı demeçlerinde 2500 km menzilli füze yapma hedefinden söz edilmesi Türkiye'nin niyetlerinin sorgulanmasına ve emarelerin daha dikkatli izlenmesine neden olmaktadır. Ülkelerin balistik füze sahibi olması veya bu teknolojiyi geliştirme ihtiyacının nedenlerinin incelendiği bir çalışmada (Dizboni, 2021), belirli bir tehdide karşı silahlı kuvvetlerinin zayıf veya hassas durumda olduğunu değerlendiren ülkelerin zafiyeti giderecek bir alternatif olarak bu yeteneğe yöneldiği belirtilmektedir. Türkiye'nin füze geliştirme çalışmalarının nedenlerine bu gözle bakılmalıdır.

SONUÇ

Nükleer silahlar etkileri bakımından sadece askerî açıdan dikkate alınacak vasıtalar değildir. Askeri alanda sağlayacağı bazı üstünlüklere rağmen sahiplik konusunda siyasi açıdan karşılaşılabilecek sorunlar, teknik gereksinimler ve maliyet gibi tüm faktörler dikkate alınmak zorundadır. İnceleme kapsamında yukarıda değinilen faktörler ışığında Türkiye'nin nükleer silah ihtiyacı şu şekilde değerlendirilmiştir.

Güvenlik kavramının kapsamı çok geniştir. Askerî açıdan bakıldığında ittifak üyesi olarak kuzeyden gelebilecek nükleer tehdide karşı NATO tarafından sağlanan güvenceler mevcuttur. Bu maksatla ortak karar alma süreçleri işletilmiş olsa bile kullanım yetkisi ABD'ye ait bir kısım nükleer silah da Türkiye topraklarında bulunmaktadır. Çıkar çatışmaları yaşanabi-

lecek komşu ülkelere karşı nükleer silaha başvurma seçeneği Türkiye'nin NATO üyeliği devam ettiği sürece mümkün değildir ve böyle bir niyet ittifak üyeliğinden ayrılmayı gerektirir. Diğer taraftan Ukrayna Rusya ve Filistin savaşlarının sonunda oluşacak durum, İran ve diğer Ortadoğu ülkelerindeki gelişmelere bağlı olarak ihtiyacın yeniden değerlendirilmesi gerekecektir. Sadece Ortadoğu değil Kafkaslarda yaşanacak gelişmelerin de güvenlik riski yaratması halinde İran'ın nükleer silah seçeneğini daha öncelikli bir güç unsuru olarak kabul edebileceği göz ardı edilmemelidir. Önümüzdeki dönemde görüşmelerle bir sonuca ulaşılamaz ise İran'ın sahip olacağı nükleer kapasiteye karşı ABD veya müttefikleri tarafından girişilebilecek muhtemel bir askeri harekât Türkiye için de sorun yaratacaktır. Bu kapsamda İsrail'in elindeki silahlar Türkiye açısından potansiyel bir risk olmaya devam edecektir. Çünkü onların varlığı diğer ülkelerin silahlanma isteğini tetikleyen bir unsurdur. Bölgesinin nükleer silahlardan arındırılması gerektiği yönünde politika belirleyen Türkiye'nin resmi olarak beyan edilmeyen ancak İncirlik üssünde bulunduğu ifade edilen ABD kontrolündeki nükleer silahların varlığını da sorgulaması gerekmektedir. Rusya'dan yönelecek tehditlere karşı topraklarında nükleer silah bulunmayan diğer NATO ülkeleri de ABD tarafından sağlanan güvenceye sahip olduğuna göre askeri açıdan bu silahların bulundurulması gereklilik değildir (Kıbaroğlu, 2018). Türkiye'nin bu silahları politik gerekçelerle bulundurduğu yönündeki görüşler ağırlık kazanmaktadır.

Prestij ve saygınlık açısından nükleer silaha sahip olmanın getirisi her zaman beklendiği kadar yüksek değildir. Siyasi ve ekonomik çıkarların korunması için böyle bir silahın kullanımı kolaylıkla öne sürülebilecek bir güç unsuru değildir. Nükleer silah sahibi ülkelerin rejim açısından istikrarı da risk faktörü olarak ele alınmaktadır. Dış politikada bazı ülkeler nezdinde Türkiye'ye prestij kazandırabilecek bu yeteneğin daha büyük ekonomik ve siyasi işbirliği içerisinde olduğu ülkelerle ilişkilerinde sorun yaratması kaçınılmazdır. Silahların yayılmasını önleme ve izleme için alınan ted-

birler geçmiş döneme göre oldukça artmıştır. Ülkelerin ekonomik olarak karşılıklı bağımlılığı tedbirlerin çeşidini ve etkisini güçlendirmiştir. Bu nedenle Türkiye'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullarda bu tedbirleri göğüslemesi çok zordur.

Askeri gücün idamesi ve silahlanma açısından bazı üstünlükler sağlamakla birlikte böyle bir yeteneğin elde edilmesi, idamesi ve karşı tarafın tehditlerine karşı geliştirilmesi gereken korunma önlemlerinin maliyetinin çok yüksek olacağı da dikkate alınmalıdır. Çünkü nükleer silah sahipliği karşı tarafın tehdit algısını değiştireceğinden yeni yetenekler geliştirmesine neden olacaktır. Bunun sonucunda ortaya çıkacak silahlanma yarışının tırmanma riskine karşı çeşitli seçeneklere de sahip olma zarureti vardır. Ayrıca silah yapımında teknik destek alınabilecek ülkenin seçimi de dış politikada hangi ittifaklar içerisinde olunabileceği konusunda bağlayıcı olacaktır. NATO üyeliği devam ederken bağımsız bir yetenek kazanmak ancak ABD'nin onayı ile mümkün olabilir. Bunun için de İsrail ve Pakistan örneklerinde olduğu gibi hem Türkiye hem de ABD için tehlike teşkil eden ciddi bir tehdit olması gerekir. Böyle bir durumun mümkün olmayacağı değerlendirilmektedir.

Bu açıklamalar ışığında nükleer silaha sahip olmak istediğinde Türkiye'nin buna yönelik bir strateji saptaması gerekir. Öncelikle karara götüren süreçler ve daha sonra da geliştirme stratejileri belirlenmek zordur. Buna göre Türkiye'nin dikkate alabileceği yöntemler şu şekilde değerlendirilmiştir.

Birinci yöntem NATO üyeliği devam ederken ve NSYÖ antlaşmasından çekilmeden bazı çalışmalarını gizleyerek yürütmek. Başka programlardan istifade edilerek teknik bilgi paketleri geliştirilebilir. Bu konuda kazanılacak bilgi birikimi dahi bir güç faktörü olarak kullanılabilir. Bu çalışmaların gizli kalabilmesi için çok uzun zaman içinde yavaş çalışılması gerektiğinden böyle bir strateji aktif silahlanma için ancak geçiş stratejisi

olabilir. Niyetlerin açığa çıkması halinde ittifak üyeliğinin de sorgulanacağı ve yaptırımların başlayacağını hesaba katmak gerekir.

İkinci yöntem çalışmaları açıktan yürütmek, teknik bilgi paketini elde etmek fakat aktif silahlanma stratejisine geçiş yapılmayacağı ve nükleer silah sahibi olmayacağını açıklamak. Bu durum ancak yeni ittifak arayışlarının gündeme gelmesi halinde dikkate alınabilir. Böyle bir seçenek daha başlangıç aşamasında fiziki engellemelerden ambargolara kadar yaptırımlara yol açabilir. Ayrıca İran haricinde geçmişte çalışmalar yürüttüğü bilinen Suriye, Mısır ve Irak gibi bölge ülkelerinin politikalarında zincirleme reaksiyon etkisi yaratabilir, bu durum bölgeyi dış müdahalelere daha açık hale getirir.

Üçüncü yöntem güç dengelerini değiştiren büyük bir tehdit ortaya çıktığında başka bir ülkeden teknik destek de sağlanarak açık olarak hızlandırılmış bir silahlanma programı yürütmek olabilir.

Başka bir ülkeden gerektiğinde silah temin etmek üzere antlaşma yapmak da bir seçenek olarak düşünülebilir ancak buna benzer bir ticaretin örneği henüz görülmemiştir. Bir ara Suudi Arabistan'ın Pakistan ile böyle müzakere yürüttüğü, benzer şekilde Libya lideri Kaddafi'nin Çin'den silah tedarik etmeye çalıştığı ancak reddedildiği yönünde iddialar ortaya atılmıştır. En son Rusya tarafından Belarus'ta taktik nükleer silah konuşlandırılacağı açıklanmıştır. Bu husus bir alışveriş değil ittifak kapsamında yapılan bir antlaşma olarak görülmelidir. Ancak Pasifik'te bazı ülkelerin silah ve atma vasıtaları geliştirmelerine gösterilen müsamaha ve antlaşma hükümlerini esnetme anlayışı diğer ülkeleri de cesaretlendirecek niteliktedir.

Türkiye bölgesinin nükleer silahlardan arındırılması yönünde uzun yıllar savunduğu politikasını sürdürmelidir. Türkiye için nükleer silahlanma ihtiyacı ancak bölgesinde güvenlik koşulları değiştiğinde veya NATO dışında yeni ittifak arayışları ortaya çıktığında gündeme gelebilir. Bu durumda mahzurlarına rağmen ikinci yöntem, teknik bilgi paketine sahip

olmak fakat aktif silahlanma stratejisi uygulamamak en makul seçenek olabilir.

Yukarıda belirtilen seçeneklerin dışında silah geliştirmek yerine kazanacağı nükleer teknolojiden istifade ile nükleer güçle çalışan savaş gemisi veya denizaltı sahibi olmak Türkiye'nin caydırıcı gücüne katkı sağlayacak önemli bir yetenek olacaktır. Böyle bir yeteneğin kazanılması uluslararası kısıtlamalardan çok ülkenin mali gücü ile ilintilidir. Bu konuda vizyoner bir bakış açısı ile fikir tartışmaları yürütülmelidir. Halen beş yasal nükleer güç haricinde Hindistan ve İsrail'in de nükleer enerji ile çalışan denizaltı sahibi olduğu bilinmektedir. Avustralya, ABD ve İngiltere arasında oluşturulan AUKUS ittifakı kapsamında Avustralya nükleer denizaltılara sahip olacaktır. Bazı ülkeler bu girişimi NSYÖ antlaşmasının ihlali olarak yorumlarken bazıları da antlaşma hükümlerindeki boşluktan yararlanma olarak görmektedirler. Avustralya sahip olacağı denizaltılarda nükleer silah bulundurmayaacağını ilan etmiş olmakla birlikte kriz durumunda diğer ittifak üyelerinin bu platformlara silah sağlamayacağını garanti etmek zordur. Bu nedenle bundan sonraki süreçlerde başka ülkelerinde benzer yeteneklere sahip olma isteklerinin olabileceğini değerlendirmek yanlış olmayacaktır.

Askeri ve akademik çevrelerde konuya ilişkin analizler yapabilecek, strateji geliştirecek ve bilgi birikimini sağlayacak çalışmalara katkı sağlanmalı en azından farkındalık yaratılmalıdır.

Hava ve füze savunma sistemlerini geliştirecek projelere daha fazla kaynak yaratılmalıdır.

Nükleer silahlar yaratacağı yıkım ile kazananı olmayacak bir askeri güç vasıtası olduğundan kullanım kararının verilmesi çok zor bir yetenektir. Nükleer silahların yarattığı tehlikeler sadece yıkım gücünden kaynaklanmamaktadır. Bu silahın kullanım kararının verilmesinde karşı tarafın tehdit algısı ve niyetinin yorumlanmasında yapılacak yanlış değerlendirmeler

meler en az silahın kendisi kadar tehlikeli riskler taşımaktadır. Türkiye'nin yer aldığı bölgede bazı ülkelerin sahip olduğu rejimlerin niteliği, istikrarsızlığı ve karar alma yöntemleri kullanım konusunda yanlış algılama riskini daha da artırabilir. Son yıllarda siber tehditlerden kaynaklanan tehlikeler ve yapay zekâ uygulamaları ile birleştirilmiş konvansiyonel silahların tahrip gücü çok artmıştır. Uluslararası ilişkilerde uzun yıllardan beri zorlayıcı müzakere unsuru olarak görülen nükleer silahların yerini yapay zekâ ve çip teknolojisindeki gelişmeler almaya başlamıştır. Yeni ve yıkıcı teknolojiler savaş sanatını ve stratejileri değiştirecek hale gelmektedir. Savaşların uzağa taşınması halinde uyduların yok edilmesi nükleer silahlar gibi insanlığı yok edecek bir etki yaratmaz fakat ulaştığımız medeniyet seviyesini oldukça gerilere götürebilir. Nükleer silahların karşılıklı yıkım endişesinden korkarak kullanımından çekinen ülkelerin bu yeni teknolojilerle karşı tarafa büyük zararlar verdirirken kendilerini koruyacak yeteneklere sahip olduklarına inanmaları halinde savaş başlatma olasılığı daha yüksek olacaktır. Bu nedenle caydırıcılık adına söz konusu yeteneklere yönelik çalışmaların daha öncelikli olarak ele alınması yararlı olacaktır. En kötü senaryoda NATO'nun dağılması, Türkiye'nin üyelikten çıkması veya çevremizdeki devletlerin nükleer silah sahibi olması gibi büyük değişimler Türkiye'nin nükleer silah sahibi olma ihtiyacını da gözden geçirmesini gerektirecektir. Bu tarz keskin değişimler olmadığı müddetçe, anlaşmalar gereği nükleer silaha sahip olmamak en iyi seçenek olarak görünmektedir. Fakat bu politik tercih, askeri ve akademik çevreler başta olmak üzere diğer kurum ve kuruluşların yapması gereken politika ve strateji geliştirme çalışmaları ile savunma sanayiinde teknik bilgi birikiminin oluşmasını sağlayacak çalışmaları engelleyici bir faktör olarak görülmemelidir.

Kaynakça

- Alım, E., Füze Teknolojisi Kontrol Rejimi: ABD Merkezli Hegemonik Bir Yapıdan Normatif Bir Yapıya Geçişin Önemi. *Güv. Str. Derg.* 2020, 16(36): 821-872. DOI:
- Brown, Cameron S., Leonard Davis, Christopher J. Fariss ve R. Blake McMaho: Recouping after Coup-Proofing: Compromised Military Effectiveness and Strategic Substitution, *International Intersections, Empirical and Theoretical Research in International Relations*. Volume 42, 2016- Issue 1
- Buzan, B. Barış, güç ve güvenlik, Uluslararası ilişkilerde anahtar metinler, 2013 s.165 U/A İlişkiler Kütüphanesi, Özener matbaacılık, Cambridge University Press yayınından hazırlayan Esra Diri.
- Dizboni, A. Karim E. El-Baz, Towards Building a Missile Proliferation Theory: The Moment of Ballistic Consciousness and the Tactical Rationale. *Journal of Defense Management*, Vol.11 Iss.6 No:1000 p.421. 05 KASIM 2021. <https://www.longdom.org/abstract/towards-building-a-missile-proliferation-theory-the-moment-of-ballisticconsciousness-and-the-tactical-rationale-87125.html>
- Garwin, R. L. The Future of Nuclear Weapons Without Nuclear Testing, *Arms Control Today* November/December 1997, Vol. 27, No. 8
- Hartley, K., *The Economics of Defense Policy*, Brassey's UK, 1991, syf:43.
- Holloway, D., *Stalin and the Bomb*, Yale University Press, CT. ABD. 1994.
- Karen, D. W., Facing the Missile Challenge, Rand Corperation. S.11 <http://www.fas.org/nuke/control/mtr/index.html> Erişim 05/07/2023,
- Kıbaroğlu, M., Ortadoğu'da nükleer silahların yayılması ve Türkiye'nin olası yanıtları, EDAM tartışma kağıdı, 27 Aralık 2012
- Kıbaroğlu, M., Isn't it Time to Say Farewell to Nukes in Turkey?. *European Security* (2005), Vol.14, No.4, 443-457.
- Kıbaroğlu, M., İran'ın Nükleer Programı ve Türkiye. *Bilge Strateji*. (2013). 5 (9) , 1-8 . Retrieved from <https://dergipark.org.tr/tr/pub/bs/issue/3801/50981>
- Kıbaroğlu, M., Türkiye'deki Amerikan nükleer silahları gitmeli mi kalmalı mı? *Bilge Strateji*, Cilt 10, Sayı 19, Güz 2018, ss.1-9
- Kissinger, H., *Dünden bugüne yeni Çin*. *Kaknüs* yayınları, İstanbul, 2015.
- Lieber, K.A. ve Press, Daryl G. The return of nuclear escalation, How America's Adversaries Have Hijacked Its Old Deterrence Strategy, *Foreign Affairs*, 24 October 2023
- Lieber, K.A. ve Press, Daryl G. The new era of nuclear weapons. *SSQ Strategic Studies Quarterly*,

- 2013 Vol.7 No:1,
- Lieber, K.A. ve Press, Daryl G. The new era of nuclear weapons. Strategic studies quarterly, USStratcom 2016.
- Malmgren, H., Malmgren, P., Gaza will change the future of War, UnHerd, 18 October 2023. <https://unherd.com/2023/10/gaza-will-change-the-future-of-war/> Erişim Tarihi: 25 Ekim 2023
- MccGwire, M. The Genesis of Soviet Threat Perception, Brookings Institute, July 1987
- Müller, H., Neither Hype Nor Complacency: WMD Proliferation After The Cold War. The Nonproliferation Review/Winter, 1997. s.62-71, DOI: 10.1080/10736709708436667
- Narang, V. Strategies for Nuclear proliferation, How States Pursue a Bomb. International Security, Vol. 41, No. 3 (Winter 2016/17), p. 129
- Nuclear Arms Control, Background and Issues, National Academy Press, Washington DC 1985, s.224 <https://nap.nationalacademies.org/catalog/11/nuclear-arms-control-background-and-issues>
- Ophir, A., Turkey's nuclear future, Turkeyscope.15 December 2021. <https://dayan.org/content/turkeys-nuclear-future> Erişim Tarihi: 11 Kasım 2023.
- Önder, E., İran'ın Nükleer Programının Analizi ve Türkiye, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul. 2013.
- Önder, E., Başkanların Doktrinleri Çerçevesinde ABD'nin Yeni Güvenlik Anlayışı ve Soğuk Barış. Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi (2020) 4 (1), 27-39. DOI: 10.30692/sisad.660225
- Sagan, S. D. Why Do States Build Nuclear Weapons? International Security, MIT Press, Winter 1996-1997, Vol.21, No. 3, pp. 54-86
- Saunders, E. N. The Domestic Politics of Nuclear Choices: A Review Essay, International Security (2019) 44 pp 146–184. https://doi.org/10.1162/isec_a_0036110.17752/guvenlikstrtj.847719
- Taylor, J. Deterring Russian Nuclear Threats with Low-Yield Nukes May Encourage Limited Nuclear War, MCU Journal, Journal of Advanced Military Studies, 2022.
- TAEK, Türkiye Atom Enerjisi Kurumu Bülteni, sayı:43, Şubat 2000.
- Ülgen, S. Türkiye'nin nükleer silahlanmaya bakışı, Bilge Strateji, Cilt 5, Sayı 9, Güz 2013, ss.9-13
- Way, C. ve Weeks J.L.P., Making It Personal: Regime Type and Nuclear Proliferation: American Journal of Political Science, Vol. 58, No. 3 (July 2014), pp. 705-719.

İKİNCİ YÜZYILIN EŞİĞİNDE YAPISAL SORUNLAR VE YENİ SINAMALAR KARŞISINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ KAMU PERSONEL YÖNETİMİ

Prof. Dr. Adem ESEN*
Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Zahid ÇIĞMAN**

ÖZET

Cumhuriyet yalnızca bir hükûmet şekli değil, aynı zamanda Türkiye’yi birçok alanda daha ileri bir ülke hâline getirmek için ortaya konan güçlü bir iradedir. Cumhuriyet’in ilerleme sağladığı alanlar arasında kamu personel yönetimi de bulunmaktadır. Cumhuriyet’in ilk yıllarında 788 sayılı Memurîn Kanunu ile başlayan kamu personel yönetimi düzenlemeleri 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu’nun çıkarılmasıyla devam etmiştir. Ancak, önemli başarılar sağlansa da liyakatsizlik, insan kaynağı israfı, memur sayısı ve maaşlar konusunda bazı yapısal sorunlar varlığını sürdürmüştür. Bu sorunlara ek olarak yeni kamu işletmeciliği reformlarıyla birlikte kamu personel yönetimi anlayışında bir dönüşüm yaşanmış ve yeni sınama alanları ortaya çıkmıştır. Siyasa bütünleştirme, uyumsuz eşleşme ve performans ödemesi bunlar arasında sayılabilir. İkincil kaynaklara dayanan bir inceleme olarak tasarlanan bu çalışmada Türk kamu personel yönetiminin Cumhuriyet’in ilk yüzyılındaki serencamı çok genel çizgileriyle ele alınmış, yapısal sorunlar ve yeni sınamalar karşısında ikinci yüzyılda

*Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi
adem.esen@istanbul.edu.tr
<http://ORCID:0000-0001-9720-6096>
**Dr., İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Öğretim Üyesi
mzahid.cigman@dpu.edu.tr
<http://ORCID:0000-0001-9761-4102>

nasıl bir yol izleyebileceğine temas edilmiştir. meyeceğinin farkına varılması gerekir.

Anahtar Kelimeler: Türk kamu yönetimi, personel yönetimi, Cumhuriyet, liyakat, performans ödemesi.

PUBLIC PERSONNEL ADMINISTRATION OF THE REPUBLIC OF TURKEY IN THE FACE OF STRUCTURAL PROBLEMS AND NEW CHALLENGES ON THE THRESHOLD OF THE SECOND CENTURY

ABSTRACT

The Republic is not only a form of government, but also a strong will to make Turkey a more advanced country in many areas. Public personnel management is among the areas where the Republic has made progress. Public personnel management regulations, which started with the Civil Servants Law No.788 (Memurîn Kanunu) in the first years of the Republic, continued with the enactment of the Civil Servants Law No.657 (Devlet Memurları Kanunu). However, although significant successes were achieved, some structural problems regarding incompetence, inefficient usage of human resources, number of civil servants and salaries continued to exist. In addition to these problems, with the new public management reforms, there has been a transformation in the understanding of public personnel management and new challenges have emerged. These include policy integration, mismatching, and performance pay. In this study, designed as a review based on secondary sources, the development of the Turkish public personnel administration in the first century of the Republic was discussed in very general terms, and what path it could follow in the second century in the face of structural problems and new challenges was touched upon.

Keywords: Turkish public administration, personnel management, The Republic, merit system, pay for performance

GİRİŞ

Cumhuriyet bir hükûmet şekli olmanın ötesinde, ulusal varlığı koruma ve geliştirme yolunda ortaya konan güçlü bir irade olarak okunabilir. Bu irade bir yandan köklü ve zengin Osmanlı mirasına dayanmakta, diğer yandan bunu çağın gerekleri doğrultusunda geliştirecek kazanımlar ortaya koymaktadır. Türkiye'nin içine düştüğü duruma bir son vermek için 18. yüzyılda başlayıp 19. yüzyılda hız kazanan reform çabalarının Cumhuriyet'in kazanımları ile taçlandığı söylenebilir. Kamu personel yönetimi alanındaki kazanımlar da bu kapsamdadır. Türk kamu personel yönetimi 20. yüzyıl başlarında, bürokrasinin bir önceki yüzyılda kaydettiği gelişime uygun bir düzeye erişememişti. Cumhuriyet devraldığı, mevzuat dağınıklığı ve maaş ödeyememe gibi sorunları düzeltmek adına, daha ilk yıllarında önemli düzenlemelere girişmiş, 20. yüzyılın ikinci yarısında, çağın ve ülkenin gereklerine uygun bir kamu personel rejimi tesis edebilmiştir. Ne var ki bu kez dünya yeni bir dönüşüm sürecine girmiş, buna bağlı olarak, kamu personel yönetiminin de yeniden yapılandırılması gerekmiştir. Bu çalışmada Türk kamu personel yönetiminin Cumhuriyet'in ilk yüzyılındaki serencamı çok genel çizgileriyle ele alınacak, yapısal sorunlar ve yeni sınamalar karşısında ikinci yüzyılda nasıl bir yol izleyebileceğine değinilecektir.

Bir inceleme olarak tasarlanan bu çalışma, ikincil kaynaklara dayanarak Cumhuriyet'in ilk yüzyılındaki kamu personel yönetimi sorunlarını kısa ve anlaşılır biçimde sunmayı amaçlamaktadır. Cumhuriyet dönemi kamu personel yönetiminin Osmanlı mirasıyla, özellikle 19. yüzyıl Türk

gelişmeleriyle ilgisi nedeniyle makalede Cumhuriyet öncesine de kısaca değinilmiştir. Cumhuriyet dönemi kamu personel yönetiminin gelişimi, kanuni düzenlemeler esas alınarak ana hatlarıyla incelenmiştir. Bunu takiben Türk kamu personel yönetiminin yapısal sorunları ele alınmıştır. Liyakat sistemi ve insan kaynağı kullanımını gibi, Cumhuriyet öncesinden başlayarak günümüze kadar varlığını sürdüren sorunlar yapısal sorunlar olarak değerlendirilmiştir. Siyasa bütünleştirmesi ve performans ödemesi gibi konular ise yeni sınamalar başlığı altında irdelenmiştir. Bu konuların yakın dönemlerde önem kazanmaları ve birer sorun alanı oldukları kadar fırsat olarak da değerlendirilebilmeleri, onları farklı bir başlıkta değerlendirmeyi gerekli kılmıştır. Çalışmanın Türk kamu personel yönetiminin geçmişi ve geleceği arasındaki bağlantıyı kurmak bakımından katkı sunacağı düşünülmektedir.

1. TÜRK KAMU PERSONEL YÖNETİMİNİN GELİŞİMİ

1.1. OSMANLI MİRASI

Osmanlılarda devlet görevlileri toplum içinde bir zümre oluşturmaktaydı (Akdağ, 2010, ss. 447-450; Halaçoğlu, 2014, ss. 105-106; İnalçık, 2006, ss. 74-75). Askerî adı verilen bu zümre de kendi içinde; seyfiye, kalemiye ve ilmiye olmak üzere üç sınıfa ayrılmaktaydı. Seyfiye askerlik ve genel yönetim konularında, ilmiye eğitim ve hukuk konularında, kalemiye ise mali konularda görev alırdı (İpşirli, 2023a, b, c). Osmanlıların devlet işlerinde görevlendirdikleri kişilerde; ahlak, liyakat ve sadakat olmak üzere üç temel özellik aradıkları ileri sürülebilir. Bu özellikler klasik Osmanlı personel yönetiminin temel unsurlarıdır. Ancak, bunların Osmanlı – Türk çağdaşlaşması öncesinde taşıdıkları anlam ile günümüzdeki içerikleri farklıdır. Siyasetnamelerdeki ahlak anlayışı rüşvet ve suistimallerin engellenmesi noktasında günümüzdekine benzer duyarlıklara hitap etmektedir. Ne var ki ahlakın bütünüyle din ekseninde değerlendirilmesinin bir sonucu olarak, bu duyarlık kendisini, önemli görevlere dindar kişileri getirme zo-

runluluğu şeklinde göstermektedir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992, ss. 102-105). Devrin liyakat anlayışı da günümüzdekinden farklıdır ve soy liyakatin bir bileşenidir (Defterdar Sarı Mehmet Paşa, 1992, ss. 96-97; Lutfi Paşa, 2018, ss. 42, 63). Kavramsal içeriklerinde görülen kaçınılmaz değişim nedeniyle, klasik Osmanlı personel yönetiminin günümüze etkileri sınırlı kalmıştır.

Osmanlı devleti ve toplumunun 18. yüzyılda başlayan ve 19. yüzyılda hız kazanan bir dönüşüm sürecine girmesi, personel yönetiminde de önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. 18. yüzyılda yerel seçkinlerin uzun yıllar mütesellim (merkezde ikamet eden asıl makam sahibinin taşradaki vekili) olmaları nedeniyle ülkede hanedanlıklar ortaya çıkmıştır (Özkaya, 1994, s. 100). Bunların merkezî otorite karşısında kazandıkları gücü bizzat müşahede eden II. Mahmud, önemli kamu görevlerine güçlü ailelerden gelen kişileri değil, asker kökenlileri atama yoluna gitmiştir (Çadircı, 1997, s. 17). Sultan Abdülmecid döneminde ilan edilen Tanzimat Fermanı (1839) ile memurlar maaşa bağlanmaya çalışılmış, böylece âyanın etkisinden uzak güçlü bir merkezî bir bürokrasi kurulmaya çalışılmıştır. Bürokrasi 19. yüzyıl boyunca gelişimini sürdürmüştür. Bu gelişimin, günümüz Türkiye'sine de yansıyan izleri bulunmaktadır. Kamu çalışanlarının yetki, görev ve özlük haklarına ilişkin ayrıntılı düzenlemeler yapılması, kamunun yeni hizmet alanlarına doğru genişlemesi ve kamu görevlisi sayısındaki artışın ivmelenmesi bu meyanda zikredilebilir.

Türkiye'de kamu personel yönetiminin temelleri 19. yüzyıl düzenlemeleriyle atılmıştır. Bu dönemde kamu görevlilerinin hak ve yükümlülüklerine daha ziyade her kurumun kendi kanununda/nizamnamesinde yer verilmiştir. Kanunuesasi'nin (1876) 40. maddesi de görevlerin kurumların kendi nizamnamelerince belirlenmesi usulünü benimsemiştir. Bununla birlikte, Kanunuesasi'de bazı genel ilkelere yer verildiği de görülmektedir. Kanunuesasi'nin 39. maddesin liyakat ilkesinin benimsenmesi ve kısmi de olsa iş güvencesi tanınması bu kapsamda değerlendirilebilir. Kanunue-

sasi'nin yanı sıra, bazı mülki memurların görevlerini düzenleyen Vilayet Nizamnamesi (1864), bunları ayrıntılandıran İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi (1871), kamu görevlilerinin yargılanmasına ilişkin özel hükümler getiren Memurîn Muhakemesine Dair Nizamname (1871) ve atama, ilerleme ve görevden alma gibi konularda genel düzenlemelere yer veren Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi (1881), personel yönetimi konusunda dönemin temel metinleri olarak değerlendirilebilir. Ülke yönetimine ilişkin düzenlemelerde personel yönetimiyle ilgili bazı hususlara değinilmesi, Osmanlı mirası ile Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki sürekliliği pekiştirmiştir. Söz gelimi İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkatî'nin (1913) il özel idaresine ilişkin ikinci kısmında personel yönetimini ilgilendiren maddeler bulunmaktadır (örn. 102. madde). Kanun-ı Muvakkat'in il özel idaresini düzenleyen hükümleri 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu (2005) çıkarılıncaya kadar yürürlükte kalmıştır. Bu durum, Osmanlı personel yönetimi düzenlemelerinin Cumhuriyet'e etkisi bakımından fikir verebilecek niteliktedir.

1.2. CUMHURİYET'İN KAMU PERSONELİ DÜZENLEMELERİ

Kamu personel yönetimine ilişkin ayrıntılara yer vermeme bakımından Kanunuesasi ile Cumhuriyet anayasaları arasında bir süreklilik söz konusudur. 1876 Anayasası ayrıntıları nizamnamelere bırakırken sonraki anayasalar (1924, m.93; 1961, m.117; 1982, m.128) memur kanunlarına bırakmışlardır. Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nun (1924) 93. maddesinde geçen “kanun-ı mahsus” ibaresini, daha önceleri dağınık hâlde bulunan memur hukukunun tek bir kanunda toplanması yönünde bir irade beyanı olarak yorumlamak mümkündür. 1926'da çıkarılan Memurîn Kanunu'nun 2. maddesinde Kanun'un askerler dışındaki kamu görevlilerini kapsadığının ifade edilmesi de bu yorumu destekler niteliktedir. Bununla birlikte Memurîn Kanunu bazı konuları memurların “mensup oldukları Vekaletler memurîn kanunları”na havale etmesi (Bkz. m.7) bu iradenin tam anlamıyla hayata geçirilemediğini göstermektedir. Memurîn Kanunu'nun uygula-

masında çeşitli düzenlemelere başvurulmuşsa da (Ayman Güler, 2005, ss. 214-218) 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu'na (DMK) kadar (1965) Türk kamu personel yönetiminde genel çerçeve eksikliği hissedildiği savunulabilir.

Kamu yönetimi alanındaki uluslararası bilgi ve tecrübenin hızla Türkiye'ye aktarılmaya başladığı 1950'lerde kamu personelinin geneline kapsayacak yeni bir kanuna duyulan ihtiyaç özellikle yabancı uzmanların raporlarında dile getirilmiştir. Bu çerçevede, Maliye Bakanlığınca hazırlanan Devlet Personeli Kanunu Taslağı 1956'da TBMM'ye gönderilmiştir. Amerikan pozisyon sınıflandırması sistemini referans alan Taslak kanunlaşmasa da DMK'nın hazırlanmasında temel alınması itibariyle önemlidir. Bir yandan, Türkiye'yi 19. yüzyıldan itibaren etkisi altına almış bulunan kariyer sisteminin, diğer yandan, 1950'lerden itibaren ağırlığını hissettiren pozisyon sınıflandırması sisteminin etkisi altında kalan DMK, bu iki ilkeye de bünyesinde yer vermiştir (Ayman Güler, 2005, ss. 218-224). Böylece sınıflandırma, kariyer ve liyakat Türk kamu personel yönetiminin üç temel ilkesi olarak benimsenmiştir (DMK, m.3).

1960'larda Türk kamu personel rejiminin bütünleştirilmesinde en az DMK kadar önemli olan bir yenilik, Devlet Personel Dairesinin (sonradan Devlet Personel Başkanlığı, kısaca DPB) kurulmasıdır. Dairenin; kadro ve unvan standardizasyonu, atama ve yükselme ilkelerinin belirlenmesi, pozisyon sınıflandırmasının yapılması, özlük haklarında iyileştirmelerin hazırlanması gibi görevleri bulunmaktaydı (160 s. Kanun, 1960, m.5). Devlet Personel Dairesi ile kurumların özlük işleri müdürleri arasında düzenli bir iletişim öngörülmüştü (160 s. Kanun, 1960, m.7). Bu bakımdan, kararları bağlayıcı olmamakla birlikte Dairenin Türk kamu personel sisteminde eşgüdümü sağlayabilecek bir merkez olarak tasarlandığı anlaşılmaktadır. DMK, Devlet Personel Dairesinin yanı sıra, kamu görevlilerinin geneline ilgilendiren konularla ilgili bir danışma kurulu olarak Kamu Personeli Yüksek Kurulu kurulmasını da öngörmüştür. Kurul; Devlet Personel Da-

iresinin, merkezî ve yerel yönetimlerin, KİT'lerin ve memur sendikalarının temsilcilerinin katılımıyla oluşturulmaktaydı. Kamu görevlilerinin özlük haklarıyla ilgili konularda Kurulun görüşünün istenmesi zorunluydu (DMK, m.226-227, mülga: 13.02.2011).

DMK'nın düzenlediği ve Devlet Personel Dairesinin eşgüdümlediği personel sistemi 1980'li yıllara kadar daha ziyade memurun özlük haklarına ilişkin konuları önceleyen mevzuat odaklı bir anlayış ekseninde gelişmiştir. 1980'lerde süreç ve kurallara değil, çıktılara ve sonuca ağırlık veren bir anlayış öne çıkmaya başlamıştır. Bir başka deyişle, klasik personel yönetiminden kamusal insan kaynakları yönetimine geçiş süreci başlamıştır (Acar, 2019). Bu süreç, işletmecilik kavram ve uygulamalarının kamu kesimine aktarıldığı daha genel bir sürecin kamu personel yönetimine yansması mahiyetindedir.

1.3. YENİ KAMU İŞLETMECİLİĞİ REFORMLARI

1970'lerde yaşanan ekonomik bunalım, tasarruf ihtiyacını artırmıştır. Kamu harcamalarının azaltılması için memur istihdamının azaltılmasını veya en azından 1929 Büyük Bunalımı sonrasındaki genişleme hızının düşürülmesini gerektirmiştir. Bazı kamu hizmetlerinin özel kesime veya sivil toplum kuruluşlarına gördürülmesinin yolları aranmıştır (Osborne & Gaebler, 1992, ss. 280-310). Millî ekonomi içinde kamu kesiminin payını düşürmeye yönelik bu tedbirler, kamu hizmetlerinin niteliğinde bir gerileme ile dengelenseydi kamu yönetimi anlayışında büyük bir dönüşüm zorunlu olmayabilirdi. Oysa demokratik toplumlarda hükümetten beklentiler azalmak bir yana, artmıştır. Az kaynakla daha nitelikli kamu hizmeti sunulması ihtiyacı etkinlik ve verimlilik gibi değerlerde bir yükseliş beraberinde getirmiştir (Hood, 2016). 1970'lerin sonlarından itibaren, Anglo-Amerikan dünyadan başlayarak diğer ülkeler yayılan bir reform dalgasına neden olmuştur. Türkiye'de de 1980'lerde bu dalganın izleri görülmeye başlamıştır (T.C. DPT, 1989). Ancak, bazı devlet adamlarının çabalarına karşın Türkiye'nin o yıllarda önde gelen reformcu ülkeler arasında yer almadığını belirtmek gerekir

(Hood, 1995). 2000'lerde başlayan ve bu kez açıktan YKİ'yi savunan (Dinçer & Yılmaz, 2003, ss. 20-31) ikinci bir reform dalgası, ilkinin eksik bıraktığı bazı yanları tamamlamaya çalışmıştır.

Kamu kesimi üzerindeki performans baskısının artması, kanunun uygulanması için gereken rutin görevlerle yetinen kamu görevlisi anlayışını yıkmıştır. Artık, kamu görevlilerinden yüksek performans sergilemeleri istenmektedir. Performans ölçümü, performans ödemesi gibi özel kesim yönetim uygulamaları kamu yönetimine de sirayet etmiştir (Kellough & Nigro, 2002). DMK'nın memur sicilini düzenleyen 109. maddesinde 2011'de yapılan değişiklikle (6111 s. Kanun, m.109), memur özlük dosyasının memur bilgi sisteminde tutulması, başarı belgelerine de yer veren dosyanın yükselme ve ilişik kesme gibi işlemlerde göz önünde bulundurulması emredilmiştir. Böylece performansın düzenli olarak ölçüleceği ve personel yönetimine ilişkin kararlarda belirleyici olacağı bir sistemin önü açılmıştır. Ayrıca, DMK'nın 6111 s. Kanun'un 110. maddesi ile değişik 122. maddesine göre, yüksek performans gösterenlere üstün başarı belgesi ve para ödülü verilebilecektir. Bazı kısıtlamalar getirmekle birlikte, DMK'nın bugünkü hâliyle performans ödemesi için de kapı araladığı belirtilebilir. Döner sermayesi bulunan kurumların DMK'dakinden çok daha geniş kapsamlı bir performans ödemesi sistemi kurması mümkündür (Bkz. 209 s. Kanun, m.5).¹

Performans temelli bir kamu personel sisteminde düşük performanslı çalışanların görevde tutulması kabul edilebilir değildir. Bu durum, kamu istihdamının esnekleşmesini beraberinde getirmiştir. ABD'nin Georgia eyaletinde başlayan keyfi (at-will) istihdam modeliyle, sınıflandırma sisteminden geri adım atılmıştır. Bu modelde performans hedefleri çalışana özel olarak belirlenmekte ve idare dilediğinde çalışanın görevine son vermektedir (Albayrak, 2016). Keyfi istihdama temkinli yaklaşılması yönünde uyarılar yapılsa da (Coggburn, 2006; Kellough & Nigro, 2006) kamu istihdamında esnekleşme oldukça güçlü bir eğilim olarak

¹ - Bu maddenin performans ödemesine ilişkin düzenlemeyi de kapsayan 3. cümlesi Anayasa Mahkemesinin K:2023/154 sayılı kararı ile 27.07.2024 itibarıyla yürürlüğe girmek üzere iptal edilmişse de inceleme konusu performans ödemesi değil, disiplin işlemleridir ve iptal gerekçesi mülkiyet hakkının ihlaline dayandırılmıştır. Dolayısıyla Kanun'da yapılacak değişikliğin performans ödemesine engel olacağı beklenmemelidir.

varlığını korumaktadır. İstihdamda esnekleşme keyfi istihdamla sınırlı bir olgu değildir. Keyfi istihdam kadar uç örneklerin görülmediği ülkelerde de istihdam esnekleşmektedir. Aslan (2012, ss. 502-608) 1980 sonrasında Türkiye'nin esnek kamu personel rejimine geçtiğini belirtmektedir. 1986'da KİT'lerin ve kuruluş kanununda özel hüküm bulunan kurumların DMK çerçevesi dışında sözleşmeli personel çalıştırabilmelerinin önünün açılması, 2003'te Sağlık Bakanlığında sözleşmeli personel istihdamı sürecini başlatan düzenlemenin çıkarılması ve 2004'te hazırlanan Kamu Personel Kanunu Tasarı Taslağı'nı bu kapsamda değerlendirmektedir. YKİ mantığıyla hazırlanan Taslak, performans ve sözleşme gibi kavramlara yaptığı vurgu ile DMK'da öngörülen istihdam rejimini kökünden değiştirmeyi hedeflemektedir (Altunok & Erençin, 2006). Taslak olmaktan öteye geçemeyen bu girişim esnekleşme eğiliminin Türk kamu yönetimindeki en önemli hamlesidir. 2010'lu yıllarda ise süreç tersine dönmüştür. Geçici personel statüsünün kaldırılması (696 s. KHK, m.17) ve sözleşmelilerin memur kadrolarına geçirilmesi (7433 s. Kanun, m.3) gibi örneklerde görüldüğü gibi esnekleşme eğilimiyle bağdaşmayacak adımlar atılmıştır.

2. TÜRK KAMU PERSONEL YÖNETİMİNİN YAPISAL SORUNLARI

2.1. LİYAKATSİZLİK

Türk – İslam yönetim düşüncesinde merkezî bir konumu bulunan liyakat (Yıldız & İzci, 2022), günümüz tartışmalarının da odağındadır (Yılmaz & Çakıcı, 2021). Bu durum, liyakati Türk kamu personel yönetiminin yapısal sorunları arasında değerlendirmeyi gerekli kılmaktadır. Liyakat günlük dilde “kendisine iş verilmeye uygunluk, yaraşırılık durumu” (sozluk.gov.tr, 2023) anlamında kullanılmaktadır. Şu hâlde liyakatsizlik de işin uygun olmayan kimselere verilmesidir. Liyakatsizlik, tanımı gereği her zaman olumsuz değer yükü taşıyan bir kavramdır. Bu nedenle, liyakat sisteminin mevcut durumuna yönelik eleştirilere (Arun, 2022) rastlanmakla birlikte liyakatsizliğin açıktan savunulması beklenmez. Kuramsal açıdan savunulamayacak bu olgunun fiilen yaygın olarak görülmesi, temelde iki

çatışma ile açıklanabilir: 1- Toplulukçu eğilimler ile bürokratik kurgu arasındaki çatışma, 2- temsilî demokrasi ile bürokratik seçkincilik arasındaki çatışma.

Türk toplumunda toplulukçu eğilimler baskındır (The Culture Factor Group, 2023). Akrabalık ve arkadaşlık gibi belli bir ilişki ağının parçası olmak son derece önemlidir. Grup aidiyeti, genel kurallara uyma eğilimi ile çatışmaktadır. Bürokrasi ise önceden belirlenmiş soyut kurallar üzerinde şekillenmektedir (Weber, 2016). Bu nedenle bürokrasi ile toplulukçu eğilimler arasında açık bir çatışma bulunmaktadır. Toplulukçu eğilimlerin yakınlara yardım etmeyi etik bir gereklilik olarak sunması, bürokratik etiğin ihlal edilmesine neden olmaktadır (Steenberg, 2021). Öyle ki sözleşmeli kadrolara belediye üst yönetiminin yakınlarını aldığı iddiasıyla başlatılan incelemede kendisini savunan bir Belediye Başkanı “sözleşmeli personel atamalarında yönetimde görev alan çalışma arkadaşları ile parti meclis üyesi yakınlarının önceliklendirilmesinin yönetimin başarısı adına ekip çalışması ruhunun bir gereği olduğu”nu ileri sürebilmektedir (KGEK, K: 2016/124). Her zaman bu açıklıkta ifade edilmese de “ekip çalışması ruhu”nun Türk toplumunda yaygın olduğu ve karar alıcıların mensup oldukları grupların taleplerine fazlaca duyarlık gösterdikleri gözlemlenmektedir. İşe alım ve terfilerde yakınların tercih edilmesi, liyakat sistemini ciddi şekilde bozmaktadır.

Liyakat sorunlarının bireyci toplumlarda da görülmesi, konunun toplulukçuluğa indirgenemeyeceğine işaret etmektedir. Temsilî demokrasilerde bürokratik uzmanlık ile siyasi temsil arasında kurulan ilişki de liyakat sorunları çıkarma potansiyeli taşımaktadır. Bürokratların özellikle uzmanlıkları ve birbirleriyle bağlantılı olmaları dolayısıyla sahip oldukları avantajlar, onları bir seçkin zümre hâline getirebilmektedir. Bu zümrenin sıkı bir denetim altında tutulması, demokrasi açısından elzemdir. Gündelik işleri dolayısıyla halkın bürokratları sürekli denetlemesi ise oldukça güçtür. Temsilî demokrasilerin denetim sorununun aşılması için önerdikleri

mekanizma, bürokratların halk namına halkın seçtiği temsilciler eliyle gözetim altında bulundurulmasıdır (Finer, 2001). Ancak, siyasetçiler de bilgi asimetrisi nedeniyle yerleşik bir bürokrasinin denetiminde yetersiz kalacaklardır. Zira bürokratlar belli bir alana ilişkin genel bilgilerin ötesinde, özel durumlar ve sistemin işleyişi hakkında da bilgiye sahiptirler. Bu bakımdan yönetim alanlarında eğitim görmüş olanlar da dâhil olmak üzere, siyasetçiler bürokratlar karşısında dezavantajlı konumdadırlar. Bürokratin bu dezavantajı kullanarak siyasetçiyi manipüle etmesi ihtimal dâhilindedir (Merton, 2016). Siyasetçinin bu gibi tehlikeler karşısında benimseyebileceği başlıca iki yol vardır. Birincisi, siyasetçinin bürokrasi içerisinde kilit noktalara kişisel sadakatinden emin olduğu kişileri getirmesi; ikincisi, bürokrasinin siyasetçiden daha etkili olmaması için bürokrasinin bilinçli olarak zayıflatılmasıdır. Genel olarak benimsenen ilk yola ek olarak, Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçildikten sonra üst düzey yöneticilerinin atanmasında getirilen usul (3 s. CBK, m.3/1) ile ikincisi de devreye sokulmuştur.

2.2. İNSAN KAYNAĞI İSRAFI

Örgütler stratejik amaçlarını yerine getirebilmek için, diğer kaynakların yanı sıra insan kaynağından da en etkin şekilde yararlanmak durumundadır. İnsan kaynağı, özellikle hizmet sektöründe diğer kaynakların da ötesine geçebilmektedir. Hizmet odaklı bir faaliyet sahası olması bakımından (Osborne vd., 2013) kamu yönetimi de bu kapsamda değerlendirilmelidir. Ancak, uygulamada kamusal insan kaynağının israf edildiği pek çok örnek mevcuttur. Mesai saatleri içinde kaytarma veya etkisiz çalışma gibi durumlarda insan kaynağı israf edilmektedir. Bu gibi durumlara özel kesimde de rastlanabilmektedir. Öyle ki yönetim bilimlerinin kurulduğu dönemlerde fabrika ve atölyelerde kaytarmayı engelleyecek bir sistem kurmak temel bir amaç olmuştur (Taylor, 2007). Bazı israf türleri ise kamu kesimine özgüdür. Türkiye’deki eski merkez valiliği uygulaması, müfettişlik ve müşavirlik kadrolarının bir bölümü ile kamuoyunda “bankamatik

memurluğu” olarak bilinen durumlar insan kaynağı israfının aşırı örnekleridir. Özel kesimde girişimcinin uzun süre tahammül edemeyeceği bu gibi örnekler kamu kesiminde kurumsallaşmış hâldedir.

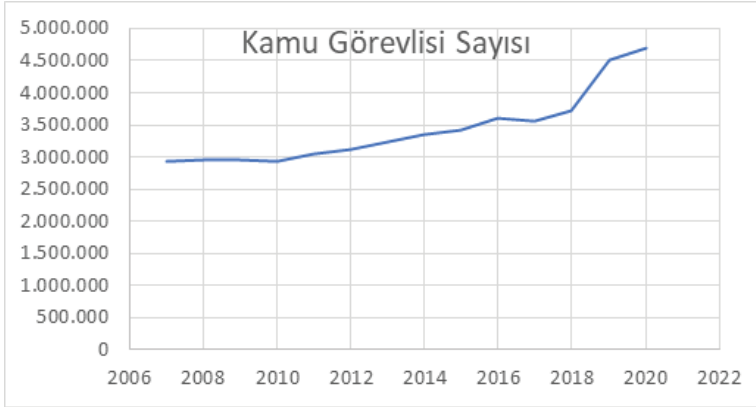
Kamu kesiminde insan kaynağının israfını konu edinen bir araştırmada (Esen vd., ty.) bu durumun siyasetin bürokratik işleyişe müdahalelerinden, üst yönetim değişikliğinden, örgütsel çatışmadan ve bazen kamu görevlisinin taleplerinden kaynaklandığı ve çalışanın örgütsel bağlılık ve güdüleme düzeylerinde gerilemeye neden olduğu tespit edilmiştir. Kamu kesiminde insan kaynağının verimsiz kullanılmasının kamu personel yönetiminin diğer veçheleriyle ilişki içinde olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle bu sorunu aşmak oldukça güçtür. Nitekim Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçildikten sonra merkez valilikleri başta olmak üzere bu gibi pasif görevleri ortadan kaldırmaya yönelik adımlar atılsa da sonuç alınamamıştır. Siyasetçilerin ve üst düzey yöneticilerin birlikte çalışmak istemedikleri kamu görevlilerini atandıkları kadrodan daha düşük bir kadroya atayamamaları, bu gibi pasif görevlerin oluşması sonucunu doğurmaktadır. Pasif görevde tutulan kamu görevlilerinin birikimlerinden yalnızca kamu kesimi değil, ekonominin geneli mahrum kalmaktadır. Bu bakımdan, sorun, kamu kesiminin ötesinde bir millî insan kaynağı sorunudur.

2.3. ŞİŞKİNLİK

Kamuda istihdam edilen mevcut insan kaynağından tam olarak istifade edilemezken sürekli yeni alımların yapılması verimsizlik sorununu iyiden iyiye derinleştirmektedir. Aslında 1980’lerden bu yana iktidarların çoklukla yeni alımları savunmadıkları görülmektedir. Ancak, Ömürgönül-şen’in (2005) memur sayılarının Anavatan Partisi iktidarlarındaki değişimi üzerine yaptığı çalışmada da gösterdiği gibi, memur sayısını azaltma söylemi eyleme pek yansımamaktadır. 2000’lerden bugüne kadar geçen süreçte de bu bakımdan pek bir değişim yaşanmadığı belirtilmelidir. 15 Temmuz darbe girişimi sonrasında FETÖ ve PKK iltisaklı oldukları gerek-

çesiyle çok sayıda memurun ihraç edildiği dönem dışında kamu görevlisi sayıları sürekli bir atış içinde olmuştur (Şekil 1). Türkiye’de nüfusun hâlâ arttığı düşünülürse kamu görevlisi sayısındaki artış da bir yere kadar mazur görülebilir. Ne var ki kamu görevlisi sayısındaki artış nüfus artışının üstündedir. Alımların 2011 ve 2018 gibi seçim yıllarında gözle görülür bir artış içine girmesi (Şekil 1), memur sayısında hizmetin gereklerinden ziyade siyasi saiklerin belirleyici olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 1. Kamu Görevlisi Sayısının Değişimi (2007-2020)

Kaynak: T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı (2020) (<http://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/> Erişim: 18.06.2020)

Memur sayısındaki artışta siyasi saiklerin etkili olması, kurumlar arası dağılım noktasında da sıkıntılar çıkarma potansiyeline sahiptir. Daha açık bir ifade ile, çalışan sayısında gerçekten artışa ihtiyaç gösteren kurumlar yerine, baskı gruplarının etkisi veya dünya görüşüne bağlı eğilimler dolayısıyla alımların başka kurumlarda yoğunlaşması ihtimal dâhilindedir. Ancak, ülkedeki kamu kurumlarının karşılaştırılmasına elverişli bir görev çözümlenmesi geliştirilmediğinden kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Bu sorunun çözülmesi için norm kadro çalışmalarının formalite olarak görülmekten çıkarılarak layık olduğu özen ve uzmanlık temelinde

yürütülmesi muhtemelen yeterli gelmeyecektir. Siyasetçilerin kadro planlamasına sadık kalmaları, norm kadro çalışmasının düzgün yapılması kadar önemlidir. Halkın geneli personel giderlerinin bütçe içindeki payına duyarsız kalmaya devam ettikçe bir siyasetçinin seçim sürecinde kendisine yöneltilen kadro taleplerini görmezden geleceğini beklemek gerçekçi değildir. Öyleyse halkın bu konudaki bilinç düzeyi artmadıkça kadrolardaki şişkinliğin süreceği savunulabilir.

2.4. MAAŞLAR

Türkiye’de 19. yüzyılın başlarında maliye henüz merkezileştirilememişti, taşradaki harcamalara mali kaynak bulunmasında merkezin fazlaca etkisi bulunmuyordu. Yapılan harcamalar için kaynak yerel seçkinlerden borçlanmak suretiyle temin ediliyor, bunlar aradan biraz zaman geçtikten sonra merkezce onaylanıyordu. Tanzimat’ın ilk yıllarında maliyenin merkezileştirilmesi için bazı tedbirler düşünülmüşse de sonuç alınamamıştı (Çadırcı, 1997, ss. 165, 210-211). Bürokrasinin gelişmiş bir para ekonomisi ve vergilendirme sistemi olmaksızın genişlemesi, önemli bazı sorunlara neden olmuştur. Devletin kamu görevlilerine maaş vermekte zorlanması bunlar arasındadır. Cumhuriyet’in ilanı sonrasında da ne kadar özen gösterilirse gösterilsin, kamu görevlilerine verilen maaşlar çok yüksek düzeylere çıkmamıştır. Kamu kesiminde bazı meslek gruplarına hak ettikleri maaşın verilmediği yolunda bazı günümüzde de mevcuttur. Söz gelimi öğretmenlerin (Daştan, 2008; Yücel, 2023) ve akademisyenlerin (Süngü, 2013) sahip oldukları niteliklerle mütenasip bir maaş almadıkları ileri sürülmektedir. Bu düşünce, anılan meslek gruplarının yurt dışında, özellikle gelişmiş ülkelerde aldıkları maaşların Türkiye’dekinden yüksek olduğu olgusuyla desteklenmektedir. Türk kamu görevlilerinin maaşlarının gelişmiş ülkelerdeki meslektaşlarına nispetle düşük kaldığı gerçektir. Bununla birlikte ülkenin genel ekonomik durumu göz önünde tutulduğunda, maaşların çok düşük olmadığı belirtilmelidir. Aksine, özel kesimle karşılaştırıldığında kamudaki maaşların genelde yüksek olduğu dahi savunulabilir (Tansel,

2005). Yine de ülkedeki enflasyonist ortam nedeniyle, sabit gelirlilerin bu arada kamu görevlilerinin hayat standartları bakımından istenen düzeye çıkarılmadığını ifade etmek gerekir.

Kamuoyundaki yakınmalar memur maaşlarının yetersizliğine odaklansa ilgili esas sorun, maaş ile performans arasındaki ilişkinin zayıf olmasıdır. Bu sorun kendini iki şekilde göstermektedir:

1- Aynı işi yapan ama farklı maaşlar alan kamu görevlileri sorunu: Maaş iş esasına göre değil, unvan ve kıdem esasına göre verildiğinden, görev tanımı itibarıyla birbiriyle bütünüyle uyuşan kamu görevlilerine farklı maaşlar verilebilmektedir. Teknik hizmetler ve sağlık hizmetleri gibi memur sınıflarının maaş dışında, derece bakımından da avantajları bulunmaktadır. Çalışanların kurumlarına yaptıkları katkı karşılığında elde ettikleri getiri bakımından kendileriyle diğer çalışanları karşılaştırdıkları ve dezavantajlı olduklarını anlamaları hâlinde güdüleme kaybı yaşadıkları bilinmektedir (Adams & Freedman, 1976). Türk kamu görevlileri üzerine yapılan bir araştırmada, aynı işi yapmalarına karşın Gelir Uzmanlarından çok daha düşük maaş alan Veri Hazırlama ve Kontrol İşletmelerinin güdüleme sorunları yaşadıkları tespit edilmiştir (Çığman, 2021, ss.120-121). Benzer dengesizlikler pek çok kamu kurumunda gözlemlenmektedir.

2- Maaşları aynı/yakın olan fakat performansları ayrışan kamu görevlileri sorunu: Memurlukta performansın gelire etkisi zayıf olduğundan, yüksek performanslı kamu görevlileri kendilerine yapılan ödemenin adil olmadığını düşünebilmektedirler. Müzik öğretmenleri üzerinde yapılan bir araştırmanın da gösterdiği gibi, adalet duygusunun rencide olması bazen kamu görevlisinin performansının düşmesine de yol açabilmektedir

(Çevik Kılıç, 2016).

3. YENİ SINAMALAR KARŞISINDA TÜRK KAMU PERSONEL YÖNETİMİ

3.1. SİYASAL BÜTÜNLEŞTİRME

1980’lerde başlayan reform süreciyle birlikte, kamu kurumlarının kendi performans hedeflerine odaklanmaları, kurumlar arasında eşgüdüm sorunlarına yol açmıştır. YKİ reformlarının öncü ülkeleri 1990’ların ikinci yarısından itibaren farklı kamu kurumlarını ortak amaçlar doğrultusunda eşgüdümleyecek mekanizmaların kurulması için çalışmalar başlatmışlardır (Halligan, 2007; Ling, 2002). Yanı sıra, kamu hizmetlerinin özel kesime ve sivil topluma gördürülmesine bağlı olarak yönetim kavramı önem kazanmış (Salamon, 2000), eşgüdüm örgütsel sınırların ötesine geçerek kesimler arası mahiyet almıştır. Bütün bu gelişmeler, diğer alanlarda olduğu gibi, insan kaynakları yönetiminde de bütüncül bir bakış açısını gerekli kılmış, ulusal hedefler doğrultusunda bütün kesimlerin ihtiyacını karşılayacak genel bir insan kaynakları siyasasına duyulan ihtiyaç artmıştır. Cumhurbaşkanlığı hükümet sistemine geçildikten sonra Cumhurbaşkanlığı İnsan Kaynakları Ofisinin (CBİKO) kurulması, bu ihtiyacın siyasa yapıcılar tarafından fark edildiği anlamına gelmektedir. Ofisin görevlerinin yalnızca kamu kesimiyle sınırlı olmaması (1 s. CBK, m.527/D.1), kurumun DP-B’nin ardılı olarak tasarlanmadığını, insan kaynağının ulusal düzeyde yönetimi için kurulduğunu göstermektedir.

Tablo 1. Bakanlıkların personel birimleri ve görevleri

Bakanlık	Personel biriminin günümüzdeki adı	CHS sonrasında ilk adı	Özlük	Eğitim	Per.
Adalet Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✗	✓
Aile ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✗	✓
Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı	Personel Dairesi Başkanlığı	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓

Çevre Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Dışişleri Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Enerji Bakanlığı	Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Gençlik ve Spor Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✓	✓
Hazine ve Maliye Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✓	✓
İçişleri Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✗	✓
Kültür ve Turizm Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Millî Eğitim Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✓	✓
Millî Savunma Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✓	✓
Sağlık Bakanlığı	Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü	✓	✗	✓
Sanayi ve Teknoloji Bakanlığı	Yönetim Hizmetleri Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Tarım ve Orman Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Genel Müdürlüğü	✓	✓	✓
Ticaret Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓
Ulaştırma ve Altyapı Bakanlığı	Personel Genel Müdürlüğü	Personel ve Eğitim Dairesi Başkanlığı	✓	✓	✓

Kaynak: 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi temel alınmıştır.

Türkiye 2018'den bu yana, CBİKO şahsında, ulusal insan kaynağı stratejisini eşgüdümleyecek bir kuruma sahiptir. Cumhurbaşkanlığına bağlı olarak kurulması ve mali özerklikle donatılması (1 s. CBK, m.525/1), CBİKO'ya verilen önemin göstergeleridir. Ancak, CBİKO'nun günümüz itibariyle kendisinden beklenenleri ne derece yerine getirebildiği tartışmaya açıktır. Henüz CBİKO tarafından bir ulusal insan kaynakları stratejisi

hazırlanmış değildir. Ulusal strateji bir yana, çağdaş insan kaynakları yönetimi uygulamalarının kamu yönetiminde hayata geçirilmesi noktasında kuruma verilen görevlerin (1 s. CBK, m.527/D.1.d) dahi yerine getirilemediği hatta zaman zaman DPB’yi arattığı gözlemlenmektedir. Günümüzde kamu yönetiminin işleyişi, personel yönetimi konularının kurumlar bünyesindeki ilgili birimlere terk edildiği izlenimini doğurmaktadır. CHS sonrası bakanlıklarda insan kaynağı yönetiminden sorumlu birimler ve bunların görevleri arasında görülen değişkenlik, eşgüdümsüzlüğün göstergesi olarak ele alınabilir. Tablo 1’de gösterildiği üzere, bakanlıklarda; “Personel Genel Müdürlüğü”, “Personel Dairesi Başkanlığı” ve “Yönetim Hizmetleri Başkanlığı” olmak üzere üç farklı insan kaynağı örgütlenmesi mevcuttur. Bunlardan ilk ikisi personel yönetimine odaklanmakla birlikte yönetim birimi bakımından ayrılmaktadır. Sonuncu birim ise personel yönetimi dışındaki çeşitli idari işlerden de sorumlu tutulmaktadır. İnsan kaynağı yönetimi birimleri özlük işleri ve personel yönetimi politikalarından sorumlu olmak konusunda benzeşmektedir. Birimler arasındaki esas farklılık bunlardan bazılarının hizmet içi eğitimden de sorumlu tutulması, diğerlerinin eğitim konusunda sorumluluk taşımamasıdır. Bunun dışında, İK birimlerinin, Adalet Bakanlığı Personel Genel Müdürlüğünün mahkemelerin kurulup kaldırılmasına ilişkin görevlerinde olduğu gibi (1 sayılı CBK, m. 46/e), bazı istisnai görevleri de bulunabilmektedir.

Kamusal insan kaynağına ilişkin genel siyaseti eşgüdümleyecek bir kurumun yokluğunda bazı plansızlık ve istikrarsızlık örnekleri yaşanabilmektedir. Söz gelimi, 2018’de çıkarılan 1 sayılı CBK ile, Dışişleri Bakanlığında insan kaynakları yönetiminden sorumlu birim Personel Dairesi Başkanlığı olarak belirlenmiştir (m.148). 2019’da bu birim kapatılarak, personel yönetimi dışındaki bazı idari konulardan da sorumlu olan Yönetim Hizmetleri Başkanlığı kurulmuştur (27 s. CBK, m.34). 2021’de bu birim de kapatılmış ve 2018’deki ilk düzenlemeyle benzer görevlere sahip bir Personel Genel Müdürlüğü kurulmuştur (70 s. CBK, m.3). Bu gel-

gitler Dışişleri Bakanlığı ile sınırlı değildir. Tablo 1’de görüleceği üzere, birçok bakanlığın personel yönetimi birimi beş yıl gibi kısa bir süre içinde değişikliğe uğramıştır. Değişiklikler belli bir çizgiyi izlememektedir. Hâlen farklı adlarda, farklı düzeylerde ve farklı görevlere sahip personel yönetimi birimleri mevcuttur. Bakanlıklar örneğinde gözler önüne serilen bu keşmekeşin, Türk kamu yönetiminin geneli için ne boyutlara varacağı tahmin olunabilir. Buradan hareketle, DPB’nin boşluğunu dolduracak bir kamusal insan kaynağı biriminin kurulması veya CBİKO’nun yönetim kapasitesinin eşgüdüm işlevini yerine getirebilecek şekilde geliştirilmesi gerektiği savunulabilir.

3.2. UYUMSUZ EŞLEŞME

Alınan eğitim ile iş hayatında ihtiyaç duyulan nitelik ve becerilerin uyuşmamasına uyumsuz eşleşme adı verilmektedir. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığının yaptırdığı bir araştırmada, Türkiye’de, yaptığı iş ile aldığı eğitim arasında ilişki bulunmayan veya yaptığı işin gerektiremeyeceği düzeyde yüksek eğitilmiş olanların hiç de azımsanmayacak oranlara vardığı tespit edilmiştir (Özaydın vd., 2019). Bu durumun bazı nedenlerle kamu yönetiminde daha da ciddi bir hâl aldığı düşünülebilir: 1- Kamu görevine girişte kadroların özel şartlarında yer verilen bölümler, görevin gereklerinin yanı sıra ilgili bölümden mezun olmuş işsiz sayısı da göz önünde bulundurularak belirlenmektedir. Bu nedenle, görevle ilgisi olmayan bir alandan mezun olan kişilerin de bu kadrolara atanmaları mümkündür. 2- Yükseköğretim mezunu işsiz sayısının yüksek olması birçok kamu görevine, gerekmediği hâlde üniversite mezunlarının atanması noktasında baskıya neden olmaktadır. İstihdam oranları ve mevzuatın uygun olması şartıyla ilkökul mezunlarına rahatlıkla gördürülebilecek işler, yükseköğretim mezunlarınca yürütülebilmektedir. 3- Kamu görevlilerini seçmek için düzenlenen yarışma sınavları, kuramsal/akademik yeterliği ölçmekte, bazı istisnalar dışında görevin gerektirdiği pratik becerileri değerlendirme dışı tutmaktadır. Sınavların nesnelliğini sağlamak bakımından bu tercih doğ-

rudur. Nitekim Northcote ve Trevelyan Raporu'nda da (1854) nesnellik adına bu yol tercih edilmiş, kamu görevlilerinin mesleğe girdikten sonra eğitilebilecekleri ifade edilmiştir. Ancak, mesleğin hizmete girdikten sonra öğretilmesi için kamu görevlilerinin genç yaşta memuriyete atanmaları gerekir. Oysa günümüzde eğitim süreleri uzamış, kamu görevine giriş yaşı yukarı çekilmiştir. Birçok kamu görevlisi, okulu bitirdikten sonra yarışma sınavlarına çalışmakta, memuriyete geç sayılabilecek yaşlarda girmektedir. Bu durum, uygulamanın gerektirmediği kadar akademik/hukuki bilgi ile donanmış ama bazen en önemli pratik becerilerden yoksun kişilerin sisteme dâhil olmasına, üstelik yaşları nedeniyle bunları kolayca edinememelerine neden olabilmektedir.

Uyumsuz eşleşme, kamu personel sisteminin dar sınırları içinde çözülebilecek bir sorun değildir. Sorunun çözümü için çok boyutlu bir ulusal insan kaynağı geliştirme stratejisi geliştirmek faydalı olabilir. İnsan kaynağının yalnızca teknik yeterlikleri değil, ulusal/kamusal değerlerin benimsenmesini de dikkate alması, işgücü piyasasının önemli ölçüde küreselleştiği günümüzde bir zorunluktur (Çığman & Kurban, 2022). Aksi takdirde, ulusal kaynaklarla eğitilen nüfus ulusal hedefler doğrultusunda kullanılmayacak, nitelikli çalışan bulma sıkıntısı yaşanacaktır. Sorunu çözmek için örgün eğitim ile istihdam arasındaki ilişkiyi güçlendirmek muhtemelen yeterli gelmeyecektir. Yeteneklerin hızla aşındığı çağımızda, insan kaynağının yeni şartlara göre güncellenmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Kamu görevlilerinin bu ihtiyaca cevap verebilecek bir anlayışı benimsemeleri uyumsuz eşleşme sorununun aşılması adına en önemli kazanım olacaktır.

3.3. PERFORMANS ÖDEMESİ

Bürokratik yaklaşımda maaş, kamu görevlisinin ortaya koyduğu işin karşılığı olarak değil, daha ziyade memuriyeti nedeniyle başka bir işle iş-tigal edememesi nedeniyle ödenen bir tazminat gibi düşünülmüştür. Bir başka deyişle, kamu görevlisi yaptığı işin değil, yapamadıklarının kar-

şılığını alırdı. Bu anlayış YKİ reformlarıyla birlikte, kökten değişmiştir. Günümüzde ödemelerin performansla ilişkilendirilmesi gerektiği genelde kabul görmektedir. Ancak, bunun kapsamı ve boyutlarıyla ilgili farklı görüşler mevcuttur. Bazı yazarlar (Perry vd., 2009) kamu yönetiminin özel kesimden özü itibariyle farklı olduğunu, bu nedenle, sağlık hizmetleri gibi bazı istisnalar dışında performans ödemesinin kamuda başarıyla kullanılabilceği pek fazla alan bulunmadığını savunmaktadır. Bazıları ise (Bak & Kim, 2023; Ponta vd., 2020) this study analyzed the change in journal publications associated with the pay-for-performance incentives in a Korean university in which the trend of performance-based financial incentives took a reversed U-shape. The panel data on the research performance of 310 professors from the humanities and social sciences field collected over 14 years showed that increased financial incentives had a lasting effect on increasing publications in domestic journals, even when the incentives were shrinking. By contrast, following the curtailed incentives, the publications in international journals (SSCI- and A&HCI-listed journals performans ödemesinin performansı artırdığına ilişkin deliller sunmaktadır.

Kamu yönetiminde performans ödemesini zorlaştıran etmenler, işin niteliğinden kaynaklanan etmenler ve kamu yönetiminin kurumsal mantığından kaynaklanan etmenler olmak üzere iki başlıkta ele alınabilir. Kâr vb. özel çıkarlara değil, kamu değeri gibi kamusal kavramlara vurgu yapması, kamu kesimini özel kesimden farklılaştırmaktadır (Moore, 1995). Bu fark, performans ödemesinin özel kesimdeki gibi uygulanamamasına neden olabilmektedir. “Performans ödemesi”nin gerçekte performansa göre belirlenmediği, yöneticilerin keyfî gerekçelerle veya herkese eşit olacak şekilde performans değerlemesi yapabildikleri, kamu görevlilerinin kendilerine yapılan ödemeyi bir ek gelir gibi gördükleri örneklerle rastlanabilmektedir (Spano & Monfardini, 2018). Böyle örneklerde performans ödemesi kurumsal meşruiyet aracı olarak kullanılmakta, performansı olumlu anlamda etkilememektedir (Lawton vd., 2000). Performans artışı sağlanan

durumlarda dahi parasal teşvikler uzun vadede kamu hizmeti güdülemesini ve içsel güdülemeyi dışlayabilmektedir (Weibel vd., 2009). Kamuda performans ödemesine bu nedenlerle karşı çıkanlar konuya genel olarak olumsuz yaklaşmaktadırlar. İşin niteliği gereği kamuda performans ölçümünün daha zor olacağını savunanların çekinceleri daha dar kapsamlıdır. Burada asıl sorun karmaşık içerikleri nedeniyle kamu hizmetlerinde performans ölçümü yapılmasında yaşanan güçlüklerdir. Somut çıktılar olan hizmetlerde performansın çıktılar üzerinden ölçülmesi mümkündür. Ancak, kamusal performans söz konusu olduğunda süreç ve sonuçlar da en az çıktılar kadar önemlidir (Boyne, 2002). Performansın farklı boyutlarını ölçebilen, karşılaştırmalarda kullanılmaya müsait, anlaşılır, toplumca meşru görülen ölçüm araçları geliştirmek ise oldukça güçtür (Newcomer, 2007).

Türkiye’de son yıllarda kamuda performans ödemesi giderek yaygınlaşmaktadır. Performans ödemesine geçilen kurumlarda çalışanların uygulamaya genel olarak olumlu yaklaştıkları görülmektedir (Demir, 2019; Erbaş, 2021; Gökçınar vd., 2012). Bununla birlikte performans ödemesinin etik dışı davranışlara neden olduğu yönünde gözlemler (Gökçınar vd., 2012) ve performans değerlendirmesinin adil yapılamayacağı yolunda endişeler (Coşkun & Coşkun, 2015) mevcuttur. Değerlendirmeler konusundaki endişeleri gidermek için ne kadar zorlu olsa da performans ölçütleri geliştirme noktasında adımlar atmak gerekmektedir. Kamusal performans ölçütleri geliştirmek güç olsa da performans artışı için öncelikle ölçümlerin yapılması gereklidir. Moynihan ve meslektaşlarının da (2011) belirttiği gibi, performans ölçmek ile ölçmemek arasında bir tercih yapılması gerektiğinde ilkinin seçmek hemen her zaman daha makuldür. Amaca uygun ölçüm araçları geliştirilmesi değerlendirme sorunlarını bir yere kadar çözebilir (Behn, 2003) public managers can use performance measures to evaluate, control, budget, motivate, promote, celebrate, learn, and improve. Unfortunately, no single performance measure is appropriate for all eight purposes. Consequently, public managers should not seek the one

magic performance measure. Instead, they need to think seriously about the managerial purposes to which performance measurement might contribute and how they might deploy these measures. Only then can they select measures with the characteristics necessary to help achieve each purpose. Without at least a tentative theory about how performance measures can be employed to foster improvement (which is the core purpose behind the other seven. Performans ödemesinin neden olabileceği dışlama etkisini gidermek ve etik sorunların üstesinden gelmek için farklı isteklendirme araçlarını bir arada kullanan bütüncül bir sistem inşa edilebilir.

4. SONUÇ

Cumhuriyet, ilk yüzyılında Osmanlı bürokratik mirasını daha da güçlendirecek bir kamu personel yönetimi kurmayı başarmıştır. Genel hatlarıyla başarılı görülebilecek Cumhuriyet dönemi uygulamasında; liyakatsizlik, insan kaynağı israfı, kadro şişkinliği ve maaşlar sorunlu alanlar olmayı sürdürmüştür. Kaynağını bürokrasinin sınırları ötesinde bulan bu sorunların, toplum ve siyaset hayatında bazı köklü değişiklikler yaşanmaksızın çözülmesi mümkün görünmemektedir. 1980'lerden bu yana dünyada ve Türkiye'de yaşanan dönüşüm, kamu personel yönetimini yeni sınamalarla karşı karşıya getirmiştir. Siyasa bütünleştirme ihtiyacının artması, uyumsuz eşleşme sorununun derinleşmesi ve performans ödemesinin kamuda umulan gelişimi sağlayamaması yeni sınamaların başlıcalarıdır. Bu sınamaların üstesinden gelmek, çağımız gerekleriyle uyumlu bir kamusal insan kaynakları sistemi kurulmasına bağlıdır. Bu ise yalnızca Türkiye'nin değil, diğer ülkelerin de zorlandığı bir sürece işaret etmektedir.

Cumhuriyet'in ikinci yüzyılına girilirken ilk yüzyılın kısa bir muhasebesini yapmak amacıyla hazırlanan bu derleme, konuyu bütün boyutlarıyla incelemek iddiası taşımamaktadır. İncelenen konunun genişliği, çok genel bir çerçeve sunmanın ötesinde kapsamlı bir araştırma yapmayı imkânsız hâle getirmektedir. Bu nedenle yazarların düşünce, tecrübe ve göz-

lemleri doğrultusunda bazı tercihlerde bulunulmuştur. Benzer bir durum, sunulan çözüm önerileri için de geçerlidir. Köklü sorunların ve kapsamı dahi henüz tam olarak anlaşılamayan sınamaların basit çözümleri yoktur. Sorunların kamu personel düzenlemelerinin ötesinde, derin toplumsal kökleri bulunduğu anlaşılmasına katkıda bulunursa bu çalışma amacına ulaşmış olacaktır. Burada çizilen tablonun, kamu personel yönetiminin Cumhuriyet'in ilk yüzyılında izlediği seyri özetlemek ve geleceğe yönelik bir perspektif kazandırmak bakımından faydalı olacağı umulmaktadır.

Kaynakça

- 1 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 10 Temmuz). Resmî Gazete, 10.07.2018, n.30474.
- 160 sayılı Devlet Personel Dairesi Kurulması Hakkında Kanun (1960, 13 Aralık). Resmî Gazete, 17.12.1960, n.10683.
- 209 sayılı Sağlık Bakanlığına Bağlı Sağlık Kurumları İle Esenlendirme (Rehabilitasyon) Tesislerine Verilecek Döner Sermaye Hakkında Kanun. (1961, 4 Ocak). Resmî Gazete. 09.01.1961. n.10702.
- 27 sayılı Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılması Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2019, 10 Ocak). Resmî Gazete, 10.01.2019, n.30651.
- 3 sayılı Üst Kademe Kamu Yöneticileri ile Kamu Kurum ve Kuruluşlarında Atama Usûllerine Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2018, 10 Temmuz). Resmî Gazete, 10.07.2018, n.30474.
- 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu. (2005, 22 Şubat). Resmî Gazete, 04.03.2005, n.25745.
- 657 sayılı Devlet Memurları Kanunu. (1965, 14 Temmuz). Resmî Gazete, 23.07.1965, n.12056
- 696 sayılı Olağanüstü Hal Kapsamında Bazı Düzenlemeler Yapılması Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. (2017, 24 Aralık). Resmî Gazete. 30280. 24.12.2017
- 70 sayılı Cumhurbaşkanlığı Teşkilatı Hakkında Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi ile Bazı Cumhurbaşkanlığı Kararnamelerinde Değişiklik Yapılmasına Dair Cumhurbaşkanlığı Kararnamesi. (2021, 6 Şubat). Resmî Gazete, 06.02.2021, n.31387
- 7433 sayılı Devlet Memurları Kanunu ve Bazı Kanunlar İle 663 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (2023, 19 Ocak). Resmî Gazete, 26.01.2023, n.32085.
- 788 sayılı Memurîn Kanunu. (1926) Resmî Ceride, 31.03.1926, n.336
- Anayasa Mahkemesi. (2023, 13 Eylül). E:2022/102, K:2023/154 sayılı AYM kararı. Resmî Gazete, 27.10.2023, n.32352.
- Acar, O. K. (2019). Personel yönetiminden insan kaynakları yönetimine: Cumhuriyet dönemi kamu personel yönetim tarihçesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(1), 119-146.
- Adams, J. S., & Freedman, S. (1976). Equity theory revisited: Comments and annotated bibliography. *Advances in experimental social psychology* C. 9, ss. 43-90
- Akdağ, M. (2010). *Türkiye'nin iktisadi ve içtimaî tarihi*. Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- Albayrak, S. O. (2016). ABD Kamu Personel Rejiminde Esnek İstihdam (At-Will Employment) Eğilimi. *Mülkiye Dergisi*, 40(2), 43-66.

- Altunok, M., & Erençin, A. (2006). Öz ve Biçim Yönünden Bir Yasa Metni İncelemesi: Kamu Personel Yasa Tasarısı Taslağı. *Mülkiye Dergisi*, 30(250), 157-176.
- Arun, M. O. (2022). Liyakatçiliğin Tartışılmaz Meşruiyetine Karşı Fırsat Eşitliği Siyasasının Sorunları ve Akademide Toplumsal Cinsiyet. *Yönetim ve Çalışma (Online)*, 6(2), 268-288.
- Aslan, O. E. (2012). *Devlet bürokrasi ve. Kamu personel rejimi* (2. bs). İmge. Ankara.
- Ayman Güler, B. (2005). *Kamu Personeli: Sistem ve Yönetim*. İmge. Ankara.
- Bak, H.-J., & Kim, D. H. (2023). New Public Management in the Era of Cutback: Research Performance with Declining Financial Incentives. *Public Performance & Management Review*, 46(2), 308-333. <https://doi.org/10.1080/15309576.2022.2145569>
- Behn, R. D. (2003). Why Measure Performance? Different Purposes Require Different Measures. *Public Administration Review*, 63(5), 586-606. <https://doi.org/10.1111/1540-6210.00322>
- Boyne, G. (2002). Concepts and Indicators of Local Authority Performance: An Evaluation of the Statutory Frameworks in England and Wales. *Public Money and Management*, 22(2), 17-24.
- Cogburn, J. D. (2006). At-will employment in government: Insights from the state of Texas. *Review of Public Personnel Administration*, 26(2), 158-177.
- Coşkun, S., & Coşkun, S. (2015). Performansa dayalı ücret uygulamaları hakkında öğretmenlerin görüşleri: Kahramanmaraş ilinde ampirik bir çalışma. *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 13(3), 56-78.
- Çadircı, M. (1997). *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri'nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı* (2. bs). TTK. Ankara.
- Çevik Kılıç, D. B. (2016). Adams'ın eşitlik teorisi bağlamında müzik öğretmenlerinin iş tatminini belirlemeye yönelik bir araştırma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 19(36), 193-236.
- Çığman, M. Z. (2021). *Türk kamu görevlilerinde kamu hizmeti güdülemesi* [Yayımlanmamış Doktora Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Çığman, M. Z., & Kurban, S. (2022). Türkiye'nin millî insan kaynağı geliştirme stratejisi ve Türk yükseköğretim sistemi. *KAYFOR 2022 22. International Public Administration Forum 20-22 October 2022/Osmaniye Korkut Ata University Full Text Book*, 54-63.
- Daştan, M. (2008). Türkiye'de Öğretmen Ücretleri: Türkiye'deki Öğretmen Ücretleri ile OECD Ülkelerindeki Öğretmen Ücretlerinin Karşılaştırılması. *Millî Eğitim*, 0(177), 15-40.
- Defterdar Sarı Mehmet Paşa. (1992). *Devlet adamlarına öğütler* (Aktaran: H. R. Uğural). Kültür Bakanlığı Y. Ankara.

- Demir, R. (2019). Bir performansla ilişkili ücretlendirme örneği: Akademik teşvik uygulaması ve kamu üniversitelerinde çalışan akademisyenlerin uygulamaya yönelik görüşleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 29(1), 277-298.
- Dinçer, Ö., & Yılmaz, C. (2003). *Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma I. Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim*. TC Başbakanlık.
- Erbaş, M. S. (2021). Kamuda bireysel performans değerlendirmesi ve motivasyonun kuramsal ve kavramsal temelleri ile Sağlık Bakanlığı çalışanlarının algısına dair araştırma. *Türk İdare Dergisi*, 93(492), 201-234.
- Esen, Adem, Çığman, Muhammed Z., Demirkol, Mustafa, Özgül, M. Hüdayi. (yayın sürecinde). Rethinking human resources in public administration in the 100th anniversary of the Republic. An empirical analysis of the problem of the ineffective usage of human resources in the public sector. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*
- Finer, H. (2001). Administrative Responsibility in Democratic Government. W. Bruce (Ed.), *Classics of administrative ethics* 5-26. Westview Press. 5-26.
- Gökçınar, D., Göğüş, N., Albayrak, D., Aksoy, E., Akan, B., Küçük, A., & Erdem, D. (2012). Performansa göre ek ücret ödenmesinin anestezi uygulamalarına etkileri. *Türk Anestezi ve Reanimasyon Dergisi*, 40(5), 262-268.
- Halaçoğlu, Y. (2014). *XVI-XVII. yüzyıllarda. Osmanlılarda devlet teşkilâtı ve sosyal yapı* (7. bs). TTK. Ankara.
- Halligan, J. (2007). Reintegrating government in third generation reforms of Australia and New Zealand. *Public Policy and Administration*, 22(2), 217-238.
- Hood, C. (1995). The “New Public Management” in the 1980s: Variations on a theme. *Accounting, organizations and society*, 20(2-3), 93-109.
- Hood, C. (2016). Tüm zamanlar için kamu işletmeciliği: Yeni Kamu İşletmeciliğinin yükselişi. J. M. Shafritz & A. C. Hyde (Ed.), & C. Zengin (Çev.), *Kamu Yönetimi klasikleri*, Ed.: Shafritz, J.M., Hyde, A.C., *Global Politika ve Strateji*, ss. 749-772. Global Politika ve Strateji Yayınları. Ankara.
- İdare-i Umumiye-i Vilayât Kanun-ı Muvakkati. (1913). Düstur, Tertip 2, Cilt 5, s.186-216
- İdare-i Umumiye-i Vilayat Nizamnamesi. (1871, 22 Ocak), Düstur, Tertip 1, Cilt 2, s.625-51.
- İnalçık, H. (2006). *Osmanlı İmparatorluğu: Klasik çağ (1300-1600)* (R. Sezer, Çev.; 7. bs). Yapı Kredi Yayınları. İstanbul.
- İpşirli, Mehmet. (2023). Ehl-i örf. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ehl-i-orf> (11.11.2023).
- İpşirli, Mehmet. (2023). İlmiye. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ilmiye> (11.11.2023).

- İpşirli, Mehmet. (2023). Kalemîye. TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalemîye> (11.11.2023).
- Kamu Görevlileri Etik Kurulu. (2016, 25 Ekim). K: 2016/124 sayılı Kamu Görevlileri Etik Kurulu Kararı. <https://www.etik.gov.tr/kararlar/etik-ihlal-kararlari> (Erişim: 16.11.2023)
- Kellough, J. E., & Nigro, L. G. (2002). Pay for Performance in Georgia State Government Employee Perspectives on GeorgiaGain After 5 Years. *Review of Public Personnel Administration*, 22(2), 146-166.
- Kellough, J. E., & Nigro, L. G. (2006). Dramatic reform in the public service: At-will employment and the creation of a new public workforce. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 16(3), 447-466.
- Lawton, A., McKevitt, D., & Millar, M. (2000). Developments: Coping with ambiguity: Reconciling external legitimacy and organizational implementation in performance measurement. *Public Money and Management*, 20(3), 13-20.
- Ling, T. (2002). Delivering joined-up government in the UK: Dimensions, issues and problems. *Public administration*, 80(4), 615-642.
- Lutfi Paşa. (2018). *Kanunlar ışığında yönetim ilkeleri: Âsafnâme* Aktaran: A. C. Köksal. İlke Y. İstanbul.
- Memurîn Muhakemesine Dair Nizamname. (1871, 23 Mayıs). Düstur, Tertip 1, Cilt 2, s.604-6.
- Memurin-i Mülkiye Terakki ve Tekaüt Kararnamesi. (1881, 4 Eylül). Düstur, Tertip 1, Cilt 4, s.773-89.
- Merton, R. K. (2016). Bürokratik yapı ve kişilik. J. M. Shafritz & A. C. Hyde (Ed.), & C. Zengin (Çev.), *Kamu Yönetimi klasikleri*, Ed.: Shafritz, J.M., Hyde, A.C., *Global Politika ve Strateji*, Ankara (ss. 127-138). Global Politika ve Strateji Yayınları.
- Moore, M. H. (1995). *Creating public value: Strategic management in government*. Harvard university press. USA.
- Moynihan, D. P., Fernandez, S., Kim, S., LeRoux, K. M., Piotrowski, S. J., Wright, B. E., & Yang, K. (2011). Performance Regimes Amidst Governance Complexity. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 21(is1). i141-i155..
- Newcomer, K. E. (2007). Measuring Government Performance. *International Journal of Public Administration*, 30(3), 307-329. <https://doi.org/10.1080/01900690601117804>
- Northcote, S. H., & Trevelyan, C. E. (1854). *Report on the organisation of the permanent civil service: Together with a letter from the Rev. B. Jowett*. George E. Eyre and William Spottiswoode for Her Majesty's Stationery Office. http://www.civilservant.org.uk/library/1854_Northcote_Trevelyan_Report.pdf

- Osborne, D., & Gaebler, T. (1992). *Reinventing government: How the entrepreneurial spirit is transforming government* (7. bs). Adison Wesley.
- Osborne, S. P., Radnor, Z., & Nasi, G. (2013). A new theory for public service management? Toward a (public) service-dominant approach. *The American Review of Public Administration*, 43(2), 135-158.
- Ömürgönülşen, U. (2005). Staff Cutback as a Strategy of the Policy of the Withdrawal of Government: A General Assessment of the Motherland Party Governments' Strategy of Staff Cutback in the Turkish Civil Service (1984-1990). *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 371-417.
- Özaydın, Mehmet Merve, Kurnaz Baltacı, Işıl, Çelik, Elif. & Yazar Aslan, Berna. (2019). Uyumsuz Eşleşme Olgusu: Türkiye İşgücü Piyasası Örneği.:Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Çalışma ve Sosyal Güvenlik Eğitim ve Araştırma Merkezi. Ankara
- Özkaya, Y. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nda âyânlık*. TTK. Ankara.
- Perry, J. L., Engbers, T. A., & Jun, S. Y. (2009). Back to the future? Performance-related pay, empirical research, and the perils of persistence. *Public Administration Review*, 69(1), 39-51.
- Ponta, L., Delfino, F., & Cainarca, G. C. (2020). The role of monetary incentives: Bonus and/or stimulus. *Administrative sciences*, 10(1), 8.
- Salamon, L. M. (2000). The new governance and the tools of public action: An introduction. *Fordham Urb. LJ*, 28, 1611.
- Spano, A., & Monfardini, P. (2018). Performance-related payments in local governments: Do they improve performance or only increase salary? *International Journal of Public Administration*, 41(4), 321-334.
- Steenberg, R. (2021). Legitimate corruption: Ethics of bureaucracy and kinship in Central Asia. *Studies of Transition States and Societies*, 13(1), 3-20.
- Süngü, H. (2013). Akademisyen ücretlerine ilişkin karşılaştırmalı bir analiz. *Turkish Studies (Elektronik)*, 8(8), 1187-1205
- Tansel, A. (2005). Public-private employment choice, wage differentials, and gender in Turkey. *Economic development and cultural change*, 53(2), 453-477.
- Taylor, F. W. (2007). *Bilimsel yönetimin ilkeleri* (H. B. Akın, Çev.; 3. bs). Çizgi Kitabevi. Konya.
- T.C. Cumhurbaşkanlığı Strateji ve Bütçe Başkanlığı. (2020). Memur istihdamı. <http://www.sbb.gov.tr/kamu-istihdami/> (Erişim:18.06.2020)
- T.C. DPT. (1989). *Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı 1990-1994*. T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı.

- Teşkilat-ı Esasiye Kanunu. (1924). Resmî Ceride, 24 Mayıs 1340, n.71, s.4-7
- The Culture Factor Group. (2023). <https://www.hofstede-insights.com/country-comparison-tool?-countries=turkeyq> (Erişim: 14.11.2023)
- Türk Dil Kurumu. (2023). Güncel Türkçe Sözlük. www.sozluk.gov.tr (14.11.2023)
- Türkiye Cumhuriyet Anayasası (1961), Resmî Gazete, 20.07.1961, n.10859.
- Türkiye Cumhuriyet Anayasası (1982). Resmî Gazete, 09.11.1982, n.17863 mükerrer
- Vilayet Nizamnamesi. (1864, 7 Kasım). Düstur, Tertip 1, Cilt 2, s.608-24.
- Weber, M. (2016). Bürokrasi. C. Zengin (Çev.), Bürokrasi. J. M. Shafritz ve A. C. Hyde (Ed.), Çev.: C. Zengin. Kamu Yönetimi Klasikleri (55-63). Ankara: Global Politika ve Strateji Yayınları.
- Weibel, A., Rost, K., & Osterloh, M. (2009). Pay for performance in the public sector—Benefits and (hidden) costs. *Journal of Public Administration Research and Theory*, 20(2), 387-412.
- Yıldız, M. Ş., & İzci, F. (2022). Yönetimde liyakat ilkesinin siyasetnameler çerçevesinden analizi. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (30), 226-260.
- Yılmaz, F., & Çakıcı, A. (2021). Kamu Çalışanlarının Liyakat İhlali Algısı, Kaynakları ve Etkileri. *İş ve İnsan Dergisi*, 8(2), 195-208. <https://doi.org/10.18394/iid.875159>
- Yücel, F. H. (2023). Ücret yönetimi bağlamında öğretmen maaşlarının incelenmesi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 13(1), 358-371 <https://doi.org/10.30783/nevsosbiln.1212798>

100. YILINDA TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN KURULUŞUNA GİDEN SÜREÇ

Prof. Dr. Ali SATAN*

ÖZET

Türkiye tarihinde 1918-1923 zaman kesiti Türkiye'de yaşayan herkes için zor zamanlardır. Dünya Savaşı kaybedilmiş, Osmanlı vatanı ve devlet mekanizması işgal edilmektedir. Bir yanda; savaştan mağlup olarak dönen ordu, işgalden kaçan siviller diğer yanda; 500 yıldır beklediği fırsatı bulan işgal kuvvetlerinin mütareke şartnamesini ihlal ve tecavüzleri. Bütün bu namüsaıt şartlar altında Türk milleti yeniden örgütlenip şanlı bir milli mücadele verip askeri ve diplomatik başarıya ulaştı ve akabinde Devlet idari rejimini Cumhuriyete dönüştürerek yeni dünya düzeninde yeni rejimi ile yoluna devam etti.

Anahtar Kelimeler: Mütareke, Millî Mücadele, TBMM, Türkiye Cumhuriyeti.

* Prof. Dr., Marmara Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Tarih Bölümü.
ali.satan@marmara.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9637-547XE

THE COURSE OF ACTION LEADING TO THE FOUNDATION OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE IN ITS 100TH ANNIVERSARY

ABSTRACT

The 1918-1923 time period in Turkish history was a difficult time for everyone living in Turkey. World War I had been lost, the Ottoman homeland and state machinery are occupied. On the one hand, The army returning from the war defeated, and the civilians escaping from the occupation, on the other hand; Abuse and violations of the armistice specifications by the occupation forces, who found the opportunity they had been waiting for 500 years. Under all these unfavorable conditions, the Turkish nation reorganized, waged a glorious national struggle, achieved military and diplomatic success, and subsequently transformed the State administrative regime into the Republic and continued on its way with its new regime in the new world order.

Keywords: Armistice, War of Independence, Turkish Grand National Assembly, Republic of Türkiye.

GİRİŞ

Kimi tarihçilere göre Avrupa için XX. yüzyıl 1914'te başlamıştır. Sanırız Osmanlı Devleti için de yüzyılın başlangıç tarihinin 1908 yılı olduğunu söylemek yanlış olmaz. Zira XX. yüzyılı karakterize eden gelişmeler II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte yaşanmaya başlanmıştır. En genel tabirle cumhuriyetin ilanına giden yolun kapıları da sonrasında yaşanan gelişmeler eşliğinde II. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte aralanmıştır. Her ne kadar Fransız İhtilalindeki muhatabı millet olsa da İttihat ve Terakki Cemiyeti Fransa'dan aldığı Hürriyet (Özgürlük), Müsavat (Eşitlik), Uhuvvet (Kardeşlik) ve Adalet sloganlarını Osmanlı İmparatorluğu'ndaki farklı milletleri birleştirmek ve aynı Meclis çatısı altında toplayarak (İttihad-ı Anasır) imparatorluğun ömrünü uzatmak için kullandı. Ne var ki meşrutiyetin getirdiği liberal hava kısa sürdü ve 1911'de İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısını 1912-1913 Balkan Savaşları takip etti. Bu savaşla Osmanlı Devleti yüzbinlerce insanını ve İmparatorluğun Avrupa topraklarının büyük kısmını kaybetti. Balkan Savaşı tam manasıyla İttihad-ı Anasır siyasetinin iflası oldu. Henüz Balkan faciasının yaraları sarılmadan I. Dünya Savaşı'nda 3 kıtada 10 cephede savaşmak zorunda kalan Osmanlı Devleti ne yazık ki 30 Ekim 1918'de imzaladığı Mondros Ateşkes Antlaşması ile de aradığı barış ve huzur dönemine ulaşamadı. Mütareke süreci Osmanlı ülkesine yeni işgaller ve acılar getirdi. Mütarekeden beklediğini bulamayan Türkler, bu kez erkeği kadını, genci yaşlısıyla vatanın kurtuluşu için bir Millî Mücadele başlattılar.

1. KONGRELERDEN TBMM VE ANKARA'DA KURULAN MİLLİ HÜKÜMETE

1.1. SON OSMANLI MEBUSAN MECLİSİ VE MİSAK-I MİLLİ

Millî Mücadele döneminde Anadolu ve Trakya sathında örgütlenen Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri bir yandan direnişi örgütlerken diğer taraftan seçimlerin yenilenmesi ve Mebusan Meclisinin açılması talebini yükselttiler. İstanbul Hükümetinin iradesi dışında yurt sathında kongreler toplandı; kararlar alınıp uygulamaya konuldu. 4-11 Eylül 1919 tarihinde toplanan Sivas Kongresi ise memleketin her yanına yayılmış olan direnişi ortak bir merkezi yapıya kavuşturdu (Satan, 2020). Aynı zamanda Anadolu direnişinin bir güç odağı haline getiren kongre Sadrazam Damat Ferid Paşa ve hükümetinin istifasını da sağladı. Kurulan Ali Rıza Paşa hükümeti, Sivas Kongresi Heyet-i Temsilisi ile Amasya'da görüşüp bir dizi ortak karara varıldı. Bunlardan en önemlisi kuşkusuz genel seçimlerin yapılarak Mebusan Meclisi'nin açılması kararı idi. 1919 yılının aralık ayında yapılan seçimler neticesinde İtilaf Devletlerinin varlığı ve arzusu hilafına İstanbul'da Türkleri temsil eden son Osmanlı Mebusan Meclisi açıldı.

Mustafa Kemal Paşa'nın da Erzurum Mebusu olarak üyesi bulunduğu son Osmanlı Mebusan Meclisi 28 Ocak 1920'de Misak-ı Milli'yi (Ahd-ı Milli) gizli celsede görüşüp kabul etti ve 17 Şubat 1920'de bütün dünyaya duyurdu. Misak-ı Milli ile Türkler kendi sınırlarını kendileri belirliyor, Boğazların mevcut statüsünü kabul etmiyor, gayrimüslimlere yeni imtiyazların verilmeyeceğini ilanla kendi mukadderatına sahip çıktığını ilan ediyordu. İşgalcilere karşı bu meydan okuyuşa cevap 16 Mart 1920'de İstanbul'un resmen işgal oldu. Nitekim işgal kuvvetleri, Osmanlı Mebusan Meclisi olarak kullanılan eski Cemile Sultan Sarayını kontrol altına alarak bazı mebusları tutukladı. Mebusan Meclisi ise 18 Mart günü "*mebusluk vazifesinin yapılmasında emniyet verici bir halin gelmesine kadar*" çalışmalarına ara verdi. Sultan Vahdettin ise 11 Nisan 1920'de Anadolu ve 1920'de Mebusan Meclisini tatil ettiğine dair İrade-i Seniyye yayımladı (Hanioglu, 2023).

1.2. TÖRENLE BMM'İN AÇILMASI

Erzurum Mebusu ve Heyet-i Temsiliye Reisi sıfatıyla Mustafa Kemal Paşa 17 Mart 1920'de Ordu Komutanlarına gönderdiği genelge İstanbul'un işgaline gecikmeden tepki gösterdi ve Ankara'da Meclis-i Müessesan yani Kurucu Meclis açılması için davette bulundu. Aynı davet Osmanlı Mebusan Reisi Celaleddin Arif Bey tarafından da yapıldı (Arif, 1920). Meclis için seçim yapılması gerektiğini bildiren Mustafa Kemal Paşa bu seçime kimlerin katılabileceğini şöyle açıklıyordu: “Cesaret-i medeniye, kabiliyet-i fikriye, selabet-i diniye ve milliye gibi evsafi haiz olmakla beraber 25 yaşından küçük olmamak ve kötü şöhrete sahip bulunmamak”. Seçimlere gayr-i müslimler iştirak ettirilmemişlerdir. Vilayet ile kaza arasında bir idari birim olan her livadan beş üye seçilmesi duyuruldu.

19 Mart 1920 seçimleri Osmanlı İntihab-ı Mebusan Kanununa göre yapıldı. 66 seçim çevresinin çoğu işgal altında idi ve işgal kuvvetleri açıktan seçim yapılmasına müsaade etmiyordu. Öte yandan bu olağanüstü şartlarda seçimlerin acilen yapılma zarureti dolayısıyla İkinci Seçmenler Heyet-i Temsiliye tarafından belirlendi. Buna göre liva idare heyeti ile belediye meclisi üyeleri, vilayet merkez kazası ve merkeze bağlı kazaların ikinci seçmenleri seçimlere katılacaktır (Akın, 2001). Ayrıca Müdafaa-i Hukuk merkezleri temsilcilerinin de seçimlere katılması bildirilmiştir (Güneş, 1985). Mustafa Kemal Paşa'nın 17 Mart 1920 tarihli telgrafında “Kurucu Meclis” ifadesini kullanması çeşitli çevrelerden uyarı almış, bunun üzerine gönderilen yeni telgrafta Kurucu Meclis ibaresi yerine “Selahiyet-i Fevkalade (Olağanüstü Yetkilere Sahip)” ifadesi kullanılmıştır.

21 Nisan 1920'de Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa imzasıyla kolordulara, bütün valiliklere, bağımsız sancaklara, Müdafaa-i Hukuk heyetlerine, belediye başkanlarına çekilen telgrafta da 23 Nisan Cuma günü Meclis'in açılış tören programı bildirdi ve açılış haberinin halka duyurulması istendi. Mustafa Kemal Paşa telgrafında “vatanın ba-

ğımsızlığı, hilafet ve saltanat makamlarının kurtarılması gibi en önemli ve hayati görevi yapacak olan bu Büyük Millet Meclisi'nin açılış gününü Cuma'ya rastlatmakla bugünün kutsallığından feyzlenmeyi umduklarını" ifade etmişti. Hacı Bayram Veli Camii'nde kılınacak Cuma namazının aydınlığına bürüneceğini kaydeden Mustafa Kemal Paşa, namazdan sonra sakal-ı şerif ve sancak-ı şerif ile birlikte Meclis'e gidileceğini, Meclis'e girmeden önce kurbanlar kesileceğini, ayrıca camiden Meclis'e kadar sürececek tören için Kolordu Komutanlığınca tedbir alınacağı da bildirmişti. Mustafa Kemal Paşa, 23 Nisan gününün bereketini artırmak için il merkezlerinde valilerin Hatim ve Buhari-i şerif okunmasının organize edilmesini de istemişti.¹ Ayrıca 23 Nisan Cuma günü ezandan önce minarelerde salavat-ı şerife okunacağı, hutbe sırasında Halife ve Padişahımızın adı söylenirken bizzat onun ve memalik-i şahanenin (vatanın) ve milletin tez elden kurtulmaları için hususi dua edileceği de belirtilmişti. Cuma namazından önce Mevlit sonra Kur'anı Kerim okunacak, Halifelik ve Padişahlık makamının ve vatanın bütün bölgelerinin kurtarılması için harcanan emeklerin önem ve kutsallığı, bütün milletin vekillerinden meydana gelen TBMM'nin vereceği milli görevlerin yapılması zorunluluğu hakkında dini vaazlar verilecekti. Daha sonra Halife ve Padişahımızın din ve devletimizin vatan ve milletimizin kurtuluşu, esenliği ve bağımsızlığı için dua edilecektir. Bu dini ve vatanî törenin sonlanmasıyla camilerden çıktıktan sonra hükümet dairelerine gelinerek Meclis'in açılmasından ötürü resmen tebriklerde bulunulacaktır. Bu bildirinini hemen yayımlanması için her araca başvurulması, hızla en uzak köylere, en küçük askeri birliklere, kurum ve kuruluşlara duyurulması için azami çaba gösterildi. Ayrıca büyük levhalar halinde asılması ve mümkün olan yerlerde bastırılıp parasız dağıtılması sağlandı. 22 Nisan 1920'de yayımlanan genelgede, açılış tarihinden itibaren bütün "Makamat-ı mülkiye ve askeriyenin ve umum milletin merciinin Büyük Millet Meclisi" olduğu bildiriliyordu (Atatürk.

1 - Buhari Şerif hatmi geleneği, kıtlık, zelzele, harp, salgın hastalık gibi milletin zor zamanlarında baştan sona okunmasıdır.

Nutuk, 1996).

Öte yandan 23 Nisan 1920 Cuma günü Ankara'ya 115-120 mebus ulaşabilmişti. Mebuslar ile genç yaşlı çok sayıda Ankaralı Hacı Bayram Camii'nde Cuma namazını kıldılar. Bir hayli büyük bir kalabalıkla kılınan namazı müteakip Kur'an-ı Kerim okundu. Tekbirle Meclis'e doğru ilerleyen kalabalığın önünde Hacı Bayram Velinin üzerinde ayetler yazan Sancağı ve Sinop Mebusu Hoca Abdullah Efendi'nin başı üzerinde taşıdığı yeşil örtülü bir rahlede Kur'an-ı Kerim ve Sakal-ı Şerif taşındı. Bir manga asker de bu rahlenin iki tarafında ağır ağır ilerliyordu. Ulema, şeyhler, mebuslar, şehrin ileri gelenleri, yüksek rütbeli askerler ve halk onları takip ediyordu. Meclis önüne gelindiğinde Fehmi Hoca yüksek sesle hatim duası okudu, kurbanlar kesildi ve Mustafa Kemal Paşa tarafından kurdele kesilerek Meclis açıldı. Meclis'e ilk giren Yozgat Mebusu Süleyman Bey oldu. İçeri giren bütün mebuslar sıralara yerleşirken hoca mebuslar hep bir ağızdan dua ederek Buhari-i Şerif okudular. Bayraklarla süslenen kürsüye Hacı Bayram Veli'nin sancağı dikildi, Kur'an-ı Kerim ile Sakal-ı Şerif de kürsüye kondu. 23 Nisan 1920 Cuma günü saat 13.45-14.00 arasında, en yaşlı üye sıfatıyla Sinop Mebusu Şerif (Avkan) Bey ağır ağır kürsüye gelerek "Hüzzar-ı Kiram" diye başlayan şu tarihi konuşmayı yaptı: "... milletimizin dâhili ve harici istiklal-i tam dâhilinde mukadderatını bizzat deruhte ve idare etmeğe başladığını bütün cihana ilan ederek Büyük Millet Meclisini küşat ediyorum." Ardından Mustafa Kemal Paşa bir konuşma yaparak mebusların mazbataları okundu ve kürsüden yemin ettiler. Yemin metni şöyle idi: "Makam-ı hilafet ve saltanatın, vatan ve milletin istiklalinden başka bir gaye takip etmeyeceğime vallahi!"

Yeminden sonra seçim tutanaklarının incelenmesi için komisyon seçimi yapıldı. Ertesi gün Mustafa Kemal Paşa, Mondros'tan Meclis'in açılışına kadar geçen sürede yaşanan olayları ve Heyet-i Temsiliye'nin faaliyetlerini içeren bir konuşma yaptı. Ardından Meclis Başkanlığı seçimi yapıldı ve Mustafa Kemal Paşa 110 oy ile BMM Başkanı seçildi.

Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi olan Erzurum Mebusu ve Anayasa Hukuku Profesörü Celaleddin Arif Bey ikinci başkan, Konya Mevlevi Çelebisi Abdülhalim Efendi ile Hacı Bektaş Çelebisi Celaleddin Efendi de Reis Vekilliğine seçildiler (Özden, 2023). 19 Mart 1920 seçimleri sonucunda Meclis'e kaç mebusun girdiği konusunda verilen rakamlar muhtelifdir. Ahmet Demirel'e göre 1920-23 döneminde 437 kişinin ismi mebus olarak geçmekle birlikte 1923'te Meclis faaliyetlerine son verirken üyelik sıfatı devam edenlerin sayısı 337'ye düşmüştür (Demirel 1994). Bu mebusların 87'si İstanbul'da kaçıp Ankara'ya gelen mebuslardır. Böylece TBMM iki ayrı seçimle oluşan belki de tek meclis olmuştur.

BMM halkın tüm kesimlerini temsil eden bir meclisti. Yüzde 11'i idareci, yüzde 10'u memur, yüzde 7 öğretmen, yüzde 4'ü yargıç, yüzde 1'i güvenlik görevlisi olmak üzere Meclise katılan üyelerin yüzde 33'ü sivil bürokratlardan oluşuyordu. Üyelerin yüzde 25'ini oluşturan serbest meslek sahiplerinin yüzde 10'u çiftçi, yüzde 7'si tüccar, yüzde 5'i avukat, yüzde 2'si gazeteci ve yüzde 1'i bankacı idi. Askerlerin Meclis'teki oranı yüzde 14'tü. Bunların içinde her rütbeden asker bulunuyordu. Din adamlarının oranı ise yüzde 10'du. Bu grubun yüzde 4'ü müftü, yüzde 4'ü müderris ve yüzde 2'si de şeyhlerden oluşuyordu. Daha önceden mebusluk yapmış ya da yerel yönetimlerde görev almış üyelerin oranı ise yüzde 8 idi. Doktor, eczacı olarak meclise katılanların oranı yüzde 4'tü. Aşiret reislerinin oranı ise yüzde 2'ydi Teknik eleman olarak yüzde 1 oranında üye katılmıştı. Görüldüğü gibi BMM herhangi bir sınıfı ya da toplumsal grubu değil tüm halk kesimini temsil ediyordu (Güneş, 1985).

1.3. BÜYÜK MİLLET MECLİSİ'NİN İLK BEYANNAMESİ

25 Nisan 1920 günü 7 kişilik geçici Bakanlar Kurulu seçildi. Aynı gün BMM bir beyanname yayınlarak düşman propagandalarına inanılmaması gerektiğini halka bildirdi. "BBM emriyle Reis Mustafa Kemal" imzalı beyanname şöyledir:

“İngilizler tarafından satın alınan ve milleti birbirine düşürmek maksadını güden bazı hainler, sizi aldatmak için türlü türlü yalanlar söylüyorlar. Memleketin muhtelif bölgelerini işgal etmiş düşmanlara karşı silaha sarılan vatandaşlarınızı ve din kardeşlerinizi yine size öldürtmek için Padişah ve Halifeye isyan etmiş olarak gösteriyorlar. Halbuki Ankara’da toplanan Meclis, Padişah ve Halifeyi düşman baskısından kurtarmak, vatanın parçalanmasına engel olmak ve İstanbul’u yeniden ele geçirmek için uğraşıyorlar. Biz vekilleriniz, Allah ve Peygamber adına yemin ederiz ki; Padişah ve Halifeye isyan sözü yalandır. İstedığımız tek şey, Hindistan ve Mısır’ın başına gelen halden vatanımızı kurtarmaktır... Allah’ın laneti, düşmana yardım eden hainlerin üzerine olsun ve rahmet ve tevfiki de Halife ve Padişahımızın millet ve vatani kurtarmak için çalışanların üzerinden eksik olmasın” (Tansel, 1978).

BMM 27 Nisan 1920’de Padişaha “*sadakat mektubu*” gönderdi ve aynı gün Osmanlı Hükümetinin eski Harbiye Nazırı Fevzi (Çakmak) Paşa Ankara’ya gelerek milli kuvvetlere katıldı (Tansel, 1978). Ankara’da açılan ve Millî Mücadelemizi yönetip bize tekrar istiklalimizi kazandıran Türkiye Büyük Millet Meclisimiz, İstanbul’daki Padişaha sadakat mektubu gönderen, mebus yemininde saltanat ve hilafete bağlılık bildiren, yayımladığı beyanname ile Padişah ve Halifeye bağlı olduğunu kamuoyuna resmen açıklayarak Ankara’da III. Meşrutiyet’i ilan etmiş oluyordu (Goloğlu,1970). Öte yandan Mustafa Kemal Paşa’nın hükümet teşkiline dair Meclis’e sunduğu 4 maddelik önergeyle “*Türkiye Büyük Millet Meclisi’nin üstünde bir kuvvetin mevcut olmadığı*” (Atatürk. Nutuk, 1996) hükmü kabul edilerek milletin/halkın/cumhurun hakimiyeti ilan ediliyordu.

2. CUMHURİYETE GİDEN SÜREÇTE YOL AYRIMI

Millî Mücadele'nin olağanüstü şartlarında tıpkı Almanya'da Meclis'in Weimar'da toplanması gibi Osmanlı Mebusan Meclisi de İstanbul'un işgaliyle beraber Ankara'da açılıp çalışmaya başladı. Meclis'in Ankara'da çalışması ve Millî Mücadele'nin Meclis tarafından yönetilip zafere götürülmesi, içerde TBMM otoritesine karşı ayaklananların etkisiz hale getirilmesi gibi gelişmeler süreç içinde İstanbul'un siyasi ağırlığını azaltırken Ankara'nın adım adım iktidar alanını genişleterek tüm ülkede iktidarını kabul ettirdi. Nitekim 30 Ağustos 1922'de işgal kuvvetlerine karşı kazanılan askeri zaferden sonra 1 Kasım 1922'de Osmanlı saltanatı ilga edilerek siyasi idare tamamen TBMM'nin kontrolüne geçti. 24 Temmuz 1923'te ise hem I. Dünya Savaşı'nı bitiren hem de Türk Millî Mücadelesini sonlandıran Lozan Barış Antlaşması imzalanarak Türkiye siyasi, askeri ve iktisadi bağımsızlığını tüm dünyaya kabul ettirdi ve uzun savaşlardan sonra barış dönemini başlattı.

2.1. SALTANATIN KALDIRILMASI

Millî Mücadele'nin askeri safhası zafer ile sonuçlandıktan sonra Ankara'da TBMM Hükümeti kazandığı büyük başarısıyla doğru orantılı olarak içeride yetki ve etkisini genişletmeyi hedefliyordu. İstanbul'da Saray ve Osmanlı Hükümeti ise zaferi kazanan Mustafa Kemal Paşa'nın gelip Padişah'a bağlılıklarını sunarak, var olan meşruti monarşinin (anayasalı saltanat) devam etmesini bekliyordu. Bu iki farklı beklenti, Türk tarihinin en önemli kırılma noktalarından biri oldu. Tarih boyunca hep bir hanedan tarafından idare edilegelmiş olan Türk milletinin yeni Meclis'i, artık hanedanın varlığına son vermeyi düşünüyordu.

İtilaf Devletleri, Lozan Barış Konferansı'na hem İstanbul Hükümeti'ni hem de Ankara Hükümeti'ni davet etti. Nitekim Sadrazam Tefik Paşa, 17 Ekim 1922'de TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bir telgraf göndererek *“İngiltere'nin Lozan Konferansı için Ankara ve İstanbul Hükümetlerini birlikte çağıracaklarına dair bilgi aldığını, bunun*

için Ankara'nın temsilcilerinin İstanbul'a gönderilerek ortak strateji belirlenmesi amacıyla çalışmalar yapılmasını” istemişti. Henüz Bursa'da bulunan Mustafa Kemal Paşa, İstanbul'daki Tefvik Paşa'ya “Barış Konferansı'nda Türkiye Devleti'nin TBMM tarafından temsil edileceğini” bildirdi. 19 Ekim 1922'de Ankara Hükümetinin olağanüstü temsilcisi olarak İstanbul'a gelen Refet Paşa, 29 Ekim 1922'de, Sultan Vahdeddin ile 4 saat süren bir görüşme yaptı. Bu görüşmede, “tahttan feragatini ve İstanbul Hükümetinin istifasını” talep etti (Akın, 2001). Sultan Vahdeddin, konuyu düşünmek için zaman istedi ama Ankara'nın tekliflerini kabul etmedi. Bu görüşmeden beklenen sonuç alınmayınca, Ankara Hükümeti, İstanbul Hükümetinin Lozan'a daveti konusunu 30 Ekim 1922 tarihinde TBMM'nin gündemine getirdi. TBMM'de “İstanbul Hükümetinin Barış Konferansı'na gitmesine hakkı olmadığı” konuşulurken, Dr. Rıza Nur ve tamamına yakını Meclis'in Birinci Grup'undan olan 78 arkadaşı, “Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkıldığı ve yeni Türkiye Hükümeti'nin onun mirasçısı olduğu ve hilafet makamının esaretten kurtarılacağı”na dair bir önerge verdiler. Teklifin okunmasından sonra söz alan İkinci Grup'un sözcüsü Erzurum Mebusu Hüseyin Avni Bey, “Teklifin içeriğine katılmakla beraber önergenin önce komisyondan geçmesini, ardından Genel Kurula gelmesini” istedi. Oturumu yöneten Mustafa Kemal Paşa buna lüzum görmeyerek teklifi oya sundu. İkinci Grup milletvekilleri, teklifte, “hilafetin durumunun açıkça belirtilmediği” gerekçeyle oylamaya katılmadılar ve Meclis, karar yeter sayısına (161 kişi) ulaşamayarak önergenin 1 Kasım'da tekrar oylanmasına karar verdi. 1 Kasım'da Birinci ve İkinci Grup üyeleri olan mebuslar iki ayrı önerge verdiler. Meclis Başkanlığı önergeleri Şeriyeye, Adliye ve Anayasa Komisyon üyelerinden seçilen bir ortak komisyona sevk etti. Bu komisyon çalışmalarına, Mustafa Kemal Paşa da bizzat katılmış ve tarihe yön veren şu konuşmayı yapmıştır:

“Hâkimiyet ve saltanat hiç kimse tarafından hiç kimseye, ilim icabıdır diye, müzakere ile münakaşa ile verilmez. Hâkimiyet, saltanat, kuvvetle, kudretle, zorla alınır. Osmanoğulları, zorla Türk milletinin hâkimiyet ve saltanatına el koymuştur. Bu tasallutlarını altı asırdan beri devam ettirmişlerdir. Şimdi de Türk milleti bu mütevacizlerin hadlerini ihtar ederek, hâkimiyet ve saltanatını, isyan ederek, kendi eline bilfiil almış bulunuyor. Bu bir emrivâkidir. Mevzubahs olan millete saltanatını, hâkimiyetini bırakacak mıyız bırakmayacak mıyız meselesi değildir. Mesele zaten bir emrivâki olmuş bir hakikati ifadededen ibarettir. Bu, behemahal olacaktır. Burada içtima edenler, Meclis ve herkes meseleyi tabii görürse, fikrimce muvafık olur. Aksi takdirde yine hakikat usulü dairesinde ifade olunacaktır. Fakat bazı kafalar kesilecektir” (Atatürk. Nutuk, 1996).

Komisyon çalışmasını tamamlayıp Meclis Başkanlığı'na bir giriş bölümü ile iki maddelik bir önerge sunmuş ve bu önerge Meclis Genel Kurulu'nda bir kişi dışında² (Yardımcı, 2015) oybirliği ile kabul edilmiştir. Bu iki maddelik karara göre:

- Osmanlı Saltanatı ve İstanbul Hükümeti, 16 Mart 1920'den itibaren yok sayılmıştır.
- Hilafet makamının devamı ve Osmanlı hanedanına ait olduğu kabul edilmiştir. Ancak, Halifeyi TBMM seçecektir.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun yerini Türkiye Devleti almıştır.
- Türkiye Devleti'nin yönetim biçimi henüz belirlenmemiştir (TBMM ZC, 2005).

2 - Saltanatı kaldıran Meclis kararına aleyhte oy veren tek kişi Lazistan Mebusu Ziya Hurşit idi.

Böylece, 1 Kasım 1922 tarihi itibariyle Saltanat kaldırılmıştır. 2 Kasım gününün de Hâkimiyet Bayramı olarak kutlanması 24 Ekim 1923 tarihinde kanunlaştırılmış ve Hâkimiyet Bayramı kutlamaları 1935 yılına kadar sürmüştür.

4 Kasım 1922 tarihinde İstanbul Hükümetinin Sadrazamı Tevfik Paşa Padişah Vahdeddin'e istifasını vermiş ve ardından İstanbul'da yeni bir hükümet kurulamamıştır. İstanbul Hükümetinin istifa haberi Ankara'ya ulaşınca, Refet Paşa'ya İstanbul'un idaresini devralması talimatı verildi. Öte yandan İstanbul'da ise TBMM'nin kararı aleyhine herhangi bir açıklama yapılmadı. 17 Kasım 1922 Cuma günü Sultan Vahdeddin, İngiliz Malaya Zırhlısı ile İstanbul'dan ayrıldı. Vahdeddin önce Malta Adası'na, oradan kısa süreliğine Hicaz'a, ardından da İtalya'nın San Remo şehrine gitti ve 1926 yılında burada vefat etti. Cenazesi Şam'a getirildi (Cevdet,2023).

TBMM 18 Kasım günü toplanarak öncelikle Sultan Vahdeddin'in halifelliğini Şeriyye Vekaleti'nin hazırlamış olduğu fetvayı oylayarak düşürdü. Böylece Vahdeddin, halifelik unvanını da kaybetti. Ardından yeni halifenin seçimi için oylama yapıldı ve TBMM, Veliht Abdülmecid Efendi'yi Halife seçti (Satan, 2017). 24 Kasım 1922 günü, İstanbul Topkapı Sarayı Mukaddes Emanetler Bölümü'nde geleneksel usule uygun bir şekilde, yeni halifeye biat merasimi düzenlendi. Törene, TBMM'den de bir heyet katıldı ve Abdülmecid Efendi'ye halife seçildiğine dair Meclis Kararı ve Mukaddes Emanetlerin anahtarları verildi. Ardından hep birlikte Topkapı Sarayı'ndan Fatih Camii'ne halkın sevinç gösterileri eşliğinde gidildi. Bu, İstanbul'da yaşanacak olan ilk ve son Saltanatsız Hilafet Alayı idi (Satan, 2011).

2.2. YENİ REJİM ARAYIŞI

Saltanatın kaldırılması ile beraber Türkiye'de yeni rejimin ne olacağı konusu gündeme geldi. Ankara'da TBMM Hükümeti, İstan-

bul'da da bütün Müslümanların Halifesi vardı. Muhafazakâr çevreler, Halife'nin devlet başkanı olmasını istiyorlardı. Ülkede uzun bir meşrutiyet mücadelesi verilmişti; dolayısıyla aydınlar arasında meşrutimonarşinin yani anayasalı hükümdarlığın taraftarları vardı. Cumhuriyet rejimi, Fransız İhtilali'nden beri bilinen ve I. Dünya Savaşı sonunda müttefiklerimiz olan Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'da uygulamaya geçirilen bir rejim idi. Yine 1918 Azerbaycan Halk Cumhuriyeti, 1918 Trablus Cumhuriyeti ve 1923 Rif Cumhuriyeti kısa ömürlü siyasi yapılar olarak tarih sahnesine çıkmışlardı. 25 Mart 1919'da ise Cenub-i Garbî Kafkas Hükümet-i Cumhuriyeti kurulmuştu ama 19 Nisan'da İngilizler tarafından ortadan kaldırılmıştı (Hanioğlu, 2023). Ancak bu cumhuriyet uygulamalarına rağmen 1922-23 Türkiye'sinde cumhuriyet fikri yaygın bir görüş olmaktan uzaktı. Meşrutiyet idaresinin devam etmesi ve cumhuriyet idaresine geçiş şeklinde beliren rejim tartışma ve çatışması yaklaşık bir yıl kadar sürecekti.

Bu süreçte ilk olarak 1 Nisan 1923 günü TBMM oy birliği ile genel seçim kararı aldı. 8 Nisan'da Müdafaa-i Hukuk Grubu seçim ilkelerini ve yeni kurulacak Halk Fırkasının (Partisi) temelini teşkil edeceğini açıkladı. Haziran-Temmuz 1923 tarihlerinde, Türkiye genelinde yapılan milletvekili seçimleriyle 286 üyeli II. Dönem TBMM oluşturuldu. I. Meclis'e göre daha uyumlu, yani muhalif seslerden arındırılmış II. Meclis çalışmalarına 11 Ağustos 1923'te başladı. 17 Ağustos'ta Dışişleri Komisyonu oluşturuldu ve Lozan Antlaşmasını incelemeye başladı. 21 Ağustos'ta Yunan savaş esirler İzmir'den Yunanistan'a iade edildi. Yeni Meclis, 23 Ağustos 1923'te Lozan Antlaşması'nı onayladı. 24 Ağustos'ta Lozan Barış Antlaşması uyarınca İstanbul'daki işgal kuvvetlerinin tahliye süreci başladı. 25 Ağustos'ta Yunanistan Lozan Barış Antlaşmasını onayladı. 29 Ağustos'a gelindiğinde İngiltere 1914'te Osmanlı Devleti'ne koyduğu ticaret yasağını kaldırdı. 19 Eylül'de de İngiltere savaş dolayısıyla Türk vatandaşlarının mülklerine koyduğu hacizleri kaldırarak İngiliz vatan-

daşlarının Türklerden aldığı borç ödemelerini serbest bıraktı. 23 Eylül 1923'te yeni Türkiye'nin ilk siyasi partisi olan Halk Fırkası kuruluş çalışmalarını tamamladı. 6 Ekim'de Türk ordusu İstanbul'a girdi. Aynı gün Çanakkale'de bulunan İtilaf Devletleri askerleri Türkiye'den ayrıldı. 9 Ekim'de Malatya Mebusu İsmet Paşa ve 14 arkadaşı Ankara'nın başkent olması için önerge verdi ve TBMM bu önergeyi 13 Ekim'de kabul ederek Ankara'yı başkent ilan etti. 23 Ekim 1923'te Sivas mebusu Hüseyin Rauf Bey'in teklifi ile saltanatın kaldırıldığı ve Hz. Peygamberin Mevlit-i Şerifine tesadüf eden 12 Rebiülevvel gecesi ve günü (1 Kasım) Milli Bayram olarak kabul edildi. (362 numaralı Kanun). Cumhuriyetin ilanından bir gün önce ise çok stratejik bir kararla 28 Ekim 1923'te, 1914'ten bu yana ülkede devam eden savaş durumu dolayısıyla ilan edilmiş bulunan seferberlik 1 Kasım'dan itibaren geçerli olmak üzere kaldırıldı. Böylece hem binlerce silah altındaki askerın terhisı sağlanarak geniş halk kitlelerinin rahatlaması hem de dünyaya barış mesajı verilmiş oldu (Anadolu Ajansı, 1923).

2. 3. CUMHURİYET'E DAİR İLK HABERLER

TBMM'nin açılmasıyla beraber Ankara'nın İstanbul'a yönelik tutum ve söylemleri incelendiğinde topyekûn bir karşı çıkışın varlığından bahsedilemez. Önce Damat Ferit Paşa Hükümetine, Damat Ferit Paşa'nın şahsına, bazı siyasetçi ve bürokratlara, zamanla da Sultan Vahdetin'e eleştiriler yöneltmiştir. Ankara basını da Ankara'nın siyasi dilini yansıtmıştır. İlkesel olarak katı monarşi karşıtlığı 1922 sonlarında açık bir hal almıştır (Hanioglu, 2023).

1923 yılında ise Türkiye'de seçimlerin yenilenmesinden sonra II. Meclis'in açılmasıyla Anayasa komisyonu kurulmuş ve çalışmalarına başlamıştı. Bu çalışmaların yurt dışından da takip edildiğini görüyoruz. Nitekim Washington'da yayımlanan *The Evening Star* gazetesi 29 Ağustos 1923 tarihinde "Modern Türkiye Aslında Bir Cumhuriyete Dönüyor"

başlıklı bir haber-yorum yayımlamıştı. Haberde iki hafta önce açılan yeni TBMM'nin sistemi dönüştürecek ve Türkiye'deki siyasi rejimi bir cumhuriyet haline getirecek anayasal çalışmaların içine girdiği yazılıydı (Santan, vd. 2023). Halk Fırkası'nın kurulduğu gün olan 23 Eylül 1923 tarihli gazetelerde, Teşkilat-ı Esasiye Kanunu'nda, yani Millî Mücadele döneminde oluşturulmuş Anayasa'da değişiklikler yapılacağına dair haberler Türk basınında da görüldü. *Anadolu'da Yeni Gün* gazetesi, TBMM'de Anayasa görüşmelerinin 10-15 gün içinde başlayacağını yazıyordu. Mustafa Kemal Paşa, Viyana'da yayımlanan liberal *Neue Freie Presse* bir mülakat vermiş ve bu görüşme 27 Eylül 1923'te yayımlanmıştı. Türkiye'de yapılacak Anayasal değişikliklerin içeriğine ve yeni rejimin adının ne olacağına dair Mustafa Kemal Paşa'nın ilk beyanat şöyle idi:

“Yeni Türkiye Teşkilât-ı Esasiye Kanununun ilk maddelerini tekrar edeceğim. ‘Hakimiyet bilâ-kayd-ü şart milletindir. İcra kudreti, teşriî salâhiyeti milletin yegâne hakiki mümessili olan mecliste tecelli ve temerküz etmiştir.’ Bu iki kelimeyi hulâsa etmek kabildir. ‘Cumhuriyet’ Yeni Türkiye'nin emr-i teceddüdü daha nihayet bulmamıştır. Harpten sonra Türk Teşkilât-ı Esasiyesinin inkişâfı henüz kat'i bir şekil almış addedilemez. Tadilât ve tashihât yapmak ve daha mükemmel bir hale getirmek elzemdir. İkmaline başlanan bu iş henüz bitmemiştir. Kısa bir zaman zarfında Türkiye'nin bugün fiilen almış bulunduğu şekil kanunen de tespit edilecektir. Yakın bir âtîde bu meseleye ait hükûmet teklifâtı meclise arz edilecektir. Bu teklifâtın bütün mevâddı Teşkilât-ı Esasiye Kanununun inkişaf ve ikmâline ait bulunacaktır. Bütün Avrupa ve Amerika'daki Cumhuriyetler nasıl esas itibariyle yekdiğerrinden ayrı değilse aralarındaki fark nasıl yalnız şekle ait bulunuyorsa, Türkiye'nin de bu cumhuriyetlerden farkı sırf bir şekil meselesidir. Diğer cumhuriyet usulüyle idare edi-

len memleketlerde olduğu gibi bizimde hâkimiyete malik bir parlâmentomuz vardır. Yalnız bizde Büyük Millet Meclisi hem teşrî hem de icraî salâhiyete mâliktir. Başka yerde olduğu gibi bizde de vekiller kendi vekâletlerine ait işlerden mes'uldürler... Başka yerlerde yeni Türkiye Devleti İcra Vekillerinin Millet Meclisinin elinde oyuncak olduğu zannediliyor. Bu hatadır, vekillerin mes'uliyetine ve vazifesine ait meselede, Teşkilât-ı Esasiye Kanununda yapılacak tadilât ile tespit edilmiş olacaktır. Netice itibariyle reis-i cumhurdan, reis-i hükûmetten ve mes'ul vekillerden müteşekkil bir hükûmet teşkil edeceğiz demişti.” (Özden, 2023).

Mustafa Kemal Paşa, rejimin adını kamuoyuna ilk kez açıklıyordu.³ Basında bu fikir tartışıldı ve 4 Ekim 1923 günü Cumhuriyet Halk Fırkası Divanı'nda ele alınarak devletin adının Türkiye Cumhuriyeti olması kararlaştırıldı. 5 Ekim günü, Mustafa Kemal Paşa başkanlığında toplanan Uzmanlar Komisyonu, Anayasa'da yapılacak değişiklikleri görüşmeye başladı. 6 Ekim 1923 tarihinde, Türk ordusu İstanbul'a girdi ve İtilaf Devletleri'nin işgali fiilen sona erdi. Yüzyıllardır payitaht olan İstanbul, Millî Mücadele'nin başında söz verildiği üzere düşman işgalinden kurtarılmış oldu. Bu nihai zaferden bir hafta sonra, 13 Ekim 1923 günü, Anayasa'ya ilave olunan bir madde ile siyasi başkentlik payesi İstanbul'dan alınıp Ankara'ya verildi. Böylece yeni rejimle başkent de yenileniyordu (Eroğlu, 2023).

Bir yandan da sürmekte olan rejim değişikliğine dair Anayasa komisyon çalışmaları 21 Ekim günü tamamlandı. Artık yeni rejimin Halk Fırkası Grubu ve Meclis Genel Kurulu'ndan geçmesine sıra gelmişti. Ancak bu sırada siyasi bir bunalım ortaya çıktı. 23 Ekim'de TBMM 2.

3 - Falih Rıfki, Mustafa Kemal Paşa'nın mülakatta "Cumhuriyet" kelimesini ağızından kaçırdığını iddia etmiştir. Bkz. Falih Rıfki Atay, Çankaya, 373

Başkanı Ali Fuat Paşa istifa etti ve 2. Ordu Müfettişliği'ne atanmayı talep etti. Başbakan Fethi Bey, aynı zamanda Dahiliye Vekili idi ve bu görevini bıraktı. Ancak bu bakanlığa ve Meclis 2. Başkanlığı'na Mustafa Kemal Paşa'nın desteklediği adaylar seçilemedi. 25 Ekim'de Meclis 2. Başkanlığı'na Rauf Bey seçilerek Meclis'te ciddi bir muhalefet grubu oluşmaya başlamıştı. Mustafa Kemal Paşa, bu durumu fırsat bilerek harekete geçti. Hükümetin, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti Vekili Fevzi Paşa haricinde topluca istifa etmesine karar verdi. 27 Ekim'de hükümet istifa etti. Mevcut Meclis Hükümeti sistemine göre her vekil/bakan tek tek Meclis tarafından seçilmeli idi. Ancak Fethi Bey'e muhalefet edenler, istifa eden bakanların yerine yenilerini seçip yeni bir hükümet kuramadılar. Türkiye, 27-28 Ekim günlerini hükümeteşiz geçirdi. Bu hükümet buhranını aşmak için, Mustafa Kemal Paşa, 28 Ekim gecesi kendisine yakın bazı devlet adamlarını Çankaya'ya çağırıldı ve sorunun mevcut sistemden kaynaklandığını belirtip “*Yarın Cumhuriyet ilan edeceğiz*” dedi. O gece, İsmet Paşa ile birlikte, önceden hazırlanan kanun metni üzerinde çalışmışlardı. 29 Ekim 1923 günü, TBMM yine yeni hükümeti kurmak için toplamış, ancak bütün arayışlar sonuçsuz kalmıştı.

Çankaya'da alınan karar üzerine, Meclis Başkanı'nın hükümet buhranının çözümüyle ilgili kendilerine yol göstermesi için Mustafa Kemal Paşa davet edilmişti. Mustafa Kemal Paşa, öğleden sonra Parti Grubu'nda hükümet bunalımının aşılabilmesi için bazı temel değişikliklerin yapılmasını talep etti. Fırka Grubu'nun kararından sonra, TBMM Genel Kurulu da saat 18.00'de toplandı. Anayasa'nın bazı maddelerinde yapılması gereken ilave ve düzeltmeleri içeren kanun teklifi, önce Anayasa Komisyonu'nda sonra da Genel Kurula katılan 158 mebusun oybirliği ile kabul edildi. Buna göre, “*Türkiye Devleti'nin hükümet biçimi Cumhuriyet'tir. Türkiye Devleti, Büyük Millet Meclisi tarafından*

yönetilir. Türkiye Devleti, yönetim birimlerini Bakanlar Kurulu aracılığı ile idare eder. TBMM, üyeleri arasından Cumhurbaşkanı sıfatı ile devlet başkanını seçer. Cumhurbaşkanı da Başbakanı, Meclis üyeleri arasından seçer ve Başbakan, kendi Bakanlar Kurulu'nu mebuslar arasından seçer ve önce Cumhurbaşkanı'nın sonra Meclis'in onayına sunar." Bu değişiklikler sırasında Anayasa'ya ikinci madde olarak "devletin dini, İslam dinidir" ifadesi konmuştur. Anayasada yapılan bu değişiklikler kabul edildikten sonra TBMM, Cumhurbaşkanı seçimine geçmiş ve seçime katılan 158 üyenin oybirliği ile Ankara Mebusu Mustafa Kemal Paşa, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı seçilmiştir. 30 Ekim günü Cumhurbaşkanı, Malatya Mebusu İsmet Paşa'yı Cumhuriyet'in ilk Başbakanı olarak görevlendirmiş ve İsmet Paşa Hükümeti, aynı gün TBMM'den güvenoyu alarak vazifesine başlamıştır. 1 Kasım günü de Mustafa Kemal Paşa'dan boşalan Meclis Başkanlığı'na Ali Fethi Bey seçilmiştir (Alpkaya,1998).

SONUÇ

Türkiye'nin idari yapısında 1839 Tanzimat Fermanı ile başlayan yeni düzenlemeler 1876 yılında meşruti monarşiye evrilmiş, 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile Anayasanın seçimler ve Mebusan Meclisinin açılmasına dair hükümleri tekrar yürürlüğe girerek Türkiye çok partili siyasi hayatı (İttihat ve Terakki Fırkası, İtilaf fırkası, Ahrar Fırkası vb.) tecrübe etmiştir. Yaşanan uzun savaşların neticesi olarak hemen hemen her alana sirayet eden büyük kayıplar demokratik hayatın gelişimine mâni olmuştur. Ancak Türk Milleti'nin tüm bu tabloya rağmen topyekûn giriştiği Millî Mücadele'nin merkezini Ankara olması ve TBMM'nin Ankara'da açılması, Türkiye idari tarihi bakımından da yeni bir başlangıcı temsil etmiştir. 30 Ağustos 1922'de savaş alanında, 24 Temmuz 1923'te uluslararası diplomatik alanda kazanılan zafer neticesinde kurulan yeni devlet, Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte rejimini

de yenilemiştir. Yeni rejimin ilanını alkışlarla karşılayanlar olduğu gibi eleştiriyle yaklaşanlar da olmuştur. Önde gelen bazı siyasiler, aydınlar ve basın mensupları arasında Cumhuriyet'in bir oldu bitti şeklinde bir günde ilan edilmesine ve cumhurbaşkanlığı makamıyla TBMM yetkilerinin bir kişide toplanmasına muhalefet edilmiştir.

Ek:

CUMHURİYETİ İLAN EDEN ANAYASAL DEĞİŞİKLİKLER

MADDE 1- Hâkimiyet, bilâ kaydü şart Milletindir. İdare usulü halkın mukadderatını bizzat ve bilfiil idare etmesi esasına müstenittir (dayanır). Türkiye Devletinin şekl-i Hükümeti, Cumhuriyettir.

MADDE 2- Türkiye Devletinin dini, Dini İslâmdır. Resmî lisanı Türkçedir.

MADDE 4- Türkiye Devleti Büyük Millet Meclisi tarafından idare olunur. Meclis, Hükümetin inkısam ettiği (bölündüğü) şubası idareyi (idare şubelerini) İcra Vekilleri (Bakanlar) vasıtasıyla idare eder.

MADDE 10- Türkiye Reisicumhuru, Türkiye Büyük Millet Meclisi Heyeti Umumiyesi tarafından ve kendi âzası meyanından (Üyeleri arasından) bir intihap (seçim) devresi için intihap olunur. Vazifei Riyaset yeni Reisicumhurun intihabına kadar devam eder. Tekrar intihap olunmak caizdir.

MADDE 11- Türkiye Reisicumhuru (Cumhurbaşkanı) Devletin Reisidir. Bu sıfatla lüzum gördükçe Meclise ve Heyeti Vekileye (Bakanlar Kuruluna) riyaset (başkanlık) eder.

MADDE 12- Başvekil Reisicumhur tarafından ve Meclis âzası meyanından intihap olunur (seçilir). Diğer Vekiller Başvekil tarafından gene Meclis âzası arasından intihap olunduktan sonra heyeti umumiyesi Reisicumhur tarafından Meclisin tasvibine arz olunur. Meclis hali içtimada değil ise keyfiyeti tasvip Meclisin içtimama talik olunur (ertelenir) (Goloğlu, 2011).

Kaynakça

- Alpkaya, Faruk, *Cumhuriyetin Kuruluşu 1923-1924*, İstanbul 1998, s.58; Kazım Öztürk, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II.Dönem 1923-1927*, I, Ankara 1993, s. 159-252.
- Akın, Rıdvan, *TBMM Devleti (1920-1923), I. Meclis Döneminde Devlet Erkleri ve İdare*, İstanbul 2001
- Anadolu Ajansı Yayınları, *Yıllık 1923*, Ankara 2023, s.271-289.
- Arif, Celaleddin “Mebusan-ı Millete”, *Hakimiyet-i Milliye*, 10 Nisan 1336/1920
- Atatürk, Mustafa Kemal, *Nutuk I-II*, Ankara, 1996
- Atay, Falih Rıfkı. Mustafa Kemal Paşa'nın mülakatta “Cumhuriyet” kelimesini ağzından kaçırıldığını iddia etmiştir. Bkz. Falih Rıfkı Atay, Çankaya, 373.
- Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet İkinci Grup*, İstanbul 1994, s. 90.
- Goloğlu, Mahmut, *III. Meşrutiyet 1920*, Ankara 1970
- Goloğlu, Mahmut, *Millî Mücadele Tarihi V 1923 Türkiye Cumhuriyeti*, İstanbul 2011
- Güneş, İhsan, *I. TBMM'nin Düşünsel Yapısı (1920-1923)*, Eskişehir 1985
- Hanioglu, Şükrü, “Meclis-i Mebusanın Feshi Hakkında İrade-i Seniyye, 13 Nisan 1336/1920, No.3826, Düstur, II/12 (İstanbul Evkaf Matbaası 1927, s.38-39. *Atatürk Entelektüel Biyografisi*, Balam yayınları İstanbul 2023, s. 322İstanbul 2023.
- Kili, Suna-Gözübüyük, Şeref, *Sened-i İttifaktan Günümüze Türk Anayasa Metinleri*, İstanbul, 2006
- Öztürk, Kazım, *Türk Parlamento Tarihi TBMM II. Dönem 1923-1927*, I, Ankara 1993
- Satan, Ali, *Ya İstiklal Ya Ölüm Kongrelerle Milli Mücadele Dönemi*, İstanbul 2020
- Satan, Ali- Tuzak, Merve-Yasavul, Kıymet, *Batı Basınında Lozan Yeni Türkiye ve Cumhuriyet*, Timaş Yayınları, İstanbul 2023, s. 289-290. “Modern Turkey Developing Into a Republic in Fact”, *The Evening Star*, 29 Ağustos 1923, s. 6.
- Satan, Ali, *Son Halife Abdülmecid Efendi*, İstanbul 2011
- Satan, Ali, *Türk ve İngiliz Belgelerinde Halifeliğin Kaldırılması*, İstanbul 2017
- Şimşir, Bilal, *Dış Basında Atatürk ve Türk Devrimi*, c.1, 1922-24, Ankara 1981
- Tansel, Selahattin, *Mondros'tan Mudanya'ya*, c. III, İstanbul 1978
- TBMM ZC, 1, XXIV, s.297, *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayını, Ankara, 2005, s.361.
- Yardımcı, Muzaffer, *Ziya Hurşit Muhalif mi Suikastçı mı?* İstanbul 2015
- Yıllık 1923*, Ankara 2023

E-Yayınlar

Özden, Neşe vd. Türkiye Cumhuriyeti Tarihi I, Ed., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2023

<https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/TURKIYE-CUMHURİYETİ-TARİHİ-1a.pdf>

Özden, Neşe vd. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II*, Ed., Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2023

<https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/TURKIYE-CUMHURİYETİ-TARİH.pdf>

Eroğlu, Hamza. “Türkiye Cumhuriyeti'nin İlanı”, Bkz: <https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Hamza-ERO%C4%9ELU-T%C3%BCrkiye-Cumhuriyetinin-%C4%B0%C3%A2n%C4%B1.pdf> (10.12.2023).

<https://www.atam.gov.tr/wp-content/uploads/Hamza-ERO%C4%9ELU-T%C3%BCrkiye-Cumhuriyetinin-%C4%B0%C3%A2n%C4%B1.pdf>

Küçük, Cevdet. “Mehmed VI”, TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-vi> (10.12.2023)

TDV İslam Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/mehmed-vi>

CUMHURİYETİMİZİN YÜZÜNCÜ YILINDA TÜRK TEKSTİL SEKTÖRÜNDEKİ GELECEK ARAYIŞLARI BAĞLAMINDA STRATEJİK BİR DEĞİŞİM DÖNÜŞÜM UNSURU OLARAK TEKNİK TEKSTİLLER

Prof. Dr. İ. Kahraman ARSLAN*
Arş. Gör. M. Berkcan ARSLAN**

ÖZET

Yirminci yüzyılın sonlarından itibaren tekstil sektöründe giderek hızlanan devrim niteliğinde gelişmeler yaşanmaktadır. Küreselleşme ile birlikte bazı sektörlerde yapısal değişim ve dönüşümler zorunlu hale gelmiştir. Türk tekstil sektörü de bu dönüşümlerin zorunlu olduğu önemli sektörlerden biridir. Giderek daralan piyasalarda fason ağırlıklı üretimi bir kenara bırakıp ileri teknoloji ile yüksek katma değerli ürünlerin oluşturulmasına ağırlık verilmesi gerekmektedir. Bu noktada Türk tekstil sektörünün küresel krizlerden en az şekilde etkilenmesi ve sektörün geliştirilmesi için önemli çıkış yollarından biri teknik tekstil ürünleri üretimine ağırlık verilmesidir. İleri teknoloji ve yüksek performansa dayalı üretim yapısına dayalı teknik tekstil sektörü otomotiv, inşaat, tarım, giyim, jeoloji, ev tekstili, filtrasyon, nakil, temizleme, hijyen, tıp ve kişisel korunma gibi alanlarda yaygın şekilde kullanılmaktadır.

* İstanbul Ticaret Üniversitesi İşletme Fakültesi Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü Öğretim üyesi
karslan@ticaret.edu.tr

ORCID: 0000-0002-0130-6509

** Arş. Gör. M. Berkcan ARSLAN

Üsküdar Üniversitesi Mühendislik ve Doğa Bilimleri Fakültesi Kimya Müh.(İngilizce) Bölümü Araştırma Görevlisi,
İstanbul Teknik Üniversitesi Kimya Mühendisliği Doktora Öğrencisi.

muhammedberkcan.arslan@uskudar.edu.tr

ORCID: 0000-0001-5875-7303

Makale Geliş Teslim Tarihi: 23.12.2023

Makale Kabul Tarihi: 29.12.2023

Türk Tekstil Sektörü bunu başarabilecek niteliklere sahiptir ve sektördeki işletmelerin önemli altyapı avantajları vardır. Bu avantajların değerlendirilebilmesi ve sektörün Uzakdoğu ülkelerinin rekabetinden kurulabilmesi için üniversitelerin, devletin ve sivil toplum kuruluşlarının iş birliği içinde olması ve Cumhuriyetimizin 100. yılında gerekli değişim ve dönüşüm stratejilerinin süratle oluşturularak uygulamaya konulması gerekmektedir.

Teknik tekstil alanında yeni ürünlerin keşfi, yeni ihtiyaçları karşılaması ve geleneksel ürün ve malzemelerin yerine ikame edilmesi nedeniyle büyük potansiyel arz etmektedir. Bu önemli nokta dikkate alınarak bu çalışmada teknik tekstillerin önemi ve kullanım alanlarının genişliğine dikkat çekilmesi ve en az Cumhuriyetimizin yaşı kadar geçmişi olan Türk Tekstil Sektöründe gerekli değişim ve dönüşüm stratejilerinin oluşturulmasına çalışılmıştır. Bu amaçla literatür taraması yöntemi tercih edilmiş ve bu alanda önemli gelişmeler kaydeden ülkelerin izlediği stratejiler üzerinde durulmuştur. Sonuçta Türk Tekstil Sektörünün içinde bulunduğu darboğazı aşmasının yolu olarak ileri teknoloji gerektiren katma değeri yüksek teknik tekstiller üretimine yönelmek olduğu ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tekstil, teknik tekstil, Türkiye.

**TECHNICAL TEXTILES AS A STRATEGIC ELEMENT OF
CHANGE AND TRANSFORMATION IN THE CONTEXT OF THE
SEARCH FOR THE FUTURE IN THE TURKISH TEXTILE INDUSTRY IN THE
CENTENARY OF OUR REPUBLIC**

ABSTRACT

Since the end of the twentieth century, there have been revolutionary developments in the textile industry. With globalization, structural changes and transformations have become mandatory in some sectors. The Turkish textile industry is one of the important sectors where these transformations are mandatory. In the ever-shrinking markets, it is necessary to put aside contract manufacturing and focus on the creation of high value-added products with advanced technology. At this point, one of the important ways out for the Turkish textile industry to be least affected by the global crises and for the development of the sector is to focus on the production of technical textile products. The technical textile sector, which is based on advanced technology and high performance, is widely used in areas such as automotive, construction, agriculture, clothing, geology, home textiles, filtration, transportation, cleaning, hygiene, medicine and personal protection.

Turkish textile industry has the qualifications to achieve this and our businesses in the sector have significant infrastructure advantages. In order to make use of this advantage and to get rid of the competition of the Far East countries, universities, the state and non-governmental organizations should cooperate and the necessary change and transformation strategies should be created and put into practice quickly in the 100th anniversary of our Republic.

The discovery of new products in the field of technical textiles has great potential due to the fact that they meet new needs and are substituted for traditional products and materials. Considering this important point, in this study, it has been tried to draw attention to the importance of technical textiles and the wide range of usage areas and to create the necessary change and transformation strategies in Turkish textile sector, which has a history of at least as long as the age of our Republic.

Keywords: Textiles, Technical textiles, Türkiye

GİRİŞ

Tekstil, insanoğlunun kendini soğuktan, sıcaktan ve diğer doğa olaylarından koruma gereksinimi ile birlikte, varoluşunun ilk günlerinden başlayarak güncelliğini korumuştur. İnsanlar yüzyıllardır, günlük yaşamlarının hemen hemen her alanında tekstil ürünlerini kullanmaktadırlar. Önceleri salt korunma ve örtünme amacıyla kullanılan tekstil ürünleri, daha sonra moda gibi, insan ruhuna hitap eden güzellik amaçları için kullanılmıştır. Günümüzde tekstil ürünleri, bebek bezinden kefene, sabah kullandığımız diş fırçasındaki naylon elyafından, hastanelerdeki ürünlere kadar, hemen hemen her yerde kullanılmaktadır.

Teknik tekstil sözcüğü, günlük yaşamda pek bilinmemesine ve bir çağrışım yapmamasına rağmen, teknik tekstil ürünleri evden otomobile, giyimden tarıma, karayolundan hastanelere kadar günlük hayatımızın çeşitli alanlarında yoğun olarak kullanılmaya başlanmıştır. Teknik ve tekstil sözcüklerinin bir arada kullanılması, çoğu insana şaşırtıcı gelmesine rağmen, sektör pazar değeri olarak önemli boyutlara ulaşmıştır. Sektörün geleneksel tekstil ve hazır giyim sektörleri içerisindeki payı da önemli boyutlara ulaşmıştır (Arslan, 2009:12).

Teknik tekstiller; geleneksel tekstil ve hazır giyim sektörlerinin aksine sürekli olarak güçlü bir şekilde büyümekte ve gelecek vaat eden bir sektör olarak görülmektedir. Bu özellikleri nedeniyle, sektör hakkında, çoğu ülkede ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından yoğun çalışmalar yürütülmektedir. Bunun sonucu olarak özellikle son birkaç yıl içerisinde

teknik tekstiller, tekstil ve hazır giyim sektörleri içerisinde önemli bir yer edinmiş ve teknik tekstillerin üretimi giderek artmaya ve çeşitlenmeye başlamıştır. Gün geçtikçe bu alanda yeni ürünler, yeni süreçler, yeni malzemeler üretilmekte ve pazara sunulmaktadır. Bu yönüyle teknik tekstil, son derece dinamik ve ürünlerin kullanım alanı itibariyle çok geniş bir sektördür.

Ülkemiz tekstil sektöründe hem teknolojik olarak hem insan kaynağı olarak hem de know how olarak bu alanda gelişme ve büyümeye uygun bir alt yapı mevcuttur. Ancak, teknik tekstil yatırımlarının yeni olması, firma bazında üretim bilgilerinin gizli tutulması gibi nedenlerle bu alanda envanter çalışması sorunu yaşanmaktadır. Bununla beraber Türk tekstil sektörünün avantajları aynı zamanda teknik tekstil için de geçerlidir. Lojistik ve iletişim alanlarındaki alt yapımız, gelişmiş ülkelere nazaran rekabetçi işgücü maliyetleri, girişimci ruhuyla yetişmiş insan gücü, esnek ve hızlı üretim ve son olarak da genç ve eğitilebilir bir ülke nüfusunun olması büyük bir avantaj olarak görülmektedir. Bu nedenle konunun her fırsatta ele alınması, sektörel imkân ve fırsatların değerlendirilmesi için çaba sarf edilmesi gerekmektedir.

1. TEKNİK TEKSTİLLERİN TANIMI VE KULLANIM ALANLARI

Genel tanımıyla teknik tekstil, estetik veya dekoratif özelliklerinden ziyade fonksiyonel özellikleri ve teknik performanslar için üretilen tekstil materyallerini ve ürünlerini kapsamaktadır. Teknik tekstiller yüksek teknik ve kalite gereksinimlerini (mekanik, termal, elektriksel dayanıklılık) karşılayan ve bu teknik işlevleri sunabilme kabiliyetine sahip malzemelerdir. Bu nedenle teknik tekstiller denilince teknik işlevleri yerine getirebilecek özellikler katılarak üretilmiş ürünler anlaşılmalıdır (Arslan, 2009:14).

Teknik tekstillerin tanımı konusunda en fazla kabul gören tanımlama The Textile Institute tarafından yapılan tanımlamadır. Adı geçen enstitü tarafından teknik tekstiller *“estetik veya dekoratif özelliklerinden ziyade*

esasen sahip oldukları teknik ve performans özellikleri için imal edilen tekstil materyalleri veya ürünleri” olarak tanımlanmıştır. Bu çalışmada da ağırlıklı olarak bu tanımlama baz alınmıştır.

En az geleneksel tekstiller kadar eski olan teknik tekstillerin üretiminin başlangıcı olarak gemiler için yelken bezlerinin üretilmesi kabul edilmektedir. 1939 yılında ilk sentetik lifin kullanılmasından sonra, teknik tekstillerin üretiminde ve uygulama alanlarında büyük çapta artma olmuştur. Özellikle dayanıklılığı ve performansı yüksek sentetik elyafların kullanıma elverişliliği ile teknik tekstil pazarı zenginleşmiş ve bu elyafların teknik tekstillerin üretiminde kullanılan toplam elyafların içindeki oranı %30’a ulaşmıştır.

Teknik tekstiller günümüzde önemli ölçüde dikkat çekmesine rağmen, liflerin, ipliklerin ve kumaşların giysilik ve döşemelik dışındaki uygulamalar için kullanımları yeni bir olay değildir. Dokuma kumaşların ve ağların Romalılar döneminde ve öncesinde yol yapımında bataklık alanların stabilizasyonu için kullanıldığına dair kanıtlar bulunmaktadır. Bunlar günümüzde jeotekstil ve jeoizgara olarak adlandırılan ürünlerin ilk örnekleri arasındadır. Bu noktada yeni olan husus, bu tür tekstillerin sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan ülkelerin lif ve kumaş üretimlerinin ekonomik ve stratejik potansiyelinin giderek artan bir şekilde kabul edilmesidir (İTO, 2007).

Teknik tekstiller, geleneksel tekstillerin aksine tekstil dışındaki alanlarda da kullanılmaları ile dikkat çekmektedir. Bu ürünler; kimyasallara, hava şartlarına ve mikro organizmalara dayanımlı, yüksek mukavemet, yanmazlık, yüksek aşınma dayanımı gibi yüksek performans özellikleri gösteren ürünlerdir. Bunun yanı sıra geleneksel tekstillere göre, görünüş ve konforun belirleyici bir kriter olmadığı, pahalı, katma değeri yüksek, doğrudan tüketicinin kendisinin kullanmadığı, daha çok herhangi bir malzemenin parçası olarak kullanılan ürünlerdir.

Ayrıca, ter tutmayan, nefes alabilen ve yanmaz kumaşlar, mobil telefon ya da mp3 çalarla birleştirilerek müzik dinlemeye ve iletişim kurmaya olanak sağlayan ve stresi azaltan giysiler, uyumak üzere olan sürücülerini uyandıran araba koltukları, kalp atışlarını dinleyen yatak çarşafı, oda sıcaklığına göre renk değiştiren dokumalar, çelikten 15 kat daha dayanıklı elyaflar gibi çok sayıda yenilikçi ürün geliştirilmiştir. Bu ürünlerin bir kısmının ticareti yapılırken, bir kısmı henüz deneme üretimi aşamasındadır.

Teknik tekstillerin her geçen gün artan kullanım alanları ve yenilikçi ürünlerin geliştirilmesi ile birlikte tekstil sektörünün sınırları yeniden tanımlanmaktadır. Kompozit endüstrisi içinde cam, karbon lifleri ve aramidler gibi organik polimer malzemelerden yapılan dokuma, örme, saç örgüsü dokuma, nonwoven ve sarılmış iplik takviyeleri şimdi teknik tekstil ürünleri olarak geniş çapta kabul görmektedir (Akalin ve Mıstak, 2010:24).

2. TEKNİK TEKSTİLLERİN SINIFLANDIRILMASI

Teknik tekstiller üretim teknolojilerine, kullanım alanlarına ve özelliklerine göre sınıflandırılmaktadır. Teknik tekstiller son kullanım alanına göre; tarım, inşaat, spor vs. teknik tekstilleri gibi 12 kategoriye, üretim yöntemlerine göre; dokuma, örgü, nonwoven, kompozit, şerit-kordon ve tafting ürünler olarak 6 kategoriye ayrılmaktadır.

2.1. ÜRETİM TEKNOLOJİLERİNE GÖRE TEKNİK TEKSTİLLER

Klasik dokuma ve örmenin dışında çeşitli mekanik, kimyasal ve termik yöntemlerle elde edilen birçok tekstil yüzeyi bulunmaktadır. Günümüzde çok önem kazanan ve giderek artan bir hızla üretilmekte olan bu tür tekstil yüzeylerine, “dokuma olmayan tekstil yüzeyi” veya nonwoven denilmektedir. Nonwoven yüzeyler tülbent tabaka haline getirilmiş kesikli veya filament halindeki elyafların, mekanik, kimyasal ve termik yöntemlerle uygun bir bağlama işlemi sonucunda birbirine tutturulması ile

elde edilen tekstil yüzeyleri olarak tanımlanmaktadır (Akalin ve Mıstak, 2010:36).

Nonwoven üretim sistemi, bir ürünün üretim aşamasında elyaflar (kesikli ve filament elyaflar), doku oluşturma sistemi, doku bağlama sistemi ve bitim işlemlerinden oluşmaktadır. Temelde üç farklı doku oluşturma sistemi mevcuttur (Anand, 2005:39-42). Bunlar;

a) Kuru İşlemler

- Tarak Makinesi
- Havalı Serme Makinesi

b) Islak veya sulu İşlemler

- Islak Serme (Kâğıt üretiminde kullanılan yöntem)

c) Polimer esashı maddelerin eritilerek serilmesi

- Sonsuz Elyafı İşlem (spunbond)
- Eritilerek Püskürtme (meltblown).

2.2. KULLANIM ALANLARINA GÖRE TEKNİK TEKSTİLLER

Teknik tekstillerin günümüzde çok geniş ve çeşitli kullanım alanları bulunmaktadır. Bunlar aşağıdaki başlıklar altında toplanmaktadır.

1) Tarım Teknik Tekstilleri (Agrotech)

Tarım sektöründeki iklim koşulları önemli derecede etkili olmaktadır. Tarımsal ürünlerin üretilmesinde olumsuz doğa koşullarının etkisinin en aza indirilmesi için ürünlerin korunması, toplanması ve saklanması amacıyla tarım teknik tekstilleri kullanılmaya başlanmıştır. Tarımsal alanları dolu, rüzgâr, doğal afet gibi olumsuz iklim koşullarından ve zararlı böceklerden korumak için nonwoven, örme ve dokuma konstrüksiyonlar önemli bir işlev yüklenmektedir.

2) İnşaat Teknik Tekstilleri (Buildtech)

İnşaat malzemeleri yıllardır binalarda kullanılmaktadır. Bu malzemelerin kullanımı sentetik liflerin kullanımı ile birlikte artmıştır.

Günümüzde hava alanları, stadyumlar, spor salonları, fuar ve gösteri salonları, askeri ve endüstriyel depolar gibi yerlerde bu malzemeler oldukça sık kullanılmaktadır. Deprem vb. afetlere oldukça dayanıklıdır. Sentetikle kaplanmış veya lamine edilmiş kumaşlar mukavemeti ve çevresel dayanımı artırmaktadır (Rankilor, t.y.391).

3) Giyim Teknik Tekstilleri (Clothtec)

Giyim teknik tekstilleri hazır giyim ve ayakkabı sektörlerinde kullanılan telalar, vatkalar, dikiş iplikleri, ayakkabı bağı ve izolasyon malzemelerinden oluşmaktadır. Telalar, yapıştırıldığı kumaşın şeklini korumasını ve sabit kalmasını sağlarken, vatkalar giysilere ek bir hacim ve şekil kazandırmaktadır (Holmes, t.y.500).

4) Jeotekstiller (Geotech)

Jeotekstiller sentetik elyaflardan üretilen ve binalarda temel malzemesi, toprak, kaya, yer ile ya da insan ürünü projelerin, yapıların ve sistemlerin entegre bir parçası olarak ilgili maddelerle birlikte herhangi bir jeoteknik mühendisliğinde kullanılan tekstil ürünleridir. Jeotekstiller genelde ayırma, filtre, kuvvetlendirme ve drenaj amacıyla kullanılmaktadır (Ünal, t.y.70).

5) Ev Teknik Tekstilleri (Homotech)

Ev teknik tekstilleri kumaşlar, nonwoven ürünler ve kompozit takviyeleri dışındaki diğer tekstiller için en büyük kullanım alanı (bu kategorideki tekstil ve liflerin toplam ağırlığının %35'inden fazlası) ev tekstilleri ve döşemelikler ve özellikle vatkalar ve dolgu lifi uygulamalarındaki serbest liflerin kullanımlarını kapsamaktadır. Mükemmel yalıtım özellikleri bulunan içi boş lifler geniş çapta yatak ve uyku tulumlarında kullanılmaktadır. Diğer tipteki lifler ise yangın ve sağlık problemleri nedeniyle hızla mobilyalardaki köpüklerin yerini almaya başlamıştır (Scott, t.y.464).

6) Endüstriyel Tekstiller (Indutech)

Doğrudan endüstriyel işlemlerde kullanılan filtreler, taşıma bantları ve aşındırma bantları, baskılı devre plaketleri, temizlik bezleri, contalar ve sızdırmazlık elemanları ve diğer endüstriyel ekipmanlar gibi endüstriyel ürünlerin içine dahil edilen tekstil ürünlerini kapsamaktadır (Bajaj, t.y.244).

7) Tıbbi Teknik Tekstiller (Medtech)

Tıbbi ve hijyenik teknik tekstilleri, teknik tekstiller içerisinde güçlü büyüme gösteren ve geniş bir ürün grubunu oluşturan alanlardan biridir. Bu alandaki ürünler ameliyat iplikleri, cerrahi elbise ve örtüler, bandajlar, tıbbi maskeler, ıslak mendiller, kadın hijyen bağları, idrar tutucu bezler, su geçirmez yatak kılıfları gibi ürünlerden oluşmaktadır. Bu ürünlerin büyük kısmı tek kullanımlık ürünlerdir (Rigby ve Anand, t.y.464).

8) Taşımacılık Teknik Tekstilleri (Mobiltech)

Taşıt araçlarında (otomobiller, ağır vasıta araçları, traktörler, deniz araçları, hava taşıtları, trenler) kullanılan teknik tekstillerin yaklaşık %25'lik pay ile toplam teknik tekstillerin en önemli bölümünü oluşturan grup olduğu tahmin edilmektedir. Taşımacılıkta kullanılan teknik tekstiller dekorasyon, izolasyon, filtreleme gibi işlevlerin yanı sıra araçlarda konfor da sağlamaktadır. Özellikle taşıt araçlarının iç döşemelerinde kullanılan teknik tekstiller taşıt kullanıcıları için dayanıklılık, toz tutmama, konfor gibi birçok açıdan önem arz etmektedir. Taşımacılıkta kullanılan teknik tekstil ürünlerini emniyet kemerleri, hava yastıkları, koltuk kumaşları, oto aksesuarları, oto kılıfları, koltuk kılıfları, filtreler, halı tabanları, kord bezi, kompozit takviyeleri, hortum ve kayış takviyeleri gibi ürünler oluşturmaktadır (Fung, t.y.529).

9) Ekolojik ve Çevre Teknik Tekstilleri (Oekotech)

Ekolojik ve çevre teknik tekstilleri taşıt araçlarında ve sanayide kullanılan filtreler, erozyonu önlemede kullanılan jeotekstiller ve çevre koruma amaçlı tekstiller gibi ürünlerden oluşmaktadır.

10) Ambalaj Teknik Tekstilleri (Packtech)

Geleneksel olarak pamuk, keten, jüt ve artan bir şekilde polipropilenden yapılmış torba ve çuvaları kapsamaktadır. Polipropilenin mukavemet ve düzgünlüğü, modern malzeme işleme teknikleri ile kombine edildiğinde gübre, kum, çimento ve şekerden başlayarak boyar maddelere kadar değişen toz ve granül halindeki malzemenin daha etkin taşıma işlemleri ve dağıtımını için olanak sağlamaktadırlar.

11) Koruyucu Tekstiller (Protech)

Koruyucu giysiler kişinin zararlı maddelere, kötü çevre koşullarına maruz kalma riskini önlemek ve bu riskten korunmasını sağlamak ve/veya bu riski azaltmak için giyilen giysilerdir. Çeşitli risk ortamlarında çalışan itfaiyeciler, güvenlik personeli, otomobil yarışçıları, tıbbi personel, ağır sanayi işçileri v.b. insanların dış etkilere korunması amacı ile üretilen kıyafetlere “koruyucu elbiseler” denilmektedir. Bu tip ürünlerin özellikleri kullandıkları endüstrinin ihtiyaç ve beklentilerine göre değişmektedir (Horrocs, t.y.:19).

12) Spor Teknik Tekstilleri (Sporttech)

Yüksek performans sağlayan, her türlü hava şartlarında vücut ısısını dengede tutan ve faaliyet gösterilen spor dalındaki ihtiyaçlara göre tasarlanan sportif giysiler ve malzemelerden oluşmaktadır. Spor sahalarında kullanılan yapay çimlerden, raket çerçeveleri, olta kamışları, Paraşüt kumaşları, yelken bezleri, golf değneği ve bisiklet gövdeleri için geliştirilmiş karbon kompozitlere kadar uzanmaktadır. Görülen diğer kullanım alanları balon kumaşları, paraşüt kumaşları ve yelken bezleridir.

2.3. ÖZELLİKLERİNE GÖRE TEKNİK TEKSTİLLER

Teknik tekstiller, yaygın olarak nonwoven (dokuma olmayan tekstil yüzeyleri) olarak tanımlanmakta ve bu iki ifade birbirinin yerine dönüşümlü olarak kullanılmakta ise de nonwovenlar aslında teknik tekstillerin en

önemli alt kalemidir. Teknik tekstillerin önemli bir parçasını da elyaf ve tekstil ile takviye edilmiş kompozit materyaller oluşturmaktadır (Smith, t.y. 140).

Özellikle uzay, havacılık, savunma sanayii ve tıp gibi ileri teknolojinin kullanıldığı alanlarda kritik bir öneme sahip olan teknik tekstiller, günlük yaşantıda spor, gezinti ve eğlence giysileri, döşemeler, mobilyalar, bina ve donanımı gibi alanlarda aktif olarak kullanımdadırlar. Teknik tekstillerin gelecekte gündelik insan yaşamında çok daha fazla yer edineceği söylenebilir. Teknik tekstillerin çok kısa sürede hızlı gelişme göstermesinde malzemedeki beklenen esneklik, elastikiyet ve dayanıklılık gibi özelliklerinin yanında sınırsız tasarım olanakları, kullanılıp atılabilme ve kendiliğinden bozunabilme gibi özelliklere sahip olmaları etkili olmuştur (Smith, t.y.148).

Bu noktada nonwoven kumaşlara özel önem verilmesi gerekmektedir. Teknik tekstiller içinde son yıllarda hızlı bir gelişim gösteren nonwoven endüstrisinin, genel tekstil üretimi içindeki payının yüzde yirmilere kadar çıkabileceği tahmin edilmektedir. Nonwoven aslında herkesin bildiği keçedir. Örneğin, günlük hayatımızda önemli bir yer tutan ıslak mendil spunlace (suyla iğneleme) yöntemiyle üretilmiş bir keçedir. Nonwoven kumaşlar elyaf, filament veya film benzeri yapıların katmanlar halinde birbirine geçmesiyle oluşmuş düz, esnek ve gözenekli yapılardır.

Nonwoven ürünlerin son kullanım yerlerine bakıldığında, en yüksek kullanım alanının koruyucu sağlık ürünleri olduğu ve bu durumun artarak devam edeceği görülmektedir. Yapı teknolojilerindeki gelişmeler ve gereksinimler, yüksek koruma ve esneme özelliğine sahip nonwoven ürünlerine olan ihtiyacı artırmaya devam ettirecektir. Tıbbi alanda kullanılan nonwoven ürünlerin hacim bakımından artışları kısıtlı kalmaya devam etse bile, parasal yönden getirilerinin artması öngörülmektedir.

3. DÜNYA'DA VE TÜRKİYE'DE TEKNİK TEKSTİLLER

Teknik tekstil üretiminde dünyada önde gelen bölgeler sırasıyla Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Doğu Avrupa, Güney Amerika, Güney Asya ve Güneydoğu Asya Ülkeleri olarak sayılmaktadır. Ülke olarak bakıldığında ABD, Hindistan, Çin, Japonya, Brezilya, İngiltere, Almanya, Fransa ve İtalya teknik tekstil üretiminde dünyada önde gelen ülkelerdir. Halen teknik tekstil prosesleri, nispeten pahalı cihazlar ve tecrübeli işçiler gerektirdiği için gelişmiş ülkelerde yoğunlaşmış durumdadır (Arslan, 2009: 81).

Kuzey Amerika teknik tekstil üretiminde dünyada en önde gelen bölgedir ve bu bölgedeki sanayi kabaca tüm teknik tekstil pazarının %30'una sahiptir. Güney Amerika'da ise Brezilya'nın toplam tekstil üretiminin %50'sini teknik tekstiller oluşturmaktadır. Bunlar içinde ambalaj, otomotiv, ev tekstilleri ve tıbbi tekstiller önemli yer tutmaktadır. Teknik tekstillerin pek çok segmenti, pozitif büyüme göstermekte, teknik giysilerin, üretiminin Asya ve diğer ülkelere kaymakta olduğu görülmektedir.

Asya bölgesindeki hızlı büyüme oranlarıyla birlikte ziraat, inşaat, giyim, ev tekstilleri, tıbbi tekstiller, otomotiv tekstilleri, ekolojik tekstiller talebi ciddi oranda artış göstermektedir. Japonya, hem AR-GE, hem teknik tekstil üretimi açısından bölgede lider ülke konumunda olup toplam lif tüketiminin yaklaşık yarısını gerçekleştirmektedir. Teknik tekstil alanında Çin bölgede ikinci büyük teknik tekstil pazarıdır ve toplam lif tüketiminin %40'ının teknik tekstiller olduğu tahmin edilmektedir. Hindistan'da AR-GE ve teknik tekstil alanında son yıllarda önemli gelişmeler olduğu bilinmekte ve özellikle Güney Kore ve Tayvan iş birliğiyle spor tekstilleri, ev tekstilleri ve teknik giysiler yönünde önemli gelişme kaydettiğini izlenmektedir (Emek ve Kuyumcu, 2008).

Avrupa'da küçülme ve yeniden yapılanma süreci içerisinde tekstil sektörünün ekonomiye olan katkısı ve sağladığı istihdam giderek azalmakta, buna karşın katma değeri yüksek kaliteli, yenilikçi teknik tekstil ürünlerinin üretiminde yoğunlaşma dikkat çekmektedir. Başta Almanya olmak üzere İngiltere, Fransa, Belçika, İtalya gibi Avrupa ülkelerde teknik tekstillerin genel tekstil üretimi içindeki payı giderek artmaktadır.

2019 yılı Dünya teknik tekstil ihracatı yaklaşık 114 milyar dolar değerinde gerçekleşmiş olup 2018 yılına göre %2,7 artmıştır. Dünya teknik tekstil ihracatının %26,2'si Çin tarafından karşılanmaktadır. Çin'in 2019 yılında Dünya teknik tekstil ihracatından almış olduğu pay, 30,1 milyar dolarlık ihracat değeri ile %26,2'dir. En fazla teknik tekstil ihracatı gerçekleştiren ikinci ülke yaklaşık 9,6 milyar dolarlık ihracat değeri ile Almanya'dır. Almanya'nın Dünya teknik tekstil ihracatından aldığı pay %8,3'tür. Teknik tekstil ihracatının en büyük 3'üncü tedarikçisi; Dünya teknik tekstil ihracatından almış olduğu %7,9'luk pay ve 9,1 milyar dolar ihracat değeri ile ABD'dir. Türkiye; Dünya teknik tekstil ihracatında almış olduğu %1,6'luk pay ile 20. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin teknik tekstil ihracatı; 2018 yılında geçen yıla göre %12,5 oranında artarak yaklaşık 1,8 milyar dolar değerinde gerçekleşmiştir (ITC Trade Map).

Dünya teknik tekstil ithalatı 2018 yılında 110,6 milyar dolar civarında gerçekleşmiş olup 2019 yılında bu rakam 108,7 milyar dolara ulaşmıştır. Dünya teknik tekstil ithalatının %13,4'ü ABD tarafından karşılanmaktadır. En fazla teknik tekstil ithalatı gerçekleştiren ikinci ülke yaklaşık 7,8 milyar dolarlık ithalat değeri ile Almanya'dır. Almanya'nın Dünya teknik tekstil ihracatından aldığı pay %7'dir. Teknik tekstil ithalatının en büyük 3'üncü tedarikçisi; Dünya teknik tekstil ithalatından almış olduğu %5 'lik pay ve 5,4 milyar dolar ithalat değeri ile Çin'dir. Türkiye; Dünya teknik tekstil ithalatında almış olduğu %1,3'lük pay ile 23. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin teknik tekstil ithalatı; 2018 yılında 1,4 milyar dolar iken, 2019 yılında 1,3 milyar dolar değerinde gerçekleşmiştir (ITC Trade Map).

Türkiye’de teknik tekstil yatırımları nispeten yenidir ve henüz yeterli bilgi birikimi olmamakla beraber keçe işlemeden gelen geleneksel bir nonwoven kültürü bulunmaktadır. Teknik tekstil alanında faaliyet gösteren irili ufaklı birkaç firmanın varlığı bilinmektedir. Fakat bu üretimler daha çok ileri teknoloji ve yüksek özellikler gerektirmeyen ürünlerde yoğunlaştırmıştır. Dolayısıyla teknik tekstillerin Türkiye’de hiç üretilmediğini söylemek yanlış olur. Özellikle ileri teknoloji gerektirmeyen ve vasat özelliklerin yeterli olduğu teknik tekstil alanlarında kayda değer bir üretimimiz vardır. Bunun yanında sayısı az olsa da yeni teknolojileri ülkemize transfer eden ve uluslararası büyük firmalar adına lisanslı üretim yapan firmalarımızın olduğunu da söyleyebiliriz.

2020 yılında Türkiye Teknik Tekstil ihracatı geçen yıla göre %17,5 oranında artışla 2,8 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. Teknik Tekstil sektöründe 2020 yılında en çok 5603 GTİP Kodlu Dokunmamış Mensucat (Nonwoven) ihracatı yapılmış ve 2019 yılında 589,8 milyon dolar olan ihracat hacmi 2020 yılında 693,1 milyon dolara ulaşmıştır. 2020 yılında Türkiye Teknik Tekstil ithalatı geçen yıla göre %15 oranında artış ile 1,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir. En önemli ithalat grubunu dokunmamış mensucat (nonwoven) oluşturmuştur. Söz konusu ürün grubunun ihracatı 2019 yılında 177,8 milyon dolar iken, 2020 yılında 265,9 milyon olmuştur (TÜİK). Türkiye’nin değer bazında en fazla Teknik Tekstil ithalatı gerçekleştirdiği ülkeler Çin, Almanya, İtalya, Romanya ve Fransa olmuştur. Çin’den 2019 yılında 341,3 milyar dolar ve 2020 yılında 409,9 milyar dolar teknik tekstil ithalatı gerçekleştirilmiştir (Byrne, t.y. 1-27).

4. SONUÇ

Türk ekonomisinin küresel ekonomiyle bütünleşme sürecinde birçok sektörün geleceğini belirleyen çeşitli makro tercihler yapılmakta ve stratejiler geliştirilmektedir. Bu tercihlerden en çok etkilenen sektörlerin başında ise tekstil sektörü yer almaktadır. Ülkemizdeki sanayi istihdamının

yüzde 20'sini sağlayan, yaklaşık 3,5 milyon insanın çalıştığı tekstil ve hazır giyim sektörü, toplam imalat sanayinde en büyük ağırlığa sahip olan sektör konumundadır ve bu yönü ile tekstil ve hazır giyim üretimi ve ihracatında dünyanın önde gelen ülkelerinden biridir.

Ancak, tüm dünyada kotaların kaldırılması ve çok düşük maliyetlerle üretim yapan ülkelerin yıkıcı fiyat rekabeti nedeniyle Türk tekstil ve hazır giyim sektörü bugün bir yol ayrımının eşiğine gelmiştir. Şu an sahip olduğumuz üretim ve pazarlama teknikleri ile rekabet gücümüz azalmış durumdadır. Rakiplerimizden üstün olmak için yönelebileceğimiz alanlar katma değeri yüksek moda, marka, tasarım ve teknolojiye dayalı ürünler olmuştur. Bir diğer ifade ile makro ekonomik tercihlerin yanı sıra tekstil firmalarının **“yeni piyasa gerçekleri”** karşısında yaptıkları tercihler de önem kazanmaktadır. Bu noktada sektörün başarısını sürdürebilmesi için teknik tekstil gibi katma değeri yüksek ürünlerin üretimine yönelmek önemli bir çözüm yolu olarak görünmektedir. Klasik tekstil pazarları düşüşe geçtikçe pek çok firmanın ürün yelpazelerini bu alana doğru kaydırmaları beklenmektedir.

Teknik tekstil için Türkiye’de yeterli alt yapı ve AR-GE olanakları henüz gelişmiş durumda olmamakla beraber ülkemizde teknik tekstiller için hem ihracat potansiyeli hem de iç piyasada önemli bir pazar vardır. Bu da Türkiye’nin çok önemli avantajlarından biridir. Türk tekstil ve hazır giyim sanayicileri, teknik tekstil ürünleriyle katma değeri yüksek mallar üretilebileceğinin, bunlarla farklılık yaratılabileceğinin bilincinde olmasına rağmen ne yazık ki somut adımlar atılmamaktadır. Yıllardır tekrar edilen “üniversite-sanayi” iş birliği istenen seviyeye gelememiştir. Bu yüzden, teknik tekstiller pazarının önemi hakkında ihracatçı birlikleri, sektörel dernekler, odalar ve vakıflar, sendikalar, üniversiteler gibi kuruluşlarla iş birliği halinde firmalarımızın bilgilendirilmesi ve yönlendirilmesi büyük önem arz etmektedir.

Konvansiyonel tekstilde tasarım ve satış alanlarında söz sahibi olup üretimi üçüncü dünya ülkelerine bırakma eğiliminde olan ABD ve Avrupa'nın, tekstil üretiminden tamamen çıktığı söylenemez. ABD ve Avrupa'nın tekstilde yoğunlaşmaya başladığı alan yüksek teknoloji teknik tekstillerdir. Avrupa ve Amerika'daki tekstil sektörünün, konvansiyonel tekstil ürünlerini bilinçli olarak bırakıp, yüksek getirisi olan ve konvansiyonel ürünlerde olduğu kadar şiddetli bir rekabetin yaşanmadığı, yüksek performanslı teknik tekstil ürünlerine yöneldiği görülmektedir. İleri teknoloji ve yoğun AR-GE çalışması gerektiren teknik tekstil ürünlerinde yoğunlaşan gelişmiş ülkeler, bu alanda rakipsiz olmanın avantajlarını yaşamaktadır.

Çözüm belirginleşiyor: Önümüzdeki yıllarda teknik tekstillerin tekstil sektörü içerisindeki payının giderek artacağı bilinen bir gerçektir. Son yıllarda ihracatımızın artmasına rağmen, sektördeki karlılığın düşmesi ve kalitede rekabetin giderek artışı; moda, marka, teknik bilgi esaslı ve inovatif ürünlere yönelmesi gerektiğine işaret etmektedir. Gelişmiş ülkelerin yaptığı gibi sektörün standart basit ürünlerin üretiminin gelişmekte olan veya az gelişmiş ülkelere bırakılması, buna karşın yüksek katma değerli moda-marka ürünlerle, teknik tekstillerin araştırılıp, geliştirilip üretilmesine odaklanılması kaçınılmaz hale gelmiştir. Bu gerçekten hareketle sektörün, fiyat-maliyet rekabetinden ziyade kalite rekabetinin belirleyici olduğu, yüksek kalitede moda, marka, bilgi ve ileri teknoloji bazlı ürünlerin üretildiği ve satıldığı bir yapıya dönüştürülmesi gerekmektedir.

Ülkemizin hızla büyüyen bu pazardan hak ettiği payını alabilmesi, sektörün fiyat-maliyet rekabetinden piyasa yapıcı bir konuma gelebilmesine bağlıdır. Bunun için "*Fasoncu*" bir ülke olmaktan çok, teknik tekstiller gibi katma değeri yüksek ürünler üreten bir ülke olmamız şarttır. Teknik tekstiller noktasında önümüzdeki yirmi yılda hammadde üretiminin %75'inin Asya'da gerçekleşeceği, elyaf üretiminin %80'inin sentetik elyaftan oluşacağı, filament ipliğe talebin artacağı; gelişmiş ülkelerin

yüksek performanslı özel kimyasal elyaf geliştirmeye yönecekleri öngörülmektedir. Bu süreç içerisinde yeni kompozit malzemeler ve çok fonksiyonlu akıllı tekstil ürünleri ile pazar payı halen %15 olan teknik tekstillerin kullanım ve pazar payının da artması beklenmektedir (UİB,2021). Dolayısıyla rekabette avantaj, ülkelerin pazarlayabilirlik özelliklerinden daha çok üretimde ileri teknolojiye dayalı, yüksek katma değerli ürünleri üretebilirlikleri ile ilgili hale gelmiştir.

Günümüz dünyasında tekstil sanayi, bütün tekstil uygulamaları içerisinde en hızlı büyüyen segment olan teknik tekstillere doğru esaslı bir yönelim halindedir. Nanobilim ve nanoteknoloji araştırmaları, mevcut ürünlere ve işlemlere katma değer vermek ve performanslarını iyileştirmek, geliştirmek üzere atomlar ve moleküller bazında maddenin davranışını ve temel yapısını kontrol etmeyi amaçlamaktadır. Halen piyasadaki nanoteknoloji esaslı ürünleri sadece buzdağının görünen ucunu temsil etmektedirler. Özellikle nanoteknolojik araştırmaların gelecekte tüm teknolojik sektörlerle ve özellikle de sağlık, enformasyon teknolojileri, enerji üretimi ve depolanması, yeni materyaller, imalat sanayi ve çevresel konularda yeni gelişmelere önderlik etmesi beklenmektedir.

Avrupa'nın en büyük tekstil ve hazır giyim üretim kapasitesine sahip olan Türkiye'nin, tüm Dünya'da arz fazlalığının yaşandığı ve yaşanacağı sıradan, ucuz tekstil ürünlerinin yerine uzun vadede cazip pazar konumunda bulunan teknik tekstil ürünlerine yatırım yapması farz olmuştur. Bunun için Türkiye'nin vakit kaybetmeden bu ürünleri araştırıp geliştirmeye başlaması büyük önem arz etmektedir. Ancak Türk tekstil ve hazır giyim sanayinin şu andaki yapısıyla araştırma-geliştirme ihtiyaçlarına cevap verecek durumda olmadığı bir gerçektir. Sektörün, teknik tekstil ürünlerine ve moda-marka ürün gruplarına yönelmesi zordur. Söz konusu alanda acil ve ciddi önlemler alınarak, başta üniversiteler olmak üzere tekstil eğitimi, öğretimi ve AR-GE çalışması yapan tüm kuruluşların teknik tekstil konusuna hassasiyetle eğilmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde bu

alandaki teknolojik gelişmelerle birlikte yeni trendin takip edilmemesi ve kaçırılması, ülke kaynaklarının yanlış kullanılmasına ve bir süre sonra sektördeki yatırımların boşa çıkmasına sebep olacaktır.

Tekstil sektörünün en hızlı büyüyen alanı olan teknik tekstiller günümüzde tıp, taşımacılık, koruyucu giysiler, tarım, spor malzemeler, paketleme, jeotekstiller, inşaat ve filtrasyon... gibi birçok alanda karşımıza çıkmaktadır. Yeni geliştirilen lifler ve yeni üretim teknolojileri ve buna paralel olarak bilişim ve haberleşme teknolojileri, biyomateryaller ve nano teknolojilerdeki ilerlemeler teknik tekstillerin hizmet alanını her geçen gün biraz daha büyütülmektedir. Teknik tekstillerin ekonomik önemi de bu büyümeyle doğru orantılı olarak artmaktadır. Bu noktada Türk tekstil ve konfeksiyon sektörü için de yeni bir dönem başlamıştır. Bu süreçte değişim kaçınılmazdır. Hızla büyüyen teknik tekstiller sektöründe daha büyük bir pay alabilmek için, klasik tekstiller alanındaki temel tekstil bilgilerinin üzerine yeni “know how” lar eklenmesi ve teknik tekstillerin hizmet verdiği sektörlerle sıkı bir iş birliğine girilip onların beklentilerinin çok iyi anlaşılması gerekmektedir. Klasik tekstillerde yakalanan başarıya teknik tekstiller alanında da ancak bu şekilde ulaşılabilecek ve böylece tekstil sanayinin devamlılığının sağlanmasında önemli bir avantaj yakalanacaktır.

Cumhuriyetimizin kuruluşunu takiben Ulu Önder Mustafa Kemal Atatürk, tam bağımsızlığın sağlanmasının yolunun ekonomik alanda tam bağımsızlığın sağlanmasına bağlı olduğu gerçeğini dikkate alarak ülkenin pek çok yerinde tekstil fabrikaları açılmasına destek olmuştur. Bu fabrikalar sayesinde ülke ekonomisine önemli katkı sağlanmış ve tarım ülkesinden sanayi ülkesine dönüşümün ilk temelleri atılmıştır. Aradan geçen yüz yıllık sürecin sonunda şimdi yeni bir değişim dönüşüm stratejisi ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu strateji geleneksel ürünlerin yerine ileri teknolojiye dayalı, katma değeri yüksek ürünler üretilmesi ve ihraç edilmesi esasına dayanmaktadır. Türkiye AB ile geliştirdiği yakın iş birliği imkanlarını zorlayarak Cumhuriyetimizin ikinci yüz yılında teknik tekstiller alanında atacağı adımlarla bu sektörde söz sahibi olmaya aday ülkelere biridir.

Kaynakça

- Akalın, M., ve Mıstak, İ. (2010), Teknik Tekstiller, Birsen Yayınevi, İstanbul.
- Anand, S., (2005), “Tekstilde Nonwoven Teknolojisi ve Uygulamaları” Tekstilde Yeni Ufuklar Teknik Tekstil, içinde (s.39-63), İTO Yayınları, Yayın No:2005/31, İstanbul.
- Arslan, K. (2009), Teknik Tekstiller Genel ve Güncel Bilgiler, Müsiad Araştırma Raporları, İstanbul.
- Bajaj, P., (t.y), “Isı ve Alev Koruması”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.244 -291), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Byrne, C., (t.y), “Teknik Tekstiller Piyasası Genel Bakış”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde, (s.1-27), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Emek, A. ve Kuyumcu, O., (2008), Technical Textiles and Nonwovens Industry in Turkey, İGEME Yayınları, Ankara.
- Emek, A. (2005), Teknik Tekstiller Dünya Pazarı, Türkiye'nin Üretim ve İhraç İmkanları , İGEME Yayınları, Ankara.
- Fung, W. (t.y), “Taşımacılıkta Kullanılan Tekstiller”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.529-542), Türk Tekstil Vakfı yayını İstanbul.
- Holmes, A.D., (t.y), “Hayatta Kalmak İçin (Koruyucu) Tekstiller”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.500-528), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Horrocs, R., (2005), “Koruyucu Amaçlı Tekstiller”, Tekstilde Yeni Ufuklar Teknik Tekstil, İçinde (s.19-38), İTO Yayınları, Yayın No:2005-31, İstanbul.
- International Trade Center (www.trademap.org)
- İTKİB (2015), Teknik Tekstil Sektörüne İlişkin Güncel Bilgiler, İstanbul.
- İTO İstanbul Ticaret Odası, (2004), Teknik Tekstil Sektör Araştırması, İTO Yayınları İstanbul.
- İTO İstanbul Ticaret Odası, (2007), Dünyada ve Türkiye’de Akıllı Tekstiller, Yayın No: 2007-62, İstanbul.
- Rankilor, R.P., (t.y), “İnşaat Mühendisliğinde Tekstil Jeotekstiller”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.391-407), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Rigby, A. ve Anand, S. (t.y), “Tıbbi Tekstiller”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.446-463), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Scott, A.D., (t.y), “Savunmada Kullanılan Tekstiller”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.464-496), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- Smith, A.P., (t.y), “Teknik Kumaş Yapıları: Nonwoven Kumaşlar”, Teknik Tekstiller El Kitabı içinde (s.140-164), Türk Tekstil Vakfı Yayını, İstanbul.
- TÜİK Dış Ticaret İstatistikleri.
- UİB Uludağ İhracatçı Birlikleri,(2021), Teknik Tekstiller Raporu. Ünal, A., (2005), “Yapı Tekstilleri ve Uygulamaları”, Tekstilde Yeni Ufuklar Teknik Tekstil, içinde (s.70-79), İTO Yayınları, Yayın No:2005-31, İstanbul.

XX'NCİ YÜZYILIN BAŞLARI AZERBAYCAN EDEBİYATINDA DİNİ-KAHRAMANLIK GELENEKLERİNİN DEVAMI

Doç. Dr. Aybeniz RAHİMOVA*

ÖZET

Geçtiğimiz yüzyılın başlarında Azerbaycan`da milli kendini idrak düzeyinin yükselmesi, dini-tarihi geçmişe ilgiyi de artırmıştır. Bu bağlamda, edebiyatın farklı türlerinde kaleme alınmış ve dini-kahramanlık mazimizi Azerbaycan halkının dini-kahramanlık geçmişini yansıtan eserlerin arasında Azer Buzovnalı (1870-1951) ve Ali Abbas Müznib`in (1883-1937) manzum romanlarını ve aynı zamanda Müznib`in Farsçadan serbest vezinde çevirdiği Muhtarname isimli manzum roman ön plana çıkmaktadır. Buzovnalı`nın Oğuzname, Cengizname, Kazavatname isimli manzum romanları milletimizin Azerbaycan halkının tarihi geçmişini konu almaktadır. Kazavatname`de ise ağırlıklı olarak İslâm dininin yaygınlaştığı ilk seneler ve Peygamber Efendimizin (S.a.v.) kendisine inanmış ilk Müslümanlarla birlikte verdiği mücadeleler edebi bir dille okura sunulmuştur. Ali Abbas Müznib`in Farsçadan çevirerek 1912 yılında yayımlattığı Muhtarname isimli yapıtın yazarı Ataullah Hüsam Vaiz Hiravidi (ö.1573) olup olaylar Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torunu Hazret-i Hüseyin ve sahabelerinin şehit edilmesinden sonraki dönemi yansıtıyor. Eserin esas kahramanı olan Muhtar Şafaki, Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torunlarının intikamını almakla kalmayıp İslam dininin daha da yaygınlaşması için verdiği mücadeleyi asla yavaşlatmamıştır.

Anahtar Kelimeler: Peygamber, Hazreti Muhammed (S.a.v.), Muhtarname, Hazreti Ali, manzum roman, Kazavat.

* Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Kıdemli Araştırmacısı
aybenizrahimova88@gmail.com
ORCID: 0000-0002-6181-3118

CONTINUATION OF THE TRADITIONS OF RELIGIOUS AND HEROIC DASTANS IN AZERBAIJANI LITERATURE OF THE EARLY XX'TH CENTURY

ABSTRACT

The rise in the level of national self-realization in Azerbaijan at the beginning of the last century also increased the interest in the religious-historical past. In this context, among the works written in different genres of literature and reflecting our religious-heroic past are the verse novels of Azer Buzovnalı (1870-1951) and Ali Abbas Müznib (1883-1937), as well as the poetic novel *Muhtarname*, which Müznib translated from Persian in free verse, comes to the fore. Buzovnalı's novels in verse named *Oguzname*, *Cengizname*, *Kazavatname* are about the historical past of our nation. In *Kazavatname*, the first years when the religion of Islam became widespread and the struggles of our Prophet (pbuh) with the first Muslims who believed in him are presented to the reader in a literary language. The author of the work named *Muhtarname*, which Ali Abbas Müznib translated from Persian and published in 1912, is Ataullah Hüsam Vaiz Hiravidi (d. 1573), and the events reflect the period after the martyrdom of the Prophet's grandson, Hazrat Hussein, and his companions. Mukhtar Shafaki, the main hero of the work, not only takes revenge on the grandchildren of our Prophet (pbuh) but also never slows down his struggle to further spread the religion of Islam.

Keywords: Prophet, Hazrat Mohammad (Pbuh), *Muhtarname*, Hazrat Ali, novel in verse, *Kazavat*.

GİRİŞ

XX'nci yüzyılın başlarında, Azerbaycan Türklerinin ilk milli devleti olan Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde (28 Mayıs 1918- 27 Nisan 1920), Sovyet rejiminin ilk yıllarında ve 1920'li yılların ikinci yarısında henüz daha aydınlar üzerinde baskı kurularak imha operasyonlarının başlamadığı dönemde Azerbaycan'da, Orta Asya'nın kimi bölgelerinde ve Rusya'da, Türklerin ve Müslümanların çoğunlukta yaşadığı kısımlarında Türklük- Müslümanlık ve Turancılık fikirleri tarihi geçmişimize, dedelerimizin vatani, ulusu ve dinimizi koruma ve özellikle İslam dinini yaygınlaştırma çalışmalarına ilişkin araştırmalar hız kazanmış ve bu araştırmalar ismi zikredilen toplumlarda büyük ilgiyle karşılanmıştır. 1815 yılında Alman Oryantalist Heinrich Friedrich von Diez'in, Dresden Kütüphanesi'nde Dedem Korkut'un Kitabı'nı bulup ortaya çıkarmasından bir asır sonra Kilisli Muallim Rıfat, bu destanı İstanbul'da bastırmıştır (Dede Korkut, 2004). İstanbul baskısı, mukaddeme ve 12 bölümden ibaret olan bu destana tüm Türk dilli kavimlerin, özellikle de Oğuzların arasında ilginin artmasına neden olmuştur (Kilisli Muallim Rıfat'ın bastırıldığı İstanbul nüshası, Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü Hazinesi'nde de muhafaza edilmektedir.). Kitabın Azerbaycan'da tanınmaya başlamasıyla dönemin ünlü kalem sahipleri Azer Buzovnalı, Selman Mümtaz, Ali Abbas Müznib, Emin Abid v.d. el yazması uzmanlarının Dedem Korkut'un Kitabı üzerine yazılar kaleme aldıkları görülmüştür. Dedem Korkut'un Kitabı'nın dini-tarihi boyutundan özellikle etkilenen ünlü oyun yazarı Hüseyin Cavid; 1922'de Peygamber, 1925'te ise Topal Timur

piyeslerini yazmıştır. Bu eserler; Sovyet rejiminin 1930`ların başlarından itibaren Azerbaycan`da Türk-Müslüman pozisyonunu muhafaza eden başta Hüseyin Cavid olmak üzere milliyetçi-muhafazakâr kalem sahiplerinin Sibiryaya sürülmesine ve önemli kısmının kurşuna dizilmesine neden olmuştur. Bununla birlikte aynı görüşleri paylaşan Azer Buzovnalı infaz edilmemiştir. Bunun ana nedeni, `tehlike arz eden` eserlerini bastırmaması olmuştur. Buzovnalı`nın kaleme aldığı eserlerden biri olan Kazavatname, Yazmalar Enstitüsü Arşivinde günümüze kadar muhafaza edilmektedir.

Gerçek bir Türkçü-Turancı kalem sahibi olarak eserlerindeki milli-dini motiflerle zengin kahramanlık mazimizi ön plana çıkaran Azer Buzovnalı`nın yazarlık meziyetleri son dönemlerin araştırmalarında kapsamlı şekilde incelenmiştir. Burada her şeyden önce Azer`in, Muhammet Fuzuli ve Alişir Nevai`nin etkisi altında lirik şiirler kaleme almış bir gazel ustalığının yanı sıra eğitimciliğe dair düşüncelerini de edebiyat dünyasıyla paylaşan bir aydın olduğu unutulmamalıdır. Bu hususlara dikkat çeken ve Buzovnalı üzerine doktora tezinin müellifi olan Gönül Bağirova, `Azer Buzovnalı`nın eserleri: Tarihilik ve çağdaşlık` isimli incelemesinde şu tespitte bulunmuştur:” “Şairin Türklüğe, milli-manevi değerlerimize, tarihi geçmişimize sevgisi Oğuzname ve Cengizname eserlerinin şekillenmesinde belirleyici role sahip olmuştur. Millî mücadele döneminde, Cumhuriyetin kuruluşunda ve daha sonraki aşamalarda siyasetçiler, yazarlar ve kanaat önderleriyle ilişkileri, Azer`in kendisinin de ulusal hareketin faal şahsiyetlerinden biri olduğunu, hatta yaşı, deneyimleri ve milli-manevi değerlere sergilediği yaklaşımdan dolayı mücadelenin önderleri için örnek bir kişilik olduğunu ortaya koymaktadır. İşte bundan dolayı onun evi sadece aydınların değil, özgürlüğüne düşkün her bir ferden manen beslendiği bir merkez konumunda olmuştur. Bir dizi mektup, evrak ve anının bu düşüncemizi desteklediği görülmektedir” (Bağirova, K., 2022).

Meşhedi Azer Buzovnalı`nın 1908`de kaleme aldığı Kazavatname isimli eserin, günümüze kadar tam şekilde yayımlanmamasının doğal olarak

esef doğurduğunu ifade ederken edebiyatımızda daha önceden de mevcut olmuş bu konunun XIX.uncu yüzyılın başlarında özellikle aktüelleştiğini ifade etmemiz gerekir. Bunun esas nedeni, Rusya-Kaçar İran'ı savaşları sonucunda Çarlık Rusya'sının Kafkasya'nın tamamını işgal etmesiydi. Çarlık Rusya İmparatorluğu'yla Kaçar İran'ı arasında 10 Şubat 1828'de imzalanan Türkmençay Anlaşması sonucunda İran ve Osmanlı İmparatorluğu topraklarından çok sayıda Ermeni kökenli insan günümüz Azerbaycan sınırları içerisine, Karabağ'a, günümüz Ermenistan sınırları içinde kalmış eski Türk toprakları Erivan, Gökçe ve Zengezur'a göç ettirilmiştir. Bunun ana amacının Ermenileri Türklere karşı kullanmak ve bu bölgelerde yaşayan toplumları zamanla Hristiyanlaştırmak olduğu bir süre sonra anlaşılmıştır. Ermenilerin Türk topraklarına göç ettirilme operasyonları yerel halkların protestolarına ve yer-yer karşı isyanların çıkmasına neden olurken özellikle Rusya işgaline karşı Kuzey Kafkasya'da Şeyh Şamil'in toplumları örgütleyerek Kazavat ilan etmesi ve işgal girişimlerine karşı sergilediği çeyrek asırlık kesintisiz ve tavizsiz direniş Türk-İslam tarihinin en şerefli sayfalarından birini oluşturmuştur. XX.nci yüzyılın ilk senelerinde Türk Birliği kurma idealiyle İstanbul'dan Bakü'ye gelmiş Hüseyinzade Ali Bey ve Ahmet Ağaoğlu'nun yanı sıra Kırım kökenli münevver Hasan Sabri Ayvazov da milli birliğin yanı sıra dini birliğin de propagandasını yapmışlardır (Mir Celal ve Hüseyinov F., 1982).

Arapça kökenli bir kelime olan Kazavat; "Din uğruna mücadele, savaş" anlamını taşımakta olup Müslüman dünyasında "Halk ve millet uğruna mücadele, savaş" anlamında da kullanılmaktadır. Konuyla ilgili olarak 'İslam Kısa Bilgi Kitabı'nda dikkatin şu hususlara çekildiği görülmektedir: "İslam dininin zafere ulaşarak yaygınlaşması namına yapılan girişim olup tüm güç ve olanakların sarf edilmesi anlamını taşımaktadır. Müslüman cemaatin esas vazifelerinden birini teşkil etmekte olup, ilk başlarda 'Cihat' dendiğinde ağırlıklı olarak Müslüman devletin askeri operasyonları kastedilirken zamanla kelimenin bu anlamı gayri-müslimler için de aynı gayeyi

taşıymış ve onlar bunu `Kutsal savaş` anlamında kullanmışlardır. Müslüman toplumların çoğu `Kazavat` kelimesini günümüze kadar bu anlamda kullanmaktadırlar. IX-X.uncu yüzyıllardan başlayarak yeni bir içerik kazanan `Cihat` kavramı en üst aşamadaki anlamına ulaşmış olup bu anlam; “Müminlerin Allah yolunda kendilerini içten geliştirmesi”dir (İslam, 1985).

Oğuz Türklerinin İslam dinini yaygınlaştırmasının yanı sıra kendi topraklarını da genişletme operasyonlarını konu alan Kazavatname metinleri elimize ulaşırken, bu anıtların genelde XII-XVI.ncı yüzyıllarda yazıya aktarıldığı bilinmektedir. Bu bakımdan Oğuzların ortak anıtı sayılan Dedem Korkut'un Kitabı XVI.ncı yüzyılın ilk yarısında yazıya aktarılmış bir dini kahramanlık destanı Kazavatname olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir mukaddeme ve on iki bölümden ibaret olan destanın, mukaddeme kısmında Dedem Korkut, İslam Peygamberinin (S.a.v.) döneminde gözlerini dünyaya açmış müdrik bir Müslüman şahsiyet olarak karşımıza çıkmaktadır. Destanın esas kahramanlarından biri Kazan Han'ın yanı sıra Oğuzların öteki kahramanları da gâvurlara karşı savaşlardan başarıyla çıktıktan sonra kiliseleri yıkarak, yerlerine camiler yaptırmakla yetinmeyip yenilmiş düşmanı da Müslümanlığı kabul etmeye zorluyorlar. Günümüz araştırmalarının daha eski dönemde yazıya aktarıldığını ortaya koyduğu Battal Gazi Destanı, Danişmend-i Oğuz Destanı, Saltuk Gazi Destanı vd. anıtların da içerik itibariyle Kazavatname dizisinde yer aldığını gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Meşhedi Azer Buzovnalı'nın 1908'de kaleme aldığı Kazavatname isimli manzum romanında kendinden asırlar önce yazılmış aynı içerikli eserlerin geleneğinin sürdürüldüğü görülmektedir. Şekil bakımından Mesnevi türünün olayları daha kapsamlı tasvir etme fırsatını sunmasından dolayı Buzovnalı da eserini bu türde kaleme almayı uygun görmüştür. Dünya edebiyatı tarihinin ünlü ustaları Seyyid Abü'l Kasım Firdevsi ve Nizami Gencevi'nin de kendi manzum romanlarını aynı türde kaleme almaları tesadüf sayılmamalıdır. Azer'in ismi zikredilen manzum romanının altı defterlik yazma nüshası Azerbaycan Ulusal Bilimler Aka-

demisi Muhammet Fuzuli Yazmalar Enstitüsü'ndeki kişisel arşivinde 27 sayılı halinde muhafaza edilmektedir. Kaleme aldığı üç eseri de kapasitesi ve özellikleri bakımından destan saymamız icap ederken Kazavatname eserini Oğuz ortak destanlarıyla kıyasladığımızda buradaki kahramanların sadece Araplar olduğu da görmezden gelinmemelidir. Manzum romanda müellif, Allah'ın kendi elçisi Muhammed Peygamber'e (S.a.v.) İslam dini ni ayetlerle göndermesini, Peygamberimizin (S.a.v.) ve Sahabelerinin İslamın yaygınlaşması için Selmân-ı Farisi, Sa'd bin Ebû Vakkâs , Ebû Râfi, Asid vd. ile birlikte mücadele etmelerini, canlı ve dinamik bir stilde tasvir etme yeteneği sergilemiştir. Karşı cephede duran Ebû Süfyân, Necdan, İbn Hafir v.d. tasvir ederken de eserin müellifi, edebi yeteneğinin tüm imkanlarını kullanmıştır. Manzum romanda olaylar iki kısım halinde tasvir edilmiş olup; birinci kısımda Hendek Savaşı ön plana çıkarken, yazar ikinci kısma 'Hayber Savaşları' ismini vermiştir. İki bölümde de Müslümanların kahramanlıklarından, din uğruna kendilerini feda etmelerinden, aldıkları tedbirlerden, karşılaştıkları tüm sorunlara rağmen inanarak zafere ulaşmalarından tarihi belgelere isnat edilerek bahsedilmektedir. Eserin bu özelliklerini yazarın önemli meziyeti olarak sunan araştırmacı G. Bağirova, görüşlerini şu şekilde ifade etmiştir: “Eserde İslam'ın yeşerdiği, şekillendiği ve yaygınlaştığı dönemleri yansıtan önemli deliller edebi metotlarla okura sunulmakta, tarihi olaylar ilginç sahnelerle canlandırılmaktadır. İslam dininin tarihi-edebi yansıması niteliğindeki tüm Kazavatnamelerde olduğu gibi Azer Buzovnalı'nın destanında da bir dizi savaşın başlama nedeni, savaş süreçleri ve eserde ismi zikredilen tarihi kahramanlar yazarın yeteneğinin ürünü olan metaforik tasvirlerle okura sunulmaktadır” (Bağirova, K., 2022).

Azer Buzovnalı'nın 1925 yılında kaleme aldığı Oğuzname manzum romanı da mesnevi türünde olup Oğuz Türklerinin geçip geldiği tarihi sürecin müellifin kapsamlı bilgileriyle desteklenmesi eserin değerine ciddi bir katkıda bulunmuştur. Daha Orta Çağ döneminden Oğuz Türklerinin tarihi,

kabile yapısı ve etnografisine ilişkin (Koroly, H. G. 1983 ve Kononov, A. N., 1958) mevcut olmuş olan Oğuzname'ler, bilimsel çalışmaların yanı sıra edebi eserler için de önemli kaynak niteliği taşımıştır. Azerbaycanlı şair-yazar Azer Buzovnalı'nın tarihi nitelikteki kaynaklara iyi vakıf olması her şeyden önce o kaynakları ilk elden okuması sayesinde mümkün olmuştur. Araştırmacıların: "Oğuzların mitosunu, dini-felsefi yaklaşımlarını ve yazdıkları tarihi içinde barındıran metinlerin bilimsel edebiyatta 'Oğuzname' olarak nitelendirilmesi yerinde bir tespit olmanın yanı sıra çok geniş özelliklere sahip Oğuzname kavramı kendi içinde Oğuzların kozmos ve takvim mitoslarını, destanlarını, rivayetlerini, ata sözlerini, masallarını ve şiirlerini aynı çatı altına topluyor" şeklinde bir sonuca varmalarının doğru sayılması gereklidir (Dede Korkut, 2004). Söz sanatında ifadesini bulmuş yaratıcılığın tarihine baktığımızda Oğuzname'lerin şiirle yazılmış örnekleriyle karşılaşılmaktadır. Dâna Ata 'Oğuznamesi, ve XVIII.inci yüzyıl Türkmen şairi Nur Muhammed Endeli'nin şiirle kaleme aldığı 'Oğuzname' bu kabildendir. 'Oğuz Kağan Destanı' dışındaki tüm Oğuzname'lerin ise İslam'ın yaygınlaştığı dönemden sonra ortaya çıktığını ifade etmemiz gerekir. Çünkü bu eserlerde Oğuzların ve Oğuz Hanının Müslüman dini kimliğine özellikle vurgu yapılmaktadır. Örneğin Raşid Üd-Din'in 'Oğuzname'sinde; gayrimüslim annesinin rahminde dünyaya gelmek istemeyen Oğuz Han, annesinin İslam dinini kabul etmesinden sonra doğuyor. Bu durum Oğuz Türklerinin kahramanlık destanlarını andırıyor. Azerbaycanlı şair-yazar Azer Buzovnalı da eski Oğuzname'lerdeki bu geleneği sürdürerek bu kavmin kökenini, doğuşunu ve gelişme süreçlerini manzum romanında okurlara sunmaktadır.

Belli olduğu üzere Orta Çağ'da Oğuzlar, Osmanlılar ve Akkoyunlular, Oğuz Han'ı kendi cediti saydıkları halde Emir Timur, Orta Asya ve Kırım Türkleri kendilerini Cengiz Han'ın torunu saymaktan gurur duymaktadırlar. Azer Buzovnalı'nın Türklerin tamamını aynı çatı altına toplama niyetiyle 1935 yılında Cengizname isimli manzum roman kaleme

alması da yazarın Türk-İslam Birliği inancına sadakatini ortaya koymaktadır. Bu eserinde Buzovnalı, Cengiz Han'ın dünyaya gelişinden sonra ünlü bir Türk kumandanı olması ve ülkeler fethetmesine dair süreçleri çarpıcı bir edebi dil ve üslûpta okurlara sunmuştur. Azer'in mektuplar aracılığıyla iletişimde bulunduğu yakın arkadaşı şair Ali Abbas Müznib'in Farsçadan Türkçeye çevirerek 1912 yılında bastırıldığı Muhtarname eserinin müellifi ise Ataullah ibn Hüsam Vaiz Hiravi'dir (ö.1573). Esere bazı eklemeler yapan Müznib, kimi yerlerini çıkarmıştır. Manzum romanın esas kahramanı Muhtâr Bin Ebû Ubeyd, Kerbela faciasından sonra Peygamber Efendimizin (S.a.v.) torununun intikamını alırken bir dizi sıkıntı yaşıyor. Muhtarname isimli dini ve tarihi örneklerle zengin bir eserde ağırlıklı olarak Arapları görmekteyiz. Eser 2018 yılında Bakü'de Latin alfabesine aktarılarak yayımlanmıştır.

SONUÇ

XX.nci yüzyılın başlarında olduğu gibi Sovyet rejiminin ilk yıllarında da Azerbaycan'ın bir dizi iyi tanınan kalem sahibi, dini-kahramanlık temalarını öne çıkararak halkın geçmişinden kopmaması için önemli eserler vermişlerdir. Bu usta kalem sahiplerinin ana amacı topluma kendi dinini ve kahramanlık tarihini unutturmamaktır. Zira gerek Çarlık Rusya'sı ve gerekse Sovyet rejiminin ilk döneminden başlayarak emperyalistlerin İslam dinine karşı tavizsiz bir savaş içinde olduğunu Azerbaycan aydınları, toplumdan daha önce görmüştür. Azerbaycan halkının milli-dini kimliğinin önce yozlaştırılarak ve ardından da yok edilmesi tehlikesine karşı, aydınların kurşuna dizilme pahasına verdiği mücadele, Azerbaycan'ın gerek 28 Mayıs 1918 ve gerekse bugünkü milli bağımsızlığının temel felsefesini teşkil etmiştir.

Kaynakça

1. Dede Korkut Kitabı., Ansiklopedik Sözlük., “Önder Neşriyyat”, Bakü, 2004, s. 368.
2. Bağirova, Könül.; Azər Buzovnalı Yaradıcılığı: Tarixilik və Müasirlik, Bakı: “Elm və Təhsil”, - 2022 s. 260.
3. Mir Celal, Hüseynov Firidun.; XX’nci Əsr Azərbaycan əƏdəbiyyatı , Bakı: “Maarif”, - 1982, s. 428.
4. İslam., Kısa Məlumat Kitabı.; Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1985, s. 164.
5. Koroly H. G.; Orta Asya, İran ve Azərbaycan Halklarının Destanları Arasındaki İlişkiler., Moskova, Nauka, 1983, s.250. (Королю Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии,Ирана и Азербайджана. Москва, Наука, 1983, с.250).
6. Kononov A. N.; Türkmenlerin Soyağacı., Abu’l Ghazi Khan’ın Makalesi, Moskova-Leningrad, 1958, s. 112. (Кононов А.Н.Родословная Туркмен. Сочинение Абул Гази Хана Хивинского.М-Л,с.112.)

ПРОДОЛЖЕНИЕ ТРАДИЦИЙ РЕЛИГИОЗНО – ГЕРОИЧЕСКИХ ДАСТАНОВ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ НАЧАЛА XX ВЕКА (РЕЗЮМЕ)

В начале XX века в Азербайджане расширился процесс национального самосознания, обращение к религиозному, историческому прошлому. Поэму у Азера Бузовналы (1870 – 1951) “Газаватнаме”, посвященную историческому прошлому, свободный перевод Алиаббаса Музниба (1883 – 1937) с персидского языка произведения “Мухтарнаме” можно привести в пример вышесказанному.

Поэмы Азера Бузовналы “Чингизнаме”, “Огузнаме” и “Газаватнаме” посвящены историческому прошлому. В его поэме “Газаватнама” говорится о борьбе мусульман, которую они вели во главе с Пророком в первые годы ислама. Автор говорит о героизме мусульман, которые захватывали отдельные крепосты и города.

Алиаббас Музниб сделал свободный перевод языка с персидского произведения “Мухтарнаме”, которую издал в 1912 году. Настоящим автором произведения является Хусам Ваиз Хирави (ум.1573 г.). Здесь главные события происходят после трагической смерти внука Пророка имама Хусейна. Один из выдающихся личностей ислама Мухтар Сагафи мстит врагам семьи, Пророка борется за религию.

Ключевые слова: *Пророк, Мухтар, Али, перевод, поэма*

YENİ YÜZYIL, YENİ GÜVENLİK ORTAMI VE İSTİHBARATIN SINIRLARI

Dr. Mustafa ALTINPINAR*

ÖZET

Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte değişen güvenlik ortamı güvenliğe dair bütün uygulamaları sorgulanır hale getirdi. Bugünlerde istihbarat haber manşetlerinden hiç uzak kalmıyor. Çevresini kuşatan gizlilikten ötürü, anlaşılması zor görülen bir konu, daha önce hiç olmadığı kadar bariz bir şekilde hayatımızın merkezinde yer alıyor. Dünyada ve Türkiye’de yaşanan son olaylar istihbaratın önemini, zayıf noktalarını ve risklerini ortaya koyuyor. Bu makalede güvenlik istihbaratı konusuna farklı bir bakış açısı kazandırmayı amaçladık.

11 Eylül 2001’de ABD’de Dünya Ticaret Merkezi’nin İkiz Gökdelenleri ve Pentagon’a yapılan sürpriz saldırılardan sonra, 15 Temmuz 2016’da Türkiye’ye yönelik darbe girişimi ve son dönemde Hamas ve İsrail arasındaki çatışmalar, istihbaratın başarısızlığa mahkûm olduğu izlenimini yarattı. Bu büyüklükte başarısızlıklar meydana geliyorsa, istihbaratın gücünün sınırlarının nerede başlayıp nerede bittiğini yeniden gözden geçirmek gerektiği değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: İstihbarat, güvenlik, sürpriz terör saldırısı, güvenlik istihbaratı.

* Beylikdüzü Kaymakamı
altinpinarm@hotmail.com
ORCID: 0009-0002-3255-7818

NEW CENTURY, NEW SECURITY ENVIRONMENT AND LIMITS OF INTELLIGENCE

ABSTRACT

Since the end of the Cold War the new security agenda marginalized the practices regarding security field. These days, intelligence is never far from the news headlines. A subject elusive in view of the secrecy surrounding it is more obviously central to our lives than any time previously. Recent events around the World and Turkey demonstrate the importance, vulnerabilities and risks associated with intelligence. In this article we aim to provide a different perspective on to the subject of security intelligence.

After the surprise attacks on the Twin Towers of the World Trade Center and the Pentagon in the USA on September 11, 2001, the coup attempt against Türkiye on July 15, 2016 and the recent conflicts between Hamas and Israel created the impression that intelligence was doomed to failure. It is considered that if failures occur on such a large scale, it is necessary to review where the limitations of the intelligence force begin and end.

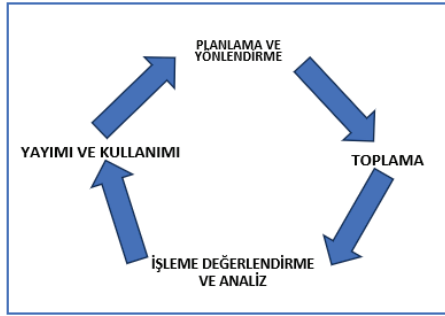
Keywords: Intelligence, security, surprise terror attacks, security intelligence.

GİRİŞ

11 Eylül 2001 saldırılarından beri istihbarat örgütlerinin, hedeflerin sürpriz içeren stratejik değişimlerini önceden tahmin edememeleri, devletleri bu stratejik sürprizler karşısında savunmasız bırakmaktadır. 15 Temmuz 2016 terör eylemleri, 1 Eylül 2023 günü İçişleri Bakanlığı'na yapılan saldırı ve son olarak 7 Ekim 2023 günü başlayan Hamas-İsrail savaşı akla gelen ilk örneklerdir. Bu örnekler şüphesiz çoğaltılabilir.

Bu makale, istihbaratın sınırlarını tartışmak üzere yazılmıştır. Bunu yaparak güvenlik sistemimizdeki bir açığı tartışmaya açmak ve böylelikle Yeni Yüzyılda ülke güvenliğine katkı sunmak amaçlanmaktadır. İstihbarat döngüsü, istihbari hataların sebeplerinin ve hataların ortadan kaldırılmasına yönelik reform çabalarının yeri ve tespiti açısından yararlı bir araçtır.

Şekil 1: İstihbarat Döngüsü

Kaynak: MİT 2023

Bütün istihbarat teşkilatlarının temel amacı sürpriz unsurunu ortadan kaldırmaktır. Nihai hedefse güvenlik üretmektir. Fakat “istihbarat her şeyi bilir” yaygın kanaati halkta ve politika yapıcılarda gerçekçi olmayan beklentiler yaratmaktadır. Bugünün dünyasında istihbarat teşkilatlarının uğraşmak zorunda olduğu yaygın risk ve tehditleri düşününce aşırı iyimser beklentiler, hayal kırıklıkları ve öfke daha anlaşılır olmaktadır. Bu durumun bariz göstergelerinden biri de 2005 yılında Economist dergisinde yer alan CIA ile ilgili değerlendirmedir. Bu değerlendirmede CIA ‘reformu edilmemiş, hesap vermeyen, nerdeyse kimseyi kovmayan, kendi yarattığı mite tapan, bazı başarılarına rağmen başarısızlıklarla dolu’ olarak tarif edilmektedir (Economist, 2005).

YENİ GÜVENLİK ORTAMI

Soğuk savaş sonrasında iletişim ve ulaşım teknolojilerindeki baş döndüren gelişmeler, ticaret ve finansal işlemlerin hızı ve mahiyeti, anlık iletişim ve giderek artan sınır aşan legal ve illegal akımlar coğrafyaya dayanan bütün pratikleri, sorgulanır hale getirdi. Devletlerin egemenlikleri büyük meydan okumalarla karşı karşıya kaldı. Küreselleşme yeni tehdit ve riskleri doğururken var olanların doğaları değişiyor. Bunlarla başa çıkmakta zorlanan devletlerin meşruiyetleri sorgulanır hale geliyor. Bundan en çok etkilen sektörlerin başında güvenlik alanı geliyor. Güvenlik alanındaki karar vericiler alışageldikleri araç ve yöntemlerle başa çıkamadıkları yeni tehdit ve riskler karşısında şaşkınlıklarını gizleyemiyorlar. Binlerce kilometre ötedeki gelişmeler ‘ulusal güvenliğe’ tehdit olarak değerlendirilebiliyor. Sınır aşan, küresel tehditler coğrafyaya dayanan, devlet merkezli geleneksel güvenlik anlayışının içine zorlamayla da olsa oturtulmaya çalışılıyor. Bugün artık ülkeler açısından iç ve dış ayrımı geçerliliğini yitirdi.

Bu yeni güvenlik ortamının dinamikleri, nasıl adlandırılırsa adlandırılınsın; sert (hard), yumuşak (soft), küresel tehdit, karşı karşıya kaldığımız risk ve tehditleri de dönüştürüyor. Terör örgütleri ve organize suç örgütleri

eğitimden kara para aklamaya, uyuşturucu ticaretinden silah teminine her türlü eylemleri gerçekleştirirken, teknolojinin bütün nimetlerinden faydalanıyorlar. Soğuk savaşın sona ermesiyle birlikte artan ve doğaları değişen risk ve tehditler artık görmezden gelinemez. Bu yeni dinamiklerin baskısıyla güvenlik alanındaki devlet tekelinin dahi kırıldığına tanıklık ediyoruz. Özel güvenlik şirketleri, risk analizi yapan şirketler ve özel askeri şirketler (Blackwater, Wagner gibi) bir bakıma devletlerle rekabet eder hale geldi. Öyle ki Rus askeri özel şirketi Wagner'in Moskova'ya yürüyüşü güçlükle engellendi. Yeni güvenlik ortamının dinamikleri o kadar acımasız ki, geleneksel güvenlik anlayışı etrafında yapılan soğuk savaş kurumlarını ülke güvenliği açısından sorun haline getirdi. Bunu aşmak üzere yeni bürokrasiler yaratmaları, şubeler, daire başkanlıkları ya da genel müdürlükler kurmaları da yetmedi. Bu yeni koşullar hükümetlerin istihbarat kurumlarından beklentilerini de artırdı.

İSTİHBARAT NEDİR?

Bu makalenin amacı etraflı bir istihbarat tanımı yapmak değildir. Üzerinde ittifak edilen bir istihbarat tanımı olmadığından daha çok şemsiye bir kavram olarak ele alınmaktadır (Warner, 2002). Genellikle istihbarat denilince akla içinde örtülü faaliyetlerin de olduğu bir zincir ya da faaliyetler döngüsü gelir. Planlama, bilgi toplama, işleme, analiz ve dağıtım (Kent, 1966). Peki, gizlilik istihbaratın tanımı için gerekli midir? Warner (2002) gizlilik olmadan istihbarat olmayacağını iddia eder. Bir hedef, hakkında bilgi toplandığını fark ederse, süreç karşı tedbir nedeniyle akamete uğrar.

İSTİHBARATIN SINIRLARI

İstihbaratın her şeyi bilebileceğine ve muktedir olduğuna dair yaygın kanaatin temelinde; istihbaratın çalışma metotlarıyla ilgili sınırlı bilgi sahibi olmak vardır. İstihbarat servisleriyle ilgili aşırı olarak nitelendirilebilecek beklenti sahipleri bu kurumların kapasiteleri ile ilgili gerçeküstü savlar

ileri sürmektedirler. Çoğu zaman güvenlik konuları ile ilgili çok sınırlı tecrübesi olan siyasetçi ve bürokratlar da istihbarat servislerinin yapabilecekleri ile ilgili olağanüstü beklentiye girebilmektedirler.

Hiçbir istihbarat servisinin elinde gerçeği ya da geleceği bütün çıplaklığıyla gösteren bir kristal küre bulunmaz. Ham bilginin işlenmesi sırasında ortaya çıkan potansiyel sorun ve çarpıklıklar istihbarat üretim sürecini raydan çıkarabilir. Bu sorunların bazıları yapısal yetersizlik, personelin kapasitesiyle ilgili sınırlar olabileceği gibi süreçle ilgili yapısal sorunlar da olabilir. Bunlar istihbarat üretim sürecinin doğasında yer alan hedefleri tanıma ya da tanımlama ya da ideolojik nedenlerle işe odaklanmayı engelleyen koşullar olabileceği gibi iç bürokratik rekabet sonucunda da ortaya çıkabilir. Bu da genellikle gizlilik gereğiyle bilgi saklama şeklinde kendini gösterir. Bu arada istihbarat servislerinin doğal hedefleri olan devletler, terör örgütleri, çeşitli grup ve bireylerin kendilerini korumak için karşı tarafı yanıltmak dahil yürüttükleri faaliyetleri düşünürsek istihbarat operasyonlarını bozan bir nitelik kazanır. O halde bu aksaklıklar giderilebilir mi?

Bu hususta Betts şöyle söylüyor:

“Gelecekte benzeri hataların yaşanmaması adına sisteme ve sürece dair yenilik ve değişiklikler sadece küçük yararlar sağladı” (Betts, 1978).

Betts şöyle devam ediyor;

“İstihbarat başarısızlıklarının en çok bilinenleri arasında en hayati hataların pek azı ham bilgiyi toplayanlar ya da analiz edenler tarafından yapılır. Hatalar daha çok üretilen istihbaratı kullanan karar vericiler (politika yapıcılar, siyasetçiler) tarafından yapılır. Politik kararların verildiği yerler algılama kapasitesini sınırladığı gibi, idari iş yükü istihbari bilgi üzerinde derin düşünmeyi de kısıtlar. İstihbarat başarısızlıkları kurumsal olmaktan ziyade siyasi ve psikolojiktir” (Betts 1978).

Daha da çarpıcı olan ise;

“...en ciddi istihbarat başarısızlıklarını değerlendiren gözlemcilerin bu hatalardan analiz ve tartışma süreçlerini mükemmelleştirerek kaçınabileceğine dair imalarıdır. Bu bir yanılsamadır. Analitik sistem iyileştirilerek sadece küçük (marjinal) bir iyileştirme sağlanabilir, radikal bir ilerleme değil. Bu yanılsama çok tehlikelidir çünkü sistem reformları nedeniyle tehditlerin öngörülebileceğine dair aşırı bir özgüven yaratır” (Betts 1978).

BİLGİ TOPLAMA VE ANALİZ AŞAMASIYLA İLGİLİ BAŞARISIZLIKLAR

Bu aşamada ortaya çıkan hataların pek çok nedeni olabilir. Bunlar çoğunlukla personelin bilgi donanım ve odaklanma seviyesi; hayal gücünün zayıf olması, iç bürokratik işleyiş ve rekabet; bilgi paylaşmama ve istihbaratın hedefi olan grup ve kişilerin pasif kalmaması ile ilgilidir. Bilgi kaynaklarının güvenilir olması analizin de sağlıklı yapılabilmesinin ön koşuludur. Tersten değerlendirirsek bilgi doğru değilse ya da değersizse buna dayalı olarak sağlıklı bir güvenlik politikasının oluşturulma ihtimali neredeyse yoktur. Örneğin personelin yabancı dille ilgili eksiklikleri basit çeviri hatalarına ya da yorumlama hatalarına neden olabilecektir. Ya da hedef bir başka devletse o devletle ilgili ilk elden sağlıklı bir anlayış geliştirememiş politikacılar kendi ideolojik bakış açılarını hedef devletin belirli faaliyet ve politikalarını açıklamak üzere kullanabilirler.

Analizi yürüten grup arasında hâkim olan görüşün o grubu oluşturan bireyleri ele geçirmesi de mümkündür. Böylelikle personel kendi çelişen düşüncelerini dile getirip eleştiri almaktan belki de grup tarafından reddedilmekten daha ötesi pozisyonunu kaybetmekten korkar. Eğer bu analizler baskı altında kısıtlı bir zaman aralığında yapılmak zorundaysa, baskın görüş karşısında farklı fikirlerin ortaya çıkması daha da zorlaşır (Gormly, 2004).

11 Eylül saldırılarını inceleyen komisyonun raporunda net olarak belirttiği gibi hayal gücünün zayıf olması da istihbarat başarısızlıklarının nedenlerinden biridir. Bu durum ABD'nin Suriye operasyonlarında açık bir şekilde görülmüştür. Başlangıçta açık kaynaklara yansıyan bilgi ve demeçlere göre kimse Esad'ın bu kadar uzun süre dayanabileceğini tahmin edememişti. Aynı şey 15 Temmuz terör eylemlerinde ve Hamas- İsrail savaşında da net olarak ortaya çıkmıştır. Hakim görüş karşısında pozisyon alma konusundaki gönülsüzlük, hakim görüşün güçlenmesine neden olmakta ve kurumsal istişare ve analiz yeteneğini köreltmektedir. Hakim görüşle bağdaşmayan analizlerin hükümetlerin ihtiyaçlarıyla uyuşmama ihtimalini de göz ardı etmemek gerekir. Stack bu hususta şöyle söylüyor:

“İstihbarat bilgilerinin tersini savunmak için dışardan davet edilenler karar vericiler nezdinde sadece karmaşa yaratıyor. Politikacıların sade ve kısa analizlere ihtiyaçları var. Uzun analizlerde dahi politika yapıcılar olayların gelişimiyle ilgili en muhtemel yolu bilmeye ve değerlendirmeye ihtiyaç duyarlar. Sadece bu tip değerlendirme ve analizler stratejik seviyede politika yapıcılara hizmet edebilir” (Stack, 1998).

Şeytanın avukatlığını yapmak konusunda gönüllü ya da ‘kötü’ olmayı göze alabilecek biri bulunsa bile, analizlerine alıcı bulması kolay olmayabiliyor. 11 Eylül öncesinde bir Arap televizyon kanalının (Al- Jazeera) yayınlarında bazı uçuş ve hedeflerle ilgili mesajlar iletildiğine yönelik değerlendirmelerle ilgili ABD İç Güvenlik Bakanlığının (Homeland Security) başındaki isim olan Tom Ridge şöyle söylemişti:

“Acayip, benzersiz, geleneksel olmayan, görülmemiş...kendi adıma konuşmak gerekirse bunun güvenilir olup olmadığını merak ettiğimi kabul etmek zorundayım” (Younge and Dodd, 2005).

İstihbarat başarısızlıklarının bir diğer nedeni de yapısal olabileceği

gibi yönetim anlayışından da kaynaklanabilir. Çok parçalı istihbarat yapılarında sıklıkla görülen iletişim sorunları rekabet duygusuyla beslenir. Esnek bir yönetim şekli ve birbiriyle çelişen hipotezlerin küçük düşürülme, yerinden olma kaygısı olmadan ifade edilebileceği bir iklim şüphesiz verimliliği artıracaktır.

Üretilen istihbaratın dağıtımında da sorunlar yaşanabilir. En basit şekliyle istihbarat, onu kullanacak kişilerin eline zamanında ulaşmalıdır. Ya da genel ve belirsiz ifadelerle sık bildirim ve yazışmalar duyarlılığı azalttığı gibi gelecekteki muhtemel bir terör saldırısına ilişkin rutin ikazlar duyarlılığı azaltır; çok genel ifadeler yorgunluk yaratır ve uygulayıcılarda rehavete neden olur. Nihayet somut tedbir alınmaması sonucunu doğurur. Bazen de hükümetler kendi politikalarına destek sağlamak amacıyla istihbarat bilgilerini abartarak kamuoyuna yayarlar. Bu durumda başarısızlık kurumsal değil siyasal olur.

Bunun yanında hedeflerin gizliliğe riayet etmeleri ve istihbarat servislerini yanlış yönlendirmek üzere bir takım faaliyetleri de göz önünde tutulmalıdır. Karşıdaki hedef bir devlet değil de terör örgütü olduğunda bu hususun önem derecesi daha da artar. Türkiye'nin kanlı terörle mücadele tarihi bunun örnekleriyle doludur. İçişleri Bakanlığı saldırısı bu kapsamda değerlendirilebilir. Keren Yarhi-Milo ve Tim Naftali'nin Atlantik dergisinde yer alan makalelerinde de bu duruma işaret edilirken sorunun büyük oranda istihbarat toplama aşamasına ilişkin olduğunu, insana dayalı istihbarat yapılmadığı ve Hamas'ın kullandığı tekniklerle, elektronik istihbarat aparatlarını yanılttığını söylemektedirler. İbranice yayın yapan Walla internet sitesi, Hamas'ın 7 Ekim 2023'te gerçekleştirdiği saldırı öncesinde 18 ay boyunca profesyonellikten uzak, amatörce icra edilen tatbikat videoları yayınlayarak İsrail istihbaratını aldattığını yazdı.

Bütün bunlardan sonra şu sonuca varabiliriz: istihbarat servislerinin yanılması kaçınılmazdır. Analizlerinden ortaya çıkacak öngörüler ve bu

öngörülerin esas teşkil edeceği politikalar yüzde yüz doğru olmayabilir. Bir açıdan istihbarat işi meteorolojinin yaptığı hava tahminlerine benzeti-
lebilir. Bir farkla; istihbarattan farklı olarak hava tahminleri sağlam bilim-
sel verilere dayanırlar. Buna rağmen yine de sıklıkla yanılırlar. Dolayısıyla
istihbarat servislerinin kendilerinden beklenen değerlendirmeleri isabetle
yapmaları, hedef devlet ya da terör örgütlerinin genel eğilimlerinin yanında
bu eğilimden sapmaları da doğru tahmin etmeleri ve ayrıca bu sapmaların
yaratacağı sonuçların etkilerini ölçme işi iyimserliğin de ötesinde bir nite-
lik arz eder. İstihbarat kurumlarına kaldırılabileceklerinden fazla yük yük-
lenmektedir. Düşük olasılıklı ama yüksek etki içeren eylemleri zaman ve
mekân belirterek doğru tahmin etmek/bilebilmek, bugünün güvenlik orta-
mını domine eden risk ve tehditleri düşününce mümkün görünmemektedir.
Ülkemizdeki 15 Temmuz 2016 terör saldırıları, şehirlerimizin PKK bölücü
terör örgütü tarafından işgal girişimi (hendek olayları), 1 Eylül 2023'teki
İçişleri Bakanlığı'na yönelik saldırı ve Hamas'ın İsrail'e son saldırısı akla
gelen ilk örneklerdir.

Yukardaki örneklerin ve fazlasının bir ortak noktasını ıskalamama-
lıyız. Hiç birinde başarısızlık bilgi eksikliğinin bir sonucu değildi. Daha
ziyade, eylemlerin bu şekilde büyük bir boyut kazanabileceklerine dair ih-
timali kabul etmek istemeyen eğilim ya da zihniyetti. İstihbarat kurumları
ve güvenlik mimarisi açısından bu olaylar mantıklı seçenekler değildi! Bu
hususla Jack Davis:

“Analiz yapanın uzmanlık seviyesi ne olursa olsun, zihin yerle-
şik temel yargıları sorgulamak yerine onu onaylayacak bir şekil-
de hareket eder. Kavramsal anlamda bu gerçeği bilmek ön yar-
gıyla hareket etme riskini ortadan kaldırmaz” der (Davis, 2003).

Devletlerin ya da devlet dışı aktörlerin (terör örgütleri vs.) kapasite-
leriyle ilgili gerçeğe yakın bir değerlendirme yapılabilse de görülüyor ki
niyetleri yanlış değerlendirilebiliyor.

Yukarıdaki örneklerin tamamında, istihbarat kurumlarının hedeflerindeki örgütlerin davranışlarındaki stratejik değişimleri anlayamadıklarını görüyoruz. Bu durum elbette hizmet verdikleri devletleri bu stratejik sürprizler karşısında savunmasız bırakmaktadır. Bir niyet okuyuculuğu olarak da değerlendirilebilecek bu durum aslında oldukça sorunlu bir alandır. Çünkü sadece hedef terör örgütlerinin karar mekanizmasına (çoğunlukla lider) yakın ve sağlıklı bilgi toplama zorluğunun yanında bu bilgilere dayanarak ne düşündüklerini de anlamaları gerekiyor.

Bu ve benzeri nedenlerle askeri tarihçi Keegan (2003) savaş zamanlarında istihbaratın sonuç alıcı katkısını sorgulamaktan çekinmemiştir. Aynı şekilde Knightley'in şu değerlendirmesi çok çarpıcıdır:

‘Savaş zamanları dışında istihbarat servislerinin operasyonlarını sürdürme başarısı politikacılara sattıkları üç önermeye dayanır;

- İstihbaratın gizli dünyasında başarıyı başarısızlıktan ayırmak nerdeyse imkânsızdır. Zamanında yapılacak saldırı uyarısı muhtemel kurbanların hazırlanmasına neden olur. Bu da saldırganın fikrini değiştirmesine neden olur, böylelikle uyarı yanlış çıkmış olur.
- Başarısızlık istihbarat kurumunun getirdiği doğru bilgilerin yanlış analizinden kaynaklanabilir; “Biz uyardık ama hükümet önemsemedi”.
- “Kurumun yeterli finansal kaynağı olsaydı bu durum yaşanmazdı” (Knightley, 1986).

Bu hususta bir zamanlar sorumluluk mevkiinde bulunan bir kişinin değerlendirmesi de çok çarpıcıdır; CIA'in Sovyet-karşı istihbarat biriminin başındaki Aldrich Ames:

“CIA ve diğer bazı Amerikan istihbarat servislerince yürütülen şekliyle casusluk işi, bazı kariyer peşindeki bürokratlar tarafın-

dan Amerikan politika yapıcılarını ve kamuyu yaptıkları işin gerekliliği ve değeri konusunda kandırmayı başarmış bir göz boyamadır. Binlerce ajan çalıştırmaya hiçbir zaman ihtiyacımız olmadı, özellikle dost ülkelere karşı. Bu yaygın casusluk ağımızın getirdiği bilgi genellikle önemsiz ve politika yapıcılarının ihtiyaçlarına cevap vermekten uzaktı. Dürüst olmak gerekirse bu casusluk savaşları gerçek güvenlik çıkarlarımıza bir katkısı olmayan bir göz boyama faaliyetidir” (Keegley and Wittkopf, 1996).

İSTİHBARATIN SİYASALLAŞMASI

İstihbarat ve siyasal iktidarların yüz yüze geldiği alanlar genellikle bir çekişme direnç alanları olmuştur. M. Petersen (2003) siyasal iktidarların direnç noktalarını dört grupta toplar:

1. Siyasetçiler kendilerini özellikle politik analiz konusunda üst seviyede ehil görürler. Siyaseti iyi bildiklerini ve zaten bu nedenle buldukları pozisyonda olduklarını düşünürler. Siyasi değerlendirmeleri konusunda muazzam bir özgüvenleri vardır.
2. Siyasetçiler halkın içinden geldikleri için olayları halkın gözünden yorumlarlar, tarihi ya da eğilimleri önemsemezler. Siyaseti insanların pazarlık yaptığı, avantaj sağlamak için manevra yaptıkları ve hareket ettikleri bir alan olarak görürler. Siyasetçilerin nezdinde tarihi teamüller (gelenekler) ve yüksek politik, askeri ekonomik ve sosyal olaylar daha önemsizdir. Tarih kendileri gibi güçlü insanlar tarafından yapılır.
3. Siyasetçiler istihbarat analizlerine konu olan insanları zaten tanıyordu.
4. Siyasetçiler insan sarrafı olmuşlardır.

Dahası, siyasetçiler kendi dünya görüşleri, tecrübeleri ve geçmişleri doğrultusunda istihbarata konu olayla ilgili politik tercihlerini çoktan şekillendirmiş olabilirler. Gelen istihbarat analizinde bu tercihlerini güçlendirecek veriler ararlar, farklı bir yöne sevk eden bilgiyi de reddederler.

Hal böyleyken şu soru akla geliyor: siyaset kurumuyla istihbarat kurumu arasındaki sağlıklı mesafe ne olmalıdır? M. Herman (2003) istihbaratın hükümet sisteminin bir parçası olduğunu, hizmet sunduğu siyasal iktidara karşı bir empati ve güven ilişkisi içinde olması gerektiğini savunur. Herman'a göre istihbarat kurumu mutlak bir tarafsızlık içinde kendisini hükümetin politika ve yerleşik yargılarından ayıramaz. Bu kapsamda siyasal iktidarın ve hükümet görevlilerinin istihbarat analizlerindeki varsayım ve delilleri daha derinlemesine analiz edilmesi talepleri olağandır. İster kendi yargılarını güçlendirmek için isterse yeni bir bakış açısı yakalamak için olsun, bu bir anlamda görevlerinin bir parçasıdır. Ancak tehlikenin başladığı yer, hükümetlerin kendi politikalarına gerekçe üretmek amacıyla istihbarat kurumuna baskı yapma olasılığıdır. Bu tutum yaygındır ve Irak'ın işgalinden önce "kitle imha silahları var" propagandası buna iyi bir örnektir. 2002 yılının ortalarından itibaren ABD, Birleşik Krallık ve Avusturalya hükümet yetkilileri sistematik bir şekilde ve yaygın olarak ellerindeki istihbarata göre Irak devletinin nükleer silah geliştirdiği ve acil olarak müdahale gerektiği propagandası yaptılar. Yıllar sonra bu ülkelerde kendi parlamentolarına sunulan soruşturma raporları (Silberman-Robb Komisyonu ABD, Lord Butler Soruşturması Birleşik Krallık, Flood Soruşturması Avustralya), bu istihbarat raporlarının baskıyla hazırlandığını ortaya koydu.

SONUÇ

Sonuç olarak istihbaratın doğal sınırları, başarısızlığın muhtemel olduğu gerçeğini çarpıcı bir şekilde önümüze serer. Karşı karşıya kalınan risk ve tehditlere dair mükemmel öngörünün imkânsız olmasından kaynaklana-

bileceği gibi siyasal iktidarların kendi ideolojik tercihleri nedeniyle istihbaratı görmezden gelmesi nedeniyle de olabilir. Bu durum geçmiş tecrübe ve koşulların karar vericiler üzerinde yarattığı etki nedeniyle ortaya çıkabileceği gibi, zayıflıklarının ortaya çıkması ihtimalinden endişe etmeleri nedeniyle de olabilir. Bu endişe genellikle engelleyemedikleri sürpriz bir terör saldırısı sonrası yükselir.

Bugünün istihbarat kurumları, makyajları saymazsak soğuk savaş ürünü yapılarıdır. Tarihsel olarak üretim ilişkilerinin değişmesine paralel olarak ortaya çıkan yeni risk ve tehditler karşısında yeni bürokrasiler yaratmadan önce, daha derin bir analiz yapmak bir zorunluluk haline gelmiştir.

Gelişen yeni risk ve tehditlere cevap olarak devletlerin gündemlerini ve güncel politikalarını yeniden tanımladıklarına tanıklık edilmektedir. Bu da sıklıkla uyuşturucu, pandemi, ekonomi, organize suç, sosyal adaletsizlik gibi konuların dış kaynaklı askeri gündeme eklenmesi olarak kendini göstermektedir. Değişen dinamikleri kabullenmek elbette kendiliğinden yeni bir anlayış geliştirilmesine neden olmamaktadır. Değişen güvenlik ortamına uyum gayretlerinin küçük bir kısmı ancak kavramsal konularla ilgilidir. Eğer bir devletin güvenliğe ilişkin çerçevesi belirlenmiş bir telakisi ya da anlayışı yoksa neyin tehdit olup olmadığına karar verebilmesi mümkün olmamaktadır. Çağa uygun bir güvenlik konseptinin olmaması risk ve tehditler karşısında, ön alma yerine reaksiyonel tavır geliştirilmesine, bir anlamda zorunlu olarak hep kriz yönetimi mantığıyla hareket edilmesi sonucunu doğurmaktadır.

Soğuk savaşın devletlerin egemen politik sınırlarıyla belirlenen topraklarını (teritorya) esas alan keskin iç ve dış ayırımına dayanan güvenlik ortamı, yerini 'iç' ve 'dış'ın birbirinin ayrılmaz bir biçimde içine geçtiği yeni güvenlik ortamına bırakmıştır. Bu durum dahi tek başına yeni bir güvenlik anlayışı ve yeni kurumları zorunlu kılmaktadır. Güvenlik anlayışını savunma kalıplarından kurtararak yeni bir teorik zemine oturtmak zorunda-

yız. Yönetici özetlerindeki uyuşturucu ya da göç rotalarını gösteren renkli oklar artık anlamlarını yitirmiştir çünkü güvenlik artık doğrusal değildir.

O halde, sorunun gerçek kaynağının soğuk savaş ürünü ve bugünün ihtiyaçlarına cevap vermekte yetersiz kalan güvenlik mimarisi ve geleneksel güvenlik anlayışı olduğu gerçeği bir seçenek değil, yeni güvenlik ortamının dayattığı bir zorunluluktur. Güvenliğe ve istihbarata dair baskın varsayımların da aynı geleneksel anlayışın ürünü olduğu görülmektedir. Bu varsayım ve tezler hala soğuk savaş tecrübeleri doğrultusunda şekillendirilmektedir. Acı tecrübelerle yaşanan olaylar, esnek olmanın önemini, kavramsal yenilenmenin sürekli yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır. Güvenlik mimarisini oluşturan bütün kurumların ve özelde istihbarat kurumlarının nihai varlık sebepleri güvenlidir. Güvenlik ise sürpriz bir askeri saldırının ya da terör saldırısının önlenmesinin ötesine geçmiştir.

Başka bir makalenin konusu olmak üzere; bugünün karmaşık ve belirsiz güvenlik ortamı güvenlik mimarisinin nasıl organize edileceğine dair çok daha derin bir değerlendirmeyi zorunlu kılmaktadır. Başarı için ulusal güvenliğe ve sınır güvenliğine dair çok daha entegre ve stratejik bir yaklaşıma, daha derin bir değerlendirmeye acil olarak ihtiyaç vardır.

Bugün artık saldırının önlenmesiyle, fiziksel korunmayla, saldırı sonrası iyileştirme (rehabilitasyon) tedbirleriyle yetinilemez. Bütün bunların ötesine geçerek Türkiye güvenlik ortamını şekillendirmeyi düşünmek zorundadır. Başka bir ifadeyle, ulusal güvenlik, çağın getirdiği risk ve tehditlerle mücadeleye el verecek şekilde genişlemeli ve derinleşmelidir. Bu yaklaşım bütün sistemi yeniden yapılandırmak üzere kullanışlı bir bağlam yaratacak ve bütün sistemin dönüşümüne öncülük edecektir.

Kaynakça

- Betts, R.K. Analysis, war and decision: Why intelligence failures are inevitable? *World Politics*, 31, 1 (1978), s. 61-89.
- Davis, J. Tensions in analyst-policymaker relations: opinions, facts and evidence, *Sherman Kent Centre for intelligence Analysis Occasional Papers*, 2, 2(2003).
- Economist, Can spies be made better, 19 Mart 2005.
- Gormly, D.M. The limits of intelligence: Iraq's Lessons, *Survival*, 46, 3 (2004), s. 7-28.
- Herman, M., "Theath assesments and legitimation o policy?", *İntelligence and National Security*, Vol. 18, No. 3 (2003) s. 174-78.
- Keegan, J. *İntelligence in War: Knowledge of the enemy from Napolyon to Al-Qaeda* London, Hutchinson, 2003.
- Keegly, C, and Withkopf , E., *American Foreign Policy*, 5th edn, newyork, St Martin's Press, 1996.
- Kent, S., *Strategic İntelligence for American World Policy*, Princeton University Press, 1966.
- Knightley, P. *The Second Oldest Prefession: The Spy as Patriot, Bureaucrat, Fantasist and Whore*, London, Andre Deutsch, 1986.
- MİT 2023, <https://www.mit.gov.tr/t-cark.html>
- Petersen, M. 'The challenge fort he political analyst', *Studies in İntelligence*, Vol. 47, No. 1 (2003).
- Stack, K.P. Competetive İntelligence, *İntelligence and National Security*, 13, 4 (1998) s. 194-202.
- Warner, M. "Wanted: a definition of intelligence", *Studies in İntelligence*, vol.46 (2002), s. 3.
- Younge, G., and Dodd, V., CIA blunder on Al-Jazeera 'terror messages', *Guardian*, 29 Haziran 2005.
- 9/11 Comission, <https://govinfo.library.unt.edu/911/report/911Report.pdf>
- The Atlantik (2023), <https://www.theatlantic.com/ideas/archive/2023/10/israel-yom-kip-pur-war-lessons-hamas/675627/>

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN 100'ÜNCÜ YILINDA TÜRK CUMHURİYETLERİNİN ARALARINDAKİ DİŞ TİCARETİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Junus GANIEV*
Dr. Razia ABDIEVA**
Dr. Damira BAIGONUSHOVA***

ÖZET

Bağımsız Türk Cumhuriyetleri günümüzde 5 milyon km² civarında bir yüzölçümüne ve 160 milyondan fazla nüfusa sahip altı devletten oluşmaktadır. Bunların beşinin Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra 1991'de bağımsızlıklarını kazanması Türk Devletlerinin arasında ekonomik ilişkilerin gelişmesine imkân sağlamıştır. Bu çalışmada, Türk Cumhuriyetleri arasındaki dış ticaret ilişkileri incelenmiştir. Yapılan analiz sonucunda Türk Cumhuriyetlerinin kendi aralarındaki ihracatında Kazakistan ve Türkiye sürekli fazla vermekteyken, ithalatın artmasında özellikle Özbekistan'ın önemli katkısının olduğu tespit edilmiştir. Kırgızistan ile Azerbaycan söz konusu ülkelerle dış ticarete sürekli açık vermektedir. Genel olarak Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticarete tamamlayıcılığın

*Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF/İktisat Bölümü Öğretim Üyesi
junus.ganiev@manas.edu.kg
<http://orcid.org/0000-0001-9318-2154>

**Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF/İktisat Bölümü Öğretim Üyesi
razia.abdieva@manas.edu.kg
<http://orcid.org/0000-0001-9318-2154>

***Kırgızistan – Türkiye Manas Üniversitesi, İİBF/İktisat Bölümü Öğretim Üyesi
damira.baigonushova@manas.edu.kg
<http://orcid.org/0000-0002-9740-0021>

zayıf kaldığı söylenebilir. Dolayısıyla Türk Devletleri arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerin gelişme sürecinde olduğu ve bu işbirliğinin geliştirilmesinin tüm ülkelerin ekonomik ve sosyal refahının artmasına önemli katkı sağlayacağı söylenebilir. Bu doğrultuda yeni yüzyılın Türk Yüzyılı olarak anılmasını sağlayabilmek için söz konusu ülkeler Türk Devletleri Teşkilatı kapsamında koordineli çalışmalıdırlar.

Anahtar Kelimeler: Türk Cumhuriyetleri, Ekonomik Faaliyetler, Dış Ticaret, Türk Yüzyılı.

EVALUATION OF FOREIGN TRADE RELATIONS AMONG TURKISH REPUBLICS ON THE 100TH ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

ABSTRACT

The Independent Turkic Republics today consist of six states with an area of about 5 million square kilometers and a population of more than 160 million. The independence of five of them in 1991 after the collapse of the Soviet Union has allowed the development of economic relations among the Turkic states. In this study the foreign trade relations among the Turkic republics are analyzed. As a result of the analysis it has been determined that Kazakhstan and Turkey have a constant surplus in exports of Turkic republics among themselves, while Uzbekistan has a significant contribution to the increase of imports. Kyrgyzstan and Azerbaijan have a constant deficit in foreign trade with these countries. In general, it can be said that trade complementarity among the Turkic republics remains weak. Therefore, it can be said that trade and economic relations among the Turkic states are in the process of development and the strengthening of this cooperation will significantly contribute to the increase of economic and social welfare of all countries. In this direction, these countries should work in coordination within the Organization of Turkic States in order to ensure that the new century will be known as the Turkic century.

Keywords: Turkish Republics, Economic Activities, Foreign Trade, Turkish Century.

GİRİŞ

Türk Cumhuriyetleri olan Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan, 1991'den itibaren bağımsız birer devlet olarak Sovyetler Birliğinden kurtulmuşlardır. Planlı ekonomiden piyasa ekonomisine geçiş dönemi ağır bir krizle birlikte olmuştur; üretimin düşmesini işsizlik, fakirlik ve ödemeler dengesindeki açıklar izlemiştir. Fakat 2000'li yılların başında bu cumhuriyetlerin ekonomilerinin istikrara kavuştuğu görülmektedir. Bunun en önemli nedenlerinden biri bu ülkelerin yer altı ve yer üstü kaynaklarını kullanmaya başlamalarıdır. Bu coğrafyadaki zengin doğal kaynaklar, Avrupa ülkelerinin dikkatini çekecek bu kaynakların Avrupa'ya taşıma işlemleri gerçekleştirilmeye başlanmıştır (Doru ve Aslan, 2019).

Solak, (2003) Orta Asya Cumhuriyetlerinin bağımsızlığını kazandıktan sonraki ilk 10 yıl içinde Türkiye ile Orta Asya Cumhuriyetleri arasındaki dış ticaret ilişkilerini incelemiştir. Türkiye'nin Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan ile toplam dış ticaret hacmi 1992 yılında 136 milyon ABD doları iken, Türkiye'nin dış ticaretinin binde 3'ü seviyesinde kalmıştır ve 10 sene geçtikten sonra 2002 yılında ise bu oran %1'e yükselmiştir.

Gülse Bal, Yayar ve Kalcacier (2009) Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında 1994-2008 yılları arasında yapılan dış ticareti analiz etmişlerdir. Türk Cumhuriyetleri'nin ele alınan dönemde sınırlı sayıda sanayi ürünleri ve sahip oldukları ham petrol, doğal gaz, endüstriyel hammaddeler ihraç

edebilecek durumda olduğu tespit edilmiştir. Bu ülkelerin ithal etmek ihtiyacında olan malları ise genel olarak başta temel besin maddeleri olarak tüketim mallarıdır. Böylece, Türkiye ile Türk Cumhuriyetlerinin ekonomileri, üretim yapıları, ihracat potansiyelleri ve ithal etmek istedikleri maddeler bakımından kıyaslandığında birbirlerini tamamladıkları görülmektedir.

Türkiye'nin toplam ihracatı içinde Türk Cumhuriyetlerine ihracatının payı 1994 yılında %2,37'iken, 2008 yılında bu oran %2,84 olmuştur. Türkiye'nin 2008 yılında bu ülkelerden yaptığı ithalat ise toplam ithalatının %2,1'idir (Gülse Bal, Yayar ve Kalcacier, 2009). Son 30 yılda Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ikili ticaret dış ticaret hacmi 10 kattan fazla artarak 2020'de 7,57 milyar dolara ulaşmıştır. Bu oran Türkiye'nin dış ticaretinin %1,94'ünü oluşturmaktadır. Fakat günümüzdeki ekonomik işbirliğinin seviyesi potansiyelinin altındadır ve ekonomik ilişkilerin kota uygulamaları, yatırım ve ortak projelerle artırılması gerekmektedir (İstikbal, 2021).

Doru ve Aslan (2019) Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasındaki ekonomik ilişkileri incelemişlerdir. Ayrıca, Türkiye'nin diğer Türk Cumhuriyetlerin dış ticaretindeki rolü, bu ülkelere yapmış olduğu doğrudan yabancı yatırımlar ve turizm sektöründeki ilişkileri ortaya konulmuştur. Bununla birlikte, Türkiye'nin bu ülkelerin ihracat ve ithalatındaki payı ortaya konularak sektörler göre ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında gerçekleştirdikleri sosyo-ekonomik verilere göre yapılan analiz sonucunda bu ülkeler arasında istenilen seviyeye ulaşılmadığı tespit edilmiştir.

Değişen küresel sistem içinde Türk Dünyası yeni bir aşamaya geçiş sürecindedir. Kurumsal yapıları geliştirerek Türk Devletleri entegrasyonu ve özellikle birbiriyle dış ticareti artırarak her biri daha fazla yarar sağlayabilir. Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu doğal kaynaklara diğer Türk Cumhuriyetleri sahiptir ve aynı şekilde Türk devletleri Türkiye'den gelişmiş teknoloji ve imalat sanayi tecrübelerinden yararlanabilirler (İstikbal, 2021).

Türk Cumhuriyetleri arasında dış ticaretin arttırılabilmesi için kamu ve özel sektörün işbirliği olmalıdır. Güçlü bir bölgesel lojistik ağının kurulması, taşıma maliyetlerinin azaltılması ve dış ticareti kolaylaştıracak politikaların geliştirilmesi açısından kritik öneme sahiptir. Bölgesel politika geliştirme, sivil toplum kuruluşlarının, hükümetin, üniversitelerin ve düşünce kuruluşlarının katılımını gerektirir. Hükümet eylem planları tüm bölgesel girişim ve planlarla bağlantılı olmalı ve hükümet yetkilileri ile ilgili ekonomik birimler arasında zorunlu bir koordinasyon bulunmalıdır (Gülse Bal, Yayar ve Kalcacier, 2009).

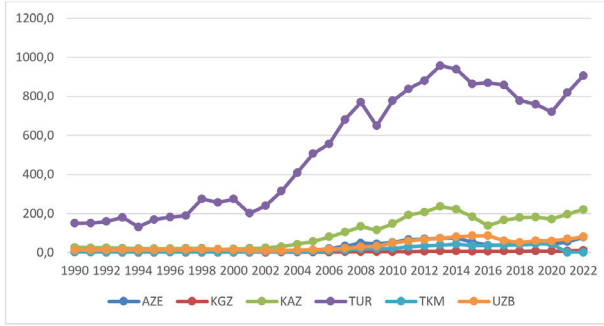
Türk Cumhuriyetleri genç ağırlıklı 160 milyonluk nüfus, 1 trilyon doları aşan milli gelir, sahip olunan doğal kaynaklar, ticaret yollarındaki konumlarıyla büyük bir potansiyele sahiptirler. Dış ticaretin önündeki engelleri kaldırmaları, ticaretin daha da serbestleştirilmesi ve iş birliğini geliştirmeleri gerekmektedir. Bununla birlikte Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanı Mehmet Muş döviz baskısını azaltmak için gelecekte milli paralarla ticaret yapılması önerisini bildirmiştir (Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı, 2021).

Türk Cumhuriyetleri arasındaki dış ticareti ele alan çalışmaların Türkiye ile diğer Türk Cumhuriyetleri olarak ikili analiz yapıldığını söyleyebiliriz. Bu çalışmada ise tüm Türk Cumhuriyetleri'nin birbiri ile yaptıkları dış ticaret durumu analiz edilmiştir. Yukarıda da belirtildiği gibi, Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik ilişkileri diğer aşamaya geçme noktasına gelmiş bulunmaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada bu ülkeler arasındaki dış ticaretin gelişiminin güncel analizini yapmak amaçlanmıştır. Girişi izleyen ikinci bölümde Türk Cumhuriyetleri'nin genel ekonomik durumu, üçüncü bölümde Türk Cumhuriyetleri'nin dış ticaret ilişkileri incelenmiştir ve dördüncü bölümde sonuç ve öneriler sunulmuştur.

1. TÜRK CUMHURİYETLERİNDE GENEL EKONOMİK DURUM

1991’den günümüze kadar ekonomik alt yapısını tekrar kurmaya çalışan Türk Cumhuriyetlerinin çoğu zorlu bir süreci başarıyla atlatmışlardır. Bu süreçte Türkiye’nin batıya entegre olmuş ekonomik ilişkileri ve yapısı, Türk Cumhuriyetleri’ne yol gösterici nitelik taşımıştır. Aynı zamanda bağımsız Türk Devletleri arasında ticari, ekonomik ve siyasi ilişkiler güç geçtikçe güçlenerek devam etmektedir. Tüm taraflara yeni imkanlar sunan bu birlik ve beraberlik, ekonomik ilişkilere de yansımaktadır. Bu çalışmada Türkiye’nin ve bu ülkelerin birbirlerinin ihracat ve ithalatındaki payı ortaya konularak sektörler göre ilişkiler belirlenmeye çalışılmıştır. Türk Cumhuriyetleri ile Türkiye arasında gerçekleşen ekonomik işbirliğinin halen istenilen seviyede olmadığı ancak bu yolda gelişmelerin sevindirici olduğu tespit edilmiştir.

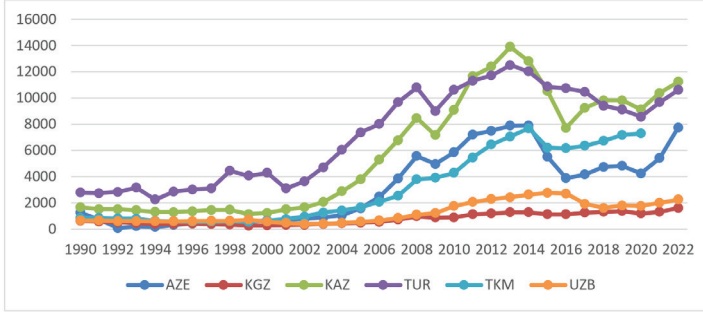
Grafik: 1. Türk Cumhuriyetlerinde GSYİH (Cari milyar ABD doları)

Kaynak: Dünya Bankası istatistik verileri, <https://databank.worldbank.org/>

Grafik 1’den de görüldüğü gibi Türkiye, diğer tüm Türk Devletlerin toplamından daha büyük bir GSYİH’ye sahiptir. Türkiye aynı zamanda nüfus olarak da en büyük ülkedir. GSYİH açısından ikinci sırada Kazakistan gelmektedir. Kazakistan’ın 2022’deki seviyesi Türkiye’nin 1997 yılında eriştiği seviyedir. Kazakistan’ın 20 milyon, Türkiye’nin ise 85 milyona yakın bir nüfusunun olduğu da dikkate alınmalıdır.

Grafik: 2. Türk Cumhuriyetleri Ülkelerinde Kişi Başına Düşen GSYİH (Cari ABD doları)

Kaynak: Dünya Bankası istatistik verileri, <https://databank.worldbank.org/>

Önceden de değinildiği gibi bağımsızlık sonrası 1990'lı yıllar SSC-B'den dağılan Türk Cumhuriyetleri için kriz yılları olmuştur. Grafik 2'de görüldüğü gibi, kişi başına düşen GSYİH'ye baktığımızda bu ülkelerin göstergeleri 2000 yılına kadar düşüş eğiliminde olduğu ve 2000'li yıllardan sonra artış gösterdiğini söyleyebiliriz. Örneğin, Azerbaycan'da 1991 yılında kişi başına düşen GSYİH 1235 ABD doları iken 1995'te 315'e kadar azalmıştır, 2022'de 7737 ABD doları olmuştur. Kazakistan'da 1991'de 1647 ABD doları iken 1995'te 1288'e kadar inmiştir, 2022 yılında ise bu gösterge 11244 ABD dolara ulaşmıştır. Kırgızistan'da kişi başına düşen GSYİH 609 ABD doları iken 1995'te 364'e kadar azalmıştır ve 2022'de de 1607 ABD dolarıdır. Özbekistan'da bu gösterge 1991 yılında 651 ABD doları iken, 2002'de 383'e azalmış ve 2022'de de 2255 ABD dolarına ulaşmıştır. Türkmenistan'da ise 1991 yılında 857 ABD doları iken, 1999'da 544'e kadar azalmıştır ve 2020'de ise 7297'de ABD dolarına ulaşmıştır. Türkiye'de ise kişi başına düşen GSYİH 1991 yılında 2774 ABD doları iken, sürekli artış eğiliminde olmuştur, sadece 2009 yılında global finansal krizden dolayı küçük bir düşüş yaşanarak 8990 ABD doları olmuştur ve 2022'de ise 10616 ABD dolarına erişmiştir. Türk Cumhuriyetleri arasında Türkiye ile Kazakistan, kişi başına düşen GSYİH'ye göre lider olmakta-

dırlar, bunları Azerbaycan ile Türkmenistan izlemektedir. Özbekistan ile Kırgızistan'da kişi başına düşen GSYİH'nin hem en düşük olduğu hem de büyüme hızının düşük olduğu görülmektedir.

2. TÜRK CUMHURİYETLERİ'NİN TİCARİ İLİŞKİLERİ

Türk Cumhuriyetleri'nin kendi aralarında iktisadi, siyasi, sosyal, ticari ve kültürel ilişkilerinin geliştirilmesi topyekûn Türk Devletlerini daha güçlü yapacaktır. Azerbaycan'ın ihracat rakamlarındaki gelişmelere baktığımızda 1995-2014 dönemi 20 yılda bu ülkelerin toplam ihracatı 10 kat artmışken Türk Cumhuriyetlerine ihracatı 7,5 kat artmıştır, aşağıdaki şekil 1 ve tablo 1'deki rakamlardan görüldüğü gibi son 7 yılda da toplam ihracatı yaklaşık 3 kat artış gösterirken Türk Cumhuriyetlerine ihracatı yaklaşık 2,5 kat artmıştır, dolayısıyla ihracat açısından Türk Cumhuriyetlerine belli bir düzeyde yakınsama olduğu belirtilebilir. Ancak, ülke bazında baktığımızda genel olarak Türkiye, Kazakistan ve son yıllarda Özbekistan'a ihracatı artmış iken, Kırgızistan ve Türkmenistan'ın durumları tersine çevrilmiştir ve Türk Cumhuriyetlerinin toplamdaki payı %6 ile %12 arası değişmektedir.

Kazakistan'ın toplam ihracatı son 7 yılda 2,3 kat artış gösterirken Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatı yaklaşık 4,3 kat artmıştır (Tablo 1 ve Şekil 1). Türk Cumhuriyetlerinin toplamdaki payı %6'lardan yaklaşık %12'ye ulaştığı görülmektedir. Ülkeler bazında incelediğimizde de tüm ülkeler ile dönem boyunca dengeli bir ihracat artışı sağlayabilmiştir, yani çok iyi bir gelişmeden söz edilebilir.

Kırgızistan'ın durumuna baktığımızda toplam ihracatı son 7 yılda 1,5 kat artış gösterirken Türk Cumhuriyetlerine ihracatında önemli bir değişme kaydedilememiştir. Ülkeler bazında değerlendirdiğimizde Azerbaycan, Kazakistan ve Özbekistan'a ihracatı artmışken, Türkiye ve Türkmenistan'a azalmıştır. Türk Cumhuriyetleri'nin toplamdaki payı %38'lerden son yıllarda yaklaşık %26'lara düştüğü görülmektedir.

Tablo 1. Ülkelerin Diğer Türk Cumhuriyetleri'ne İhracatı, milyon ABD doları

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
AZERBAJCAN							
Kazakistan	28,4	32,1	45,0	23,7	26,1	38,4	79,0
Kırgızistan	6,1	0,5	3,3	2,6	2,0	6,2	3,8
Türkiye	761,6	837,5	1082,2	1754,0	1609,9	1901,6	2118,3
Türkmenistan	116,8	52,0	23,5	25,2	20,8	37,3	25,3
Özbekistan	3,5	3,3	8,8	25,6	27,7	40,5	45,2
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	916,5	925,4	1162,7	1831,1	1686,6	2023,9	2271,7
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	6,8	6,0	6,0	9,3	12,3	9,1	6,0
TOPLAM	13380,8	15306,0	19489,1	19635,2	13732,6	22206,7	38146,4
KAZAKİSTAN							
Azerbaycan	106,5	105,9	175,1	155,0	84,4	287,9	375,3
Kırgızistan	376,1	516,7	656,9	604,0	562,1	674,8	745,3
Türkiye	851,1	1150,6	1238,6	2307,5	2131,5	2964,7	4751,2
Türkmenistan	69,1	55,4	86,7	116,2	76,6	211,4	340,4
Özbekistan	922,5	1249,2	1639,7	1981,6	2133,3	2776,9	3692,8
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	2325,3	3077,8	3796,9	5164,2	4988,0	6915,5	9904,9
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	6,3	6,3	6,2	8,9	10,6	11,5	11,7
TOPLAM	36775,3	48502,7	61109,1	57722,9	46949,2	60321,0	84391,6
KIRGIZİSTAN							
Azerbaycan	1,3	1,3	2,1	3,4	4,0	5,5	4,6
Kazakistan	257,5	281,5	259,4	286,3	245,9	393,0	306,5
Türkiye	161,9	165,7	79,5	83,8	88,1	121,8	98,0
Türkmenistan	6,0	4,3	2,5	2,5	3,3	4,9	4,2

Özbekistan	119,5	102,1	144,7	136,2	145,8	201,3	164,1
Türk Cumhuriyetleri							
Toplamı	546,2	554,9	488,2	512,2	487,2	726,5	577,4
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	38,4	31,6	26,6	25,8	26,1	26,4	26,4
TOPLAM	1423,0	1757,5	1835,2	1986,1	1863,5	2752,2	2186,7
TÜRKİYE							
Azerbaycan	1387,9	1476,5	1701,9	1788,4	2085,6	2342,8	2527,8
Kırgızistan	713,8	840,3	790,3	900,1	985,7	1288,1	1607,6
Kazakistan	327,8	379,1	391,9	442,0	417,5	749,4	935,3
Türkmenistan	1369,1	1117,7	503,2	744,7	787,0	984,5	1100,2
Özbekistan	559,4	726,7	1030,6	1232,1	1154,3	1841,6	1877,9
Türk Cumhuriyetleri							
Toplamı	4358,1	4540,4	4418,0	5107,4	5430,1	7206,4	8048,8
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	2,9	2,8	2,5	2,8	3,2	3,2	3,2
TOPLAM	149247,0	164494,6	177168,8	180832,7	169657,9	225214,5	254171,9
TÜRKMENİSTAN							
Azerbaycan	66,7	109,5	127,1	165,4	86,1	80,1	397,8
Kırgızistan	184,3	93,6	98,3	100,2	82,4	100,5	153,0
Kazakistan	3,4	1,3	2,3	4,0	4,6	24,9	55,6
Türkiye	465,3	462,9	473,2	416,0	322,1	637,3	831,6
Özbekistan		98,7	207,1	414,8	287,3	706,8	650,4
Türk Cumhuriyetleri							
Toplamı	719,8	766,1	908,0	1100,4	782,5	1549,7	2088,3

Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	10,3	10,3	9,5	11,4	12,3	16,5	15,8
TOPLAM	6963,9	7457,5	9572,8	9695,4	6385,3	9386,6	13226,5
ÖZBEKİSTAN							
Azerbaycan	108,5	28,5	38,8	66,3	67,7	90,8	147,2
Kırgızistan	697,8	889,7	1334,7	1167,9	910,2	1166,7	1311,7
Kazakistan	149,2	182,4	243,4	422,7	414,0	583,9	617,0
Türkiye	720,2	925,8	1009,2	1458,2	1150,7	2098,7	1882,9
Türkmenistan	..	66,2	46,6	81,0	101,0	99,2	126,2
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	1675,8	2092,6	2672,7	3196,0	2643,5	4039,3	4085,0
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	18,7	20,8	24,5	21,4	19,9	28,7	26,7
TOPLAM	8973,6	10079,5	10919,0	14929,5	13280,6	14092,2	15286,9

Kaynak: UNCTAD

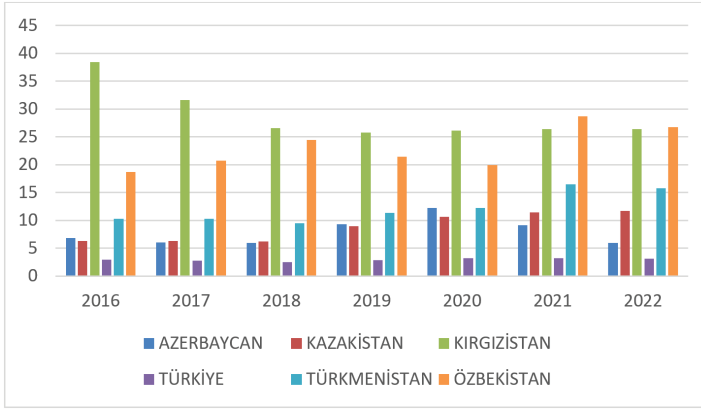
Türkiye'yi ele aldığımızda toplam ihracatı son 7 yılda 1,7 kat artış gösterirken Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatında 1,8 kat artış sağlanmıştır. Ülkeler bazında değerlendirdiğimizde Türkmenistan dışında tüm diğer ülkeler ile dönem boyunca ihracatta dengeli bir artış görülmektedir. Türk Cumhuriyetleri'nin toplamdaki payı %2,5 ile % 3,2 arası değişmektedir.

Türkmenistan'da son 7 yılda toplam ihracatı 1,9 kat arttığı, aynı zamanda Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatında 2,9 kat artış olduğu görülmektedir. Ülkeler açısından değerlendirdiğimizde ise yaklaşık tüm ülkeler ile ihracat rakamlarında istikrarsızlık söz konusudur. Buna rağmen Türk Cumhuriyetleri'nin toplamdaki payı %10'lardan son yıllarda %16'lara yükselmiştir.

Özbekistan'ın bu dönem içerisinde ihracat artışı 1,7 kat artmışken, Türk Cumhuriyetleri'ne ihracatında 2,3 kat artış gerçekleşmiştir ve toplam ihracattaki payı %18'den %28'lere ulaşmıştır. Ülkelere göre dağılımına baktığımızda tüm Türk Cumhuriyetlerine ihracat artışı kaydedilmiş, ancak Azerbaycan'a ihracatında istikrarsızlık söz konusuysen, diğer ülkelere ihracatında pandeminin etkisi hariç istikrarlılık söz konusudur.

Özetle, 2016 sonrası Türk Cumhuriyetler arasındaki ihracatın gelişmesi konusunda Kazakistan en başarılı ülke konumunda olup, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye sırasıyla takip etmektedirler. Azerbaycan'da istikrarsızlık görülürken, Kırgızistan en sonda yer almaktadır, ancak Kırgızistan'ın ihracatında Türk Cumhuriyetlerinin payı azalmasına rağmen şekil 1'den de görüldüğü gibi başka Türk Cumhuriyetleriyle karşılaştığımızda yine de çok yüksek kalmaktadır.

Şekil 1. Türk Cumhuriyetleri'nin Toplam İhracattaki Payları (%)

Kaynak: UNCTAD 2022 verilerine göre hazırlanmıştır.

İthalat açısından baktığımızda ise (Tablo 2 ve Şekil 2), Azerbaycan'ın 2016-2022 dönemi içerisinde ithalatı 1,7 kat artmışsa, Türk Cumhuriyetlerden ithalatı 2,6 kat artış göstermektedir ve toplam ithalattaki payı da %15,7 den 23,7'ye ulaşmış durumda. Ülkelerin kendi aralarındaki

ticari ilişkilerde, ihracatta olduğu gibi ithalatta da en önemli partnerleri Türkiye'dir. Diğer ülkelerden ithalatın yavaş artış seyrederken 2022'de tüm ülkelerde ithalatın hızla arttığını görebilmekteyiz.

Kazakistan'da toplam ithalat 2 kat artmış ise, Türk Cumhuriyetlerinden ithalatı 2,1 kat artmıştır ve toplam ithalattaki payı %5,3 ile %6,9 arası değişiklik göstermektedir. Özbekistan ve Türkmenistan'dan ithalat rakamlarında istikrarsızlık görülmesine rağmen, diğer ülkelerden ithalatında istikrarlı bir gelişme söz konusudur.

Kırgızistan dönem içinde hem toplam ithalatında hem de Türk devletlerden aldığı mallarda 2,5 kat artış kaydetmiştir. Türk devletlerin payı dönem içerisinde %20,3 ile %24 arası değişmiştir ve ülkelere göre bakıldığında Azerbaycan ve Türkmenistan'dan ithalatı istikrarsızdır, diğer ülkelerden sağladığı ithalatında istikrarlı bir gelişme söz konusudur.

Tablo 2. Ülkelerin Diğer Türk Cumhuriyetleri'nden İthalatı, milyon ABD doları

	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
AZERBAJYCAN							
Kazakistan	98,1	107,8	174,1	205,2	116,1	95,4	494,4
Kırgızistan	1,1	1,2	2,0	3,0	3,6	3,0	6,1
Türkiye	1181,4	1273,8	1576,8	1646,7	1562,2	1843,7	2295,0
Türkmenistan	38,4	110,0	109,4	202,6	89,9	70,7	509,7
Özbekistan	11,9	26,0	34,6	53,1	59,2	78,4	136,8
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	1330,9	1518,8	1896,9	2110,6	1830,9	2091,3	3442,0
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	15,7	17,3	16,6	15,5	17,1	17,9	23,7
TOPLAM	8472,5	8767,8	11460,3	13649,5	10731,1	11698,5	14535,7
KAZAKİSTAN							
Azerbaycan	30,4	33,8	46,2	20,2	22,9	44,4	86,6

Kırgızistan	200,6	248,4	243,6	251,9	233,6	375,8	383,9
Türkiye	618,1	729,6	655,3	819,1	927,4	1146,4	1595,4
Türkmenistan	214,4	44,2	11,4	29,8	50,9	42,9	97,8
Özbekistan	587,8	736,2	1155,3	771,2	780,1	1057,0	1282,9
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	1651,3	1792,3	2111,8	1892,2	2015,0	2666,4	3446,6
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	6,6	6,1	6,3	4,9	5,3	6,4	6,9
TOPLAM	25174,8	29599,4	33658,4	38356,7	38081,4	41415,4	50043,6
KIRGIZİSTAN							
Azerbaycan	6,6	0,4	2,8	2,2	1,9	2,6	5,0
Kazakistan	635,5	520,3	602,7	649,3	434,7	705,1	1242,3
Türkiye	190,8	224,9	290,2	222,8	194,6	271,5	508,1
Türkmenistan	4,4	0,5	1,5	5,1	7,2	8,0	16,5
Özbekistan	69,8	163,6	178,0	200,9	188,8	253,5	482,1
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	907,0	909,7	1075,2	1080,3	827,2	1240,7	2253,9
Türk Cumhuriyetleri'nin Toplamdaki Payı (%)	23,6	20,3	20,3	21,7	24,4	22,8	23,4
TOPLAM	3844,5	4487,3	5291,9	4988,9	3386,7	5447,8	9629,1
TÜRKİYE							
Azerbaycan	328,0	384,1	408,4	411,0	410,7	751,3	836,3
Kırgızistan	1132,3	1493,8	1601,7	1404,0	1180,5	1595,3	3514,9
Kazakistan	131,7	155,1	64,0	77,2	91,2	86,5	119,6
Türkmenistan	511,6	487,3	379,5	344,8	319,4	710,9	967,1
Özbekistan	723,4	838,4	869,6	1140,2	970,0	1800,0	1682,5
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	2827,1	3358,7	3323,2	3377,2	2971,8	4944,0	7120,4

Türk Cumhuriyetleri'nin	1,4	1,4	1,4	1,6	1,4	1,8	2,0
Toplamdaki Payı (%)							
TOPLAM	202189,2	238715,1	231152,5	210345,2	219514,4	271425,6	363711,0
TÜRKMENİSTAN							
Azerbaycan	83,1	48,4	21,8	23,5	21,4	33,0	22,0
Kırgızistan	99,5	97,0	85,6	107,0	85,3	155,3	191,7
Kazakistan	5,9	5,4	3,1	3,0	4,0	5,1	4,0
Türkiye	1166,4	1107,2	500,8	669,8	713,2	932,6	888,8
Özbekistan	..	70,6	33,8	62,5	83,9	98,2	106,4
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	1355,0	1328,6	645,2	865,8	907,8	1224,2	1212,9
Türk Cumhuriyetleri'nin	27,1	29,1	27,4	29,7	29,0	30,4	37,3
Toplamdaki Payı (%)							
TOPLAM	4994,3	4571,0	2350,8	2912,8	3127,1	4022,6	3249,7
ÖZBEKİSTAN							
Azerbaycan	8,9	3,1	8,7	22,9	28,2	39,4	44,8
Kırgızistan	..	1098,3	1572,5	2002,9	2118,9	2757,4	3268,6
Kazakistan	114,4	94,4	138,7	137,0	143,0	181,3	223,1
Türkiye	704,3	652,4	1053,6	1305,4	1114,5	1729,2	1721,7
Türkmenistan	..	104,1	235,4	414,4	396,3	697,6	651,6
Türk Cumhuriyetleri Toplamı	827,7	1952,3	3008,9	3882,7	3800,9	5404,8	5909,7
Türk Cumhuriyetleri'nin	7,3	16,2	17,4	17,8	19,0	22,6	20,9
Toplamdaki Payı (%)							
TOPLAM	11327,8	12034,9	17314,0	21867,3	20020,1	23885,9	28264,0

Kaynak: UNCTAD

Türkiye dünya ülkelerinden ithalatını 1,7 kat artırmışken, Türk devletlerden 2,5 kat artırmıştır. Ancak, toplam ithalatındaki Türk devletlerin payı %1,4'ten ancak %2'ye yükselmiştir. Gruptaki ülkeler arasında en çok Kırgızistan'dan ithalatı yüksektir, sonraki sıralarda Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan ve Kazakistan sırasıyla yer almaktadır.

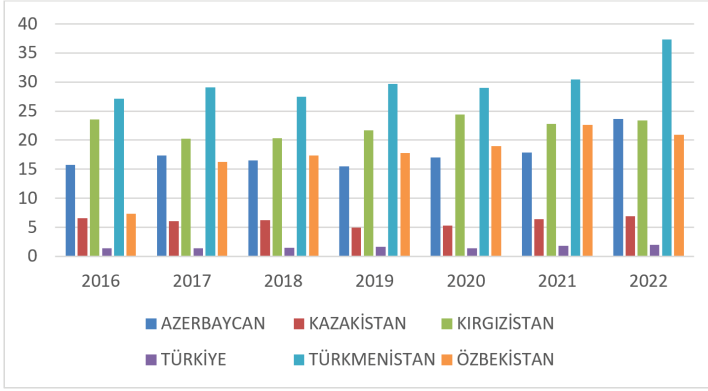
Türkmenistan dünya ülkelerinden ithalatını 0,35 kat azaltmışken, Türk devletlerden 0,10 kat azaltmıştır. Buradaki farktan dolayı da Türk devletlerin payı toplam ithalatında %27'den %37'ye kadar yükselmiştir. Gruptaki tüm ülkelerden ithalatı istikrarlı değildir.

Özbekistan'ın toplam ithalatı 2,5 kat artış göstermiş iken, Türk devletlerden ithalatı 7,1 katlık artış sağlamıştır ve neticede toplamdaki payı %7,3'den %20'nin üzerine çıkmıştır. Ülkeler açısından aldığımızda da gruptaki tüm ülkelerden ithalatı dengeli bir şekilde artış göstermiştir.

Ülkeler arası karşılaştırma yapmak gerekirse, Türk Cumhuriyetlerle ithalat ilişkilerinin geliştirilmesinde Özbekistan en başarılı ülke konumundadır. Azerbaycan ve Türkiye'de gelişme yaklaşık aynıdır, ancak Türkiye'nin toplamında Türk Cumhuriyetlerin payı ancak %1,4'ten %2'ye ulaşmışken, Azerbaycan'da %15'ten %23'e çıkmıştır. Kırgızistan ve Kazakistan'da da durum birbirine benzemekte, yani hem dünya ülkeleri ile hem de Türk Cumhuriyetlerle olan ithalatta gelişme aynı düzeyde. Türkmenistan'da durum en ağır gözükmemekte, ancak ülkenin ithalat rakamlarında Türk Cumhuriyetlerinin payındaki azalmanın dünya ithalatına göre daha düşük olması ve diğer ülkelerle kıyasla da Türkmenistan'ın Türk Cumhuriyetlerinden yaptığı ithalatı en yüksek payı alıyor olması (Şekil 2'de görülebilir) avutucu bir faktör olarak değerlendirilebilir.

Tablo 2 ve Şekil 2 incelendiğinde Türk Cumhuriyetlerinin birbirleri arasındaki ithalatın düşük olduğu görülmektedir. Sadece Türkmenistan'ın ithalatı %30-35 civarındadır. Diğer bütün ülkelerin ithalat payları %25'in altındadır. Türkiye'nin ithalatı ise diğerlerine göre en düşük seviyede olup %2'nin altındadır.

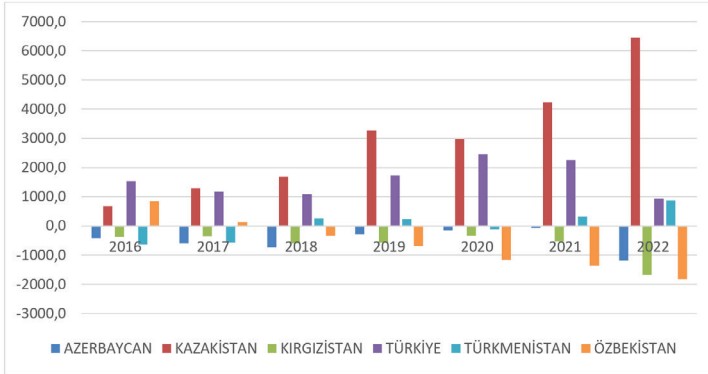
Şekil 2. Türk Cumhuriyetleri'nin Toplam İthalattaki Payları (%)

Kaynak: UNCTAD 2022 verilerine göre hazırlanmıştır.

Ülkelerin diğer Türk Cumhuriyetleriyle ticaret ilişkilerinde ne tür pozisyonda olduklarını; ithal ettiğinden daha çok ihraç edip fazlaları mı var, yoksa tam tersine ihraç ettiğinden daha fazla ithal ederek açık mı vermekte olduğu alttaki şekil 3'ten görebiliriz. Histogramda yatay eksenin altında bulunan çizgiler açıkları, üsttekileri de fazlaları ifade etmektedir.

Şekil 3. Ülkelerin Diğer Türk Cumhuriyetleri ile Dış Ticaret Dengesi, milyon dolar

Kaynak: UNCTAD 2022 verilerine göre hazırlanmıştır.

Şekil 3'ten görüldüğü gibi Kazakistan ve Türkiye sürekli fazla vermekteyken, Özbekistan, Kırgızistan ve Azerbaycan sürekli açık kaydetmektedirler. Türkmenistan'ın durumu net değil, bazı yıllarda açık, bazılarında fazla vermiştir. Kazakistan 2017'den itibaren Türk Cumhuriyetleri arasındaki ticari ilişkiden en karlı çıkan ülke olmuştur. Bunda ülkelerin geçmişten gelen ticari ilişkilerinin büyük önemi bulunmaktadır. Türkiye ise özellikle Covid 19 Pandemisi dönemindeki 2020-2021 yıllarında ticaretini kendi lehine artırmıştır. Ancak 2022'de bu artış yaklaşık %30 düşmüştür. Neden durum böyle, ülkeler ürettikleri mal ve hizmette birbirlerini tamamlayıcılık özelliklerinin zayıf olmasından kaynaklanmış olabilir mi, sorularına cevap alabilmek için ülkelerin dış ticaretindeki mal gruplarının değerlendirilmesinde fayda vardır.

Tablo 3. İhracatın Mal Gruplarına Göre Yapısı (2021)

	Azerbaycan	Kazakistan	Kırgızistan	Türkiye	Türkmenistan	Özbekistan
<i>Azerbaycan</i>	-	İmal edilmiş ürünler (%36,9); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%34,4)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%59,7); İmal edilmiş ürünler (%40,3)	İmal edilmiş ürünler (%85,4)	Yakıt (%95,8)	İmal edilmiş ürünler (%59,9); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%38,4)
<i>Kazakistan</i>	İmal edilmiş ürünler (%78,9)	-	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%63,9); İmal edilmiş ürünler (%36,0)	İmal edilmiş ürünler (%94,2)	Yakıt (%97,4)	İmal edilmiş ürünler (%53,5); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%30,2)

<i>Kırgızistan</i>	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%77,6)	İmal edilmiş ürünler (%35,9); Yakıt (%33,9)	-	İmal edilmiş ürünler (%95,9)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%52,7); Yakıt (%35,6)	İmal edilmiş ürünler (%76,2); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%21,4)
<i>Türkiye</i>	Yakıt (%65,2); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%19,8)	Yakıt (%62,3); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%36,3)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%66,9); Yakıt (%13,2)	-	Tekstil ve giysi (44,9); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%24,4); Yakıt (%21,3)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%64,7); Tekstil ve giysi (28,9)
<i>Türkmenistan</i>	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%80,2); Yakıt (%13,8)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%74,7); İmal edilmiş ürünler (%24,9)	İmal edilmiş ürünler (%65,6); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%34,3)	İmal edilmiş ürünler (%88,0)	-	Kimyasal ürünler (%58,2); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%24,2)
<i>Özbekistan</i>	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%57,7); Yakıt (%19,6)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%55,1); İmal edilmiş ürünler (%29,0)	İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%52,8); İmal edilmiş ürünler (%47,2)	İmal edilmiş ürünler (%93,7)	..	-

<i>Dünya</i>	Yakıt (%87,4)	Yakıt (%62,9); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%23,3)	İnci, değerli metaller ve altın (%46,3); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%35,0)	İmal edilmiş ürünler (%77,1); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%16,4)	Yakıt (%87,5)	İmal edilmiş ürünler (%37,1); İşlenmemiş ürünler, yakıt hariç (%29,3) İnci, değerli metaller ve altın (%24,5)
--------------	------------------	---	---	--	------------------	---

Kaynak: UNCTAD

Tablo 3'te ülkeler arası ticarete konu olan ana mal grupları yer almaktadır. Tablodan Azerbaycan'ın genel olarak dünyaya yakıt sattığını (ihracatının %87,4'ü), Türk Cumhuriyetlere genelde yakıt hariç işlenmemiş ürünler sattığını, ancak Türkiye, Türkmenistan ve Özbekistan'a bunun yanı sıra yakıt ihracatı da var, Kazakistan'a ancak imal edilmiş ürünler ihraç ettiğini görmekteyiz.

Kazakistan da dünyaya genel olarak yakıt (%62,9) ve işlenmemiş ürünler (%23,3) ihraç etmekte. Türk Cumhuriyetlere ihracatı da genel olarak aynı mal gruplarından ve imal edilmiş ürünlerden oluşmaktadır. Kırgızistan da dünyaya değerli metaller ve altın (%46,3), işlenmemiş ürünler (%35,0) satmakta, soydaş cumhuriyetlere de işlenmemiş ürünler ve imal edilmiş ürünler ihraç etmektedir.

Türkiye tüm soydaş cumhuriyetlere imal edilmiş ürünler ihraç etmekte, dünyaya hem imal edilmiş hem de işlenmemiş ürünler ihracatında bulunmaktadır. İşlenmiş mal ihracatı hammadde ihracatına göre katma değer in ülkede kalması açısından ekonomi için faydalı olduğu iktisat teorilerinde hep öne sürülmektedir. Bu açıdan baktığımızda tüm Türk devletler arasında ancak Türkiye'nin daha avantajlı durumda olduğu söyle-

nebilir. Özbekistan, Kazakistan ve Kırgızistan da sırasıyla sonraki avantaj sahipleri sayılabilirler. Ancak, Kırgızistan'ın durumu diğerlerine göre biraz farklı olabilir, çünkü işlenmiş ürünlerin önemli bir payı re-eksport ürünleridir. Dolayısıyla Azerbaycan ve Türkmenistan doğal kaynaklara zengin olmaları açısından ne kadar avantajlı olsalar da ihracatlarının uzun zamandır genel olarak petrole dayalı kalması ihracat açısından dezavantajlı kalmalarına neden olmaktadır. Kırgızistan'ın ihracat kalemlerinde de uzun zamandır işlenmemiş altının önemli payı alması Kırgızistan'ın da bu iki ülkeye benzer bir durumda olduğunun göstergesi olabilir.

Eğer ki bu ülkeler kendi aralarında daha çok işlenmemiş ürünler ve yakıt ürünleri ticaretinde bulunup, dünya ülkelerine daha çok işlenmiş ürünler sattıklarında ülkeler arası tamamlayıcılık söz konusu olabilirdi. Ne yazık ki, istatistikler tam tersi bir durumu göstermektedir.

Tablo 4: Türk Devletlerinin nüfusu ve yüzölçümleri

Bağımsız Türk Devletleri	Nüfus -2020	Nüfus Yoğunluğu	Alanı km ²	Başkent	Bağımsızlık Tarihi
Azerbaycan	10.067.108	116	86.600	Bakü	30 Ağustos 1991
Kazakistan	18.877.100	7	2.717.300	Astana	16 Aralık 1991
Kırgızistan	6.636.800	33	198.951	Bişkek	16 Aralık 1991
Özbekistan	34.558.900	77	447.400	Taşkent	20 Haziran 1991
Türkiye	83.614.362	102	814.578	Ankara	23 Nisan 1920
Türkmenistan	6.031.187	12	488.100	Aşgabat	27 Ekim 1991

Kaynak: GÖKBURUN 2021

Tablo 4'ten de görüldüğü 5 milyon km² gibi büyük bir yüzölçümüne sahip bir alanda 160 milyondan fazla nüfusa sahip olan Türk Devletlerinden beşi eski SSCB sisteminden bağımsızlıklarını 1991'de kazanmışlardır ve bu tarihten itibaren aralarında ekonomik ilişkilerini geliştirmede çok büyük bir potansiyele sahip olmuşlardır. Ancak, 2015'te Avrasya Ekono-

mik Birliği'nin kurulmasının ve Kırgızistan ile Kazakistan'ın bu birliğe üye olmasının ardından söz konusu birliğin bu gelişmeye engel olabileceği konusunda fikirler ortaya atılmaya başlamıştır.

Türk Devletleri arasındaki ticari ilişkilerin son gelişmeleri değerlendirildiğinde genel olarak şunları belirtmek mümkündür:

1. Kazakistan ve Kırgızistan'ın AEB'ye üye olması bu ülkelerin Türk Cumhuriyetlerle dış ticaret ilişkilerinin zayıflamasına ya da gerilemesine neden olamamıştır;

2. Türk Cumhuriyetlerle ihracatın gelişmesi konusunda Kazakistan, ithalat ilişkilerinin geliştirilmesinde Özbekistan en başarılı ülke konumundadır.

3. Türk Cumhuriyetlerle ihracatın gelişmesinde Kazakistan ve Türkiye sürekli fazla vermekteyken, Özbekistan, Kırgızistan ve Azerbaycan sürekli açık kaydetmekte.

4. Türk Cumhuriyetler arasındaki ticarete tamamlayıcılık zayıftır, diğer bir ifadeyle, ticarete genellikle hammadde mallarının payı yüksektir.

İktisadi ilişkilerin temeli olan dış ticaret açısından Türk Cumhuriyetleri arasındaki mevcut durum bir birliğin oluşabilmesi için yeterli düzeyde değildir. Aralarındaki ticaretin geliştirilmesinde ülkelerin üretimde üstünlüğe sahip sektörlerinin araştırılması ve bu sektörlerin geliştirilmesinde işbirliklerinin sağlanması faydalı olacaktır.

3. SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nin 100'üncü yılında Türk Devletleri geçmişte hiç görülmemiş bir şekilde dış ticaret yoluyla ilişkilerini geliştirme imkanına kavuşmuştur. Doğal kaynaklara, gerekli yetişmiş beyin gücüne ve bir arada çalışma isteğine sahip Türk Devletleri giderek aralarındaki bağı güçlendirmektedir. Bu makalede değerlendirmeye alınmış 6 devletin bün-

yesindeki 160 milyondan fazla nüfus, birbirine sevgi ve saygıyı koruyan, koordineli bir çalışmayla yeni yüzyılın Türk Yüzyılı olarak anılmasını sağlama potansiyeline sahiptir. Türk Devletlerinin birbirleriyle ticaretini geliştirmeleri için Kuşak Yol İnisiyatifiyle oluşturulan Orta Koridor da denilen yeni Demir İpek Yolu üzerinden, öncelikle halkların kaynaşması için turizm geliştirilebilir. Malların ithalat ve ihracatı bu yol üzerinden ekonomik ve kontrollü bir şekilde yapılabilir. Doğal enerji kaynaklarına bol miktarda sahip olan bölge Türkiye'nin enerji ihtiyacını güvence altına almayı sağlayacaktır. Türkiye ise Türk Devletlerinin denizlere erişiminde aracı olarak onların rekabet gücünü artıracaktır. Bölgenin ekonomik alt yapısının geliştirilmesi, ortak dijital iletişimin sağlanması yoluyla bilgi alışverişinin artırılmasına devam edilmelidir. Bilginin artırılması yoluyla Türk Devletlerinin sahip olduğu doğal madenlerin ihracatında işlenmemiş olarak yapılan ihracatın %35'lerden çok daha aşağılara çekilmesi hedeflenmelidir. Türk Devletleri giderek kendi özgüvenlerini kazanmaktadırlar. Bu özgüven kimi zaman Azerbaycan'ın 30 yıldır çözülemeyen Karabağ Sorununu çözmesinde, zaman zaman da SSCB döneminin son etkileri sayılan hudut anlaşmazlıklarının anlaşmalarla çözülmesiyle kendini göstermektedir. Türk Devletlerinin ekonomileri de giderek güçlenmektedir. Türk Devletlerinin, önündeki Türk Yüzyılımı gerçekleştirmek idealine kararlı bir şekilde ulaşabilmeleri için, mevcut olan ilişkilerin korunarak geliştirilmesine devam edilmeli, dışarıdan veya içeriden gelebilecek engellemelere karşı gerekli önleyici tedbirler alınmalıdır.

Kaynakça

- Doru, Ö. ve Aslan, M. B., Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri Arasındaki Ekonomik İlişkiler: Dış Ticaret, Turizm ve Yatırım Açısından Bir Değerlendirme. Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, <http://busbed.bingol.edu.tr>, Yıl: 9 • Cilt: 9 • Sayı: 17 • Bahar/Spring 2019.
- Gökburun, İ. (2021). Küresel ve Bölgesel Güçler Çağında Türk Dünyası Nüfusu. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies 21/1 Yaz–Summer 2021, ss. 1-33 DOI: 10.32449/egetid.897236
- Gülse Bal, S. & Yayar, R. & Karkacier, O. (2009), Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi. 1: 1-23.
- İstikbal, D. (2021). Türk Dünyasında Ekonomik İş Birliği, Dosya, Türk Dünyası, Kriter Dergi, Kasım, Yıl 6, Sayı 62. <https://kriterdergi.com/dosya-turk-dunyasi/turk-dunyasinda-ekonomik-is-birligi> (15.10.23)
- Solak, F. (2003) Türkiye Orta Asya Cumhuriyetleri Dış Ticaret İlişkilerinin Gelişimi, T.C. Marmara Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi, Cilt 18, Sayı 1.
- Türkiye Cumhuriyeti Ticaret Bakanlığı (2021) Bakan Muş, Türkiye-Türk Cumhuriyetleri Ekonomi ve Ticaret Konferansı'nda konuştu, <https://ticaret.gov.tr/haberler/bakan-mus-turkiye-turk-cumhuriyetleri-ekonomi-ve-ticaret-konferansinda-konustu> (10.09.23).
- Dünya Bankası istatistik verileri, <https://databank.worldbank.org/>
- UNCTAD, Türk Cumhuriyetlerinin İhracat Rakamları, 2022.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ'NİN YÜZ YILINDA DIŞ TİCARETİN GELİŞİMİ

Dr. Tezer PALACIOĞLU*

ÖZET

Altı asrı aşan Osmanlı İmparatorluğunun külleri üzerinden yeniden doğan Türkiye Cumhuriyeti 100 yıllık tarihi boyunca pek çok aşamalardan geçmiştir. Yeni kurulan bir devlet olarak bir yandan geçmişten gelen anlayışların bağlayıcı hükümlerinden kurtulmaya çalışırken, bir yandan da hedef almış olduğu muasır medeniyetler seviyesine çıkma ilkesi doğrultusunda ekonomik ve sosyolojik altyapıyı oluşturma çabasına girmiştir. Cumhuriyetin ilk yıllarında dünyada ortaya çıkan Büyük Buhran ve İkinci Dünya Savaşı gibi olumsuzluklara göğüs germeye çalışan Cumhuriyet, 1950 sonrası çok partili hayatla birlikte yeni bir yola girerken aynı zamanda, Doğu ve Batı Paktları arasında tercihini Batıdan yana kullanmıştır. İthal ikameci yıllardan, planlı ekonomiye, liberal ekonomiye geçiş çabalarına kadar zikzaklar arasında geçen yıllardan sonra 1980 yılı 24 Ocak kararları ile dışa açık, koruma kalkanları kaldırılmış bir ekonomik politika izlenmesine çalışılmıştır. Nispeten başarılı geçen 1980'li yılların ardından 1990'lar iç ve dış krizlerle birlikte ekonominin rayından çıktığı gelişmelere sahne olmuştur. 2001 yılı krizi ile tam anlamı ile çöküşün eşğine gelen Türkiye titizlikle ve katı olarak uygulanan uzun bir ekonomi programı ile

* Müşavir, İstanbul Ticaret Odası
tezer.palacioglu@ito.org.tr
<https://orcid.org/0000-0002-0388-1750>

birlikte krizden çıkmıştır. Disiplinli bir kamu yönetimi ve AB ile yapılan Gümrük Birliği çıpası ile rekabet gücü kazanan Türkiye bugün dünyanın önde gelen dış ticaret ülkeleri arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye Dış Ticareti, Cumhuriyetin 100 Yılı, Cumhuriyetin 100 Yıllık Dış Ticareti, Dış Ticaretin Gelişimi, Türkiye Cumhuriyeti.

DEVELOPMENT OF FOREIGN TRADE IN THE CENTENNIAL ANNIVERSARY OF THE REPUBLIC OF TÜRKİYE

ABSTRACT

The Republic of Türkiye, which was reborn from the ashes of the 624-year-old Ottoman Empire, has passed through many stages during its 100-year history. As a newly established state, while on the one hand, it tried to get rid of the binding provisions of the agreements of the past, on the other hand, it made efforts to create an economic and sociological infrastructure in line with the principle set targeting to catch up the level of advanced civilisations. In the first years, the Republic tried to overcome the adversities that emerged in the world such as the Great Depression and the Second World War. In 1950's while entering a new path with the multi-party life after 1950, it preferred the West alliance between the Eastern and Western Pacts. After years of zig zagging between import substitution, planned economy or a liberal economy, with the 24 January decisions of 1980, an economic policy that was open to the outside world and whose protection shields were removed was tried to be followed. After the relatively successful 1980s, the 1990s witnessed developments that derailed the economy with domestic and foreign crises. With the 2001 crisis, Türkiye was on the verge of complete collapse, but it succeeded to emerge after a, long, rigorously and strictly implemented economic program. With a disciplined public administration and the anchor of the Customs Union with the European Union (EU), Türkiye gained competitiveness and is today among the world's leading foreign trade countries.

Keywords: Foreign Trade of Türkiye, 100 Years of the Turkish Republic, 100 Years of Foreign Trade of the Turkish Republic, Development of Turkish Foreign Trade, Republic of Türkiye.

GİRİŞ

Tarih, ders alındığı takdirde öğretici ve yol göstericidir. 624 yıl süren Osmanlı egemenliğinin ardından kurulan Cumhuriyetimizin 100. yılında dış ticaretinde de geçirdiği evrelerin ortaya konması ülkemizin bugün ulaştığı noktayı anlamamızda yardımcı olacak, gelecekte de izlenmesi gerekli hususlarla ilgili ipuçları verecek hüviyettir.

Dış ticaret asla basit istatistiklere indirgenemez. Ülkenin sahip olduğu üretim faktörleri, sosyal ve kültürel yapısı, nüfusu, siyaset ve bürokrasisinin durumu, hukuki düzenlemeleri, gümrük vergilerinin dışında da tüm vergi sistemi, imalat, ulaştırma-lojistik, haberleşme, finans, sanayi, beşeri başta olmak üzere alt yapısı, teknoloji düzeyi, eğitim düzeyi, işgücü özellikleri, girişimciliğe verdiği önem, üretim faktörlerini elinde tutan aktörler, devlet destekleri, doğal kaynakları, tarım, hayvancılık ve madenciliği doğrudan etkileyen topraklarının genişliği, iklimi, coğrafi konumu, tarihi, dini, dili, komşuları başta olmak üzere dünya ile ilişkileri, üyesi bulunduğu ekonomik, askeri temelli uluslararası birlikler, taraf olduğu antlaşmalar, ülkenin kendisi dışındaki dış çevrede gerginlik, yumuşama, kriz, askeri ve ticari savaşlar gibi dünya siyasi ve ekonomik gelişmeleri, rakip ülkeler velhasıl arz, talep ve rekabet gücünü etkileyen çok sayıda değişkenin hep birlikte az ya da çok etkisinin olduğu bir bütündür. İthalat, ihracat, hacim ve denge rakamları tüm bu değişkenler sonucu ortaya çıkan göstergedir.

Dolayısı ile Cumhuriyetimiz boyunca gerçekleşen dış ticaret alanında gelişen ve gelişmekte olan olaylara karşı yapılan hazırlıklar, planlar sonucu ülkenin genel durumunu gösteren bir karnedir.

Bu çalışmada Cumhuriyetimizin 100 yılı dış ticaret özelinde, yaşanan önemli siyasi, ekonomik gelişmelerle birlikte incelenmektedir.

CUMHURİYETE GİDEN SÜREÇTE DIŞ TİCARET

Hiç kuşkusuz Cumhuriyetin ilk yılları, son derece farklı milletleri bünyesinde eritmiş, muhtelif kaynaklarda etki alanları ile birlikte 24 milyon km²'ye ulaşan devasa sınırlara (Yeni Türkiye SAM,2023) hükmeden Osmanlı imparatorluğunun devamı olarak, onun asıl unsuru olan Türklerin kurduğu yeni devletin yapılanması ile geçmiştir.

Yeni devletin yapılanması derken, küllerinin üzerine kurulduğu Osmanlının “en uzun yüzyılına” kısaca bakacak olursak, Saray’ın geniş ve mozaik hüviyetindeki topraklarında hakimiyet kurmakta zorlandığı bir gerçektir. Birinci sanayi devrimi, Fransız İhtilali, ikinci sanayi devrimi gibi ana etkenlerle oluşan yeni düzende, Osmanlı yabancı tebaasından gelen özgürlük kalkışmaları ve Türklerde yayılan Celali isyanları ile içeride sarsılırken, yeni dünya merkez güçlerin Osmanlı topraklarını da içine alan sömürgeleştirme baskısı altında idi.

1822 yılında Yunanistan’da başlayan -izleyen yıllarda İmparatorluk içerisindeki diğer uluslara yayılacak- ayrılıkçı başkaldırı ve isyanı bastırma için çağrılan Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa ile yaşanan sorunlar dolayısıyla İngiltere’nin desteğine muhtaç kalan Osmanlının, 1838’de imzaladığı Baltalimanı anlaşması ile İngiliz tüccarlara tanıdığı imtiyazlar İmparatorluğun, kendi gümrüklerini belirleme hükümlerini elinden almıştır.

İç ticarete önemli bazı malların ihracını, Devletin sahip olduğu tekel ve ek vergi koyma ve iç gümrük haklarını kaldıran, İngilizlere her tür malın ticareti hakkını veren anlaşma ile ihracat vergileri %12, ithalat vergileri %5 ile sınırlanmış ve transit ticaret vergisi de %3 olarak belirlenmişti. İngiliz tüccarlar iç ticarete en avantajlı yerli tüccarlarla eşit muamele, kapitülasyonların devamı ve yeni imtiyazların öncekilere eklenmesi hakkında kavuşmuştur (Dura, C., ve Altıparmak, A., 2000).

Osmanlı üzerinde sanayi devriminin etkilerini daha da artırarak, İmparatorluğu ithal mallar cenneti serbest pazar haline getiren ve ilelebet geçerli olması ile devletin bebek sanayileri koruma imkanını elinden alarak sanayileşmeyi zayıflatmıştır (Eşiyok A, 2010).

Anlaşmanın benzerlerinin ardı ardına çeşitli ülkelerle de yapılması ile, vergilerin düşürülmesinin bir sonucu da Osmanlı'nın artan oranda hammadde ihraç ederken, mamul mallar ithal eden bir yapıya dönüşmüş olmasıdır.

1830 sonrası her 10 yıl başı ile izleyen 3'er yılda Osmanlı'nın dış ticaretini ülkeler itibariyle Devlet İstatistik Enstitüsü verileri kullanılarak gösteren tablo (Pamuk, 2005) baz alınarak tarafımızca hazırlanan verilere göre, belirtilen tarihler ortalamasına göre, 80 yıl içerisinde İngiltere yaklaşık $\frac{1}{4}$ oranı ile Osmanlı'nın en büyük ticaret ortağıdır. Onu Avusturya ve Fransa yaklaşık %16, Rusya %11 ve Almanya %6 pay ile izlemektedir.

Avusturya (Habsburg) ve Rusya ile ticaret payının 1890 sonrası yarı yarıya azalması, buna karşın, Almanya ile ticaretin iki katından fazla artış göstermesi dikkat çekmektedir. Bu durum bahis konusu ülkelerin gerek kendi iç siyasi dinamikleri (Rusya ve Avusturya'nın mozaik yapısının tıpkı Osmanlıda olduğu gibi çözülme sürecine girmesi, Almanya'da siyasi birliğin 1871'de sağlanması gibi) gerekse Osmanlı ile siyasi ilişkileri ile birlikte değerlendirildiğinde anlamlıdır.

Tablo 1 : Ülkeler İtibariyle Osmanlı Dış Ticareti (%)

	İngiltere		Fransa		Almanya		Avusturya		Rusya		Diğer	
	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.	İhr.	İth.
1830-1911 Belirtilen Dönem Ortalaması	21,9	29,7	20,9	10,5	3,3	8,5	16,3	16,1	9,1	13,4	19,0	14,3

1830-1882 Belirtilen Dönem Ortalaması	21,2	29,7	21,7	10,7	1,1	7,2	20,9	17,9	11,6	15,3	19,0	15,4
1890-1911 Belirtilen Dönem Ortalaması	23,2	29,9	19,3	10,3	7,6	11,3	7,2	12,7	4,0	9,6	19,2	12,1

Kaynak: (Dura, C., ve Altıparmak, A., 2000)

Dış ticarete toplam 5 ülkeye, belirtilen dönem ortalamasına göre ihracatta %71,4, ithalatta %78,3 gibi yüksek oranda bağımlılık; dönemin sanayi ve ticaret koşulları, ulaştırma imkanları ve çok sayıda ulusu içine alan imparatorluk, koloni yapıları ile açıklanabilir.

Baltalimanı anlaşması koşulları ilerleyen zamanda her ne kadar Osmanlı açısından iyileştirilmeye çalışılsa da 1923-29 arası dönem Lozan Anlaşması koşulları çerçevesinde Osmanlının uygulamakta olduğu korumacılıktan uzak gümrük vergilerinin aynen korunduğu bir dönemdir.

Gerek bu mecburiyet gerekse Osmanlıdan alınan ekonomik alt ve üst yapı yetersizlikleri ile Cumhuriyetin ilk yılları, dışa açık ve ithale bağımlı bir şekilde geçmiştir. 1923'ten genç Cumhuriyetin kendi tarifelerini oluşturma imkanına sahip olduğu 1929 yılına kadar olan dönemde, dış ticaretin gayri safi yurtiçi hasıla (GSYH) içinde payı ithalatta %14.6, ihracatta ise %10.6 olup, 1980'lere kadar bu orana ulaşamaması ticari açıklık uygulamasının açık bir göstergesidir. (Boratav, 2006).

Cumhuriyet döneminde gelineen noktayı kıyaslayabilmek için bu dönemle ilgili dış ticaret kompozisyonunu vermek de yerinde olacaktır. Buna göre, ihracat ağırlıklı olarak tarım (%86,3) ve madencilik (%4) şeklinde hammaddeye dayalı iken sanayi ürünlerinin payı %10'un altındadır. (%8,6) Bunun tam tersi ise ithalatta geçerlidir. Kalkınma çabası içerisinde arayışların bir ifadesi olarak 1924'te yatırım malları ithalatı %11,8 iken 1928'de ekonomik buhranın hemen öncesinde bu oran %21,9'a yükselmiştir (Taşkın M'den aktaran Tekinşen A, Önder H, 2008).

CUMHURİYETİN KURULUŞ YILLARI

1929 Ekonomik Buhrana kadar geçen süreçte dış ticaretin de altyapısını oluşturan önemli gelişmeler söz konusudur. Bu gelişmelerin anayasası çiftçi, tüccar, sanayici ve işçi gruplarını temsilen 1.135 delegenin katılımı ile 17 Şubat -4 Mart 1923 arası toplanan ve *Misak-ı İktisadi* diye adlandırılan İzmir İktisat Kongresidir. Sanayi ve sermaye birikiminin oluşturulması, tarımın geliştirilmesi, kapitülasyonların kaldırılması, yabancı sermayeye karşı saygılı olunması, yurt içi üretimi yeterli mallarda gümrük vergileri ile korumacı uygulamalar getirilmesi, bir ticaret ana bankasının kurulması, öşür vergisinin kaldırılması başlıca talepler arasındadır (Kayıran M, Saygın S, 2019). Alınan kararlar çerçevesinde;

1924'te Türkiye Taşkömürü Kurumu ve İş Bankası, 1925'te ilk milli sigorta şirketi Anadolu Anonim Türk ve ilerleyen dönemde baraj ve su yolları inşası ile büyük rol oynayacak olan Devlet Su İşleri, 1926'da Emlak ve Eytam Bankası, 1927'de Eskişehir Bankası kurulmuş, ilk şeker fabrikaları hizmete girerken, mevcut demiryollarının devletleştirilmesi ile yenilerinin inşasına başlanmıştır. 1925'te tarımdan alınan öşür vergisinin kaldırılması ile 1927'de Teşviki Sanayi Kanununun yeniden düzenlenmesi her iki sektörü geliştirmek için getirilen devrim niteliğinde düzenlemelerdir.

Teşvik kanunu ile sanayicilere kuracakları tesis için arsanın belli koşullarda hibe edilmesi veya bedelinin 10 yılda ödenmesi, çeşitli vergi kolaylıkları üretim için gerekli makine ve teçhizatın gümrük vergisinden muaf tutulması, ham, ara ve mamul ürünlerinin taşınmasında, kamu tekellerinden alımında avantajlı fiyat sağlanması, kamu alımlarında yerli malına %10 fiyat farkına kadar öncelik tanınması yerli sanayi ve sanayicilerin serpilmesinde kilometre taşı olmuştur (Kasalak, K. 2012).

Ancak gerek Lozan anlaşması çerçevesinde 24 Ağustos 1929'a kadar 1 Eylül 1916'da geçerli Osmanlı gümrük oranlarının uygulanması zorunluluğu ile korumacı politikaların uygulanamaması ve gerekse henüz sanayi

yatırımlarının çok yeni olması dolayısı ile iç tüketimde ithalata bağımlılığın sürmesi sonucu 1923-30 arası dönemde dış ticaret devamlı açık vermiştir.

Tablo 2: 1923- 1929 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Kuruluş Yılları)

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1923	50.790		86.872		-36.082	137.662	58,5
1924	82.435	62,3	100.462	15,6	-18.027	182.897	82,1
1925	102.700	24,6	128.953	28,4	-26.253	231.653	79,6
1926	96.437	-6,1	121.411	-5,8	-24.974	217.848	79,4
1927	80.749	-16,3	107.752	-11,3	-27.003	188.501	74,9
1928	88.278	9,3	113.710	5,5	-25.432	201.988	77,6
1929	74.827	-15,2	123.558	8,7	-48.731	198.385	60,6

Kaynak: TÜİK

BUHRAN YILLARI – DEVLETÇİLİK ANLAYIŞI İLE SANAYİLEŞME ÇABALARI

1930'lar ayakları üzerinde doğrulmaya çalışan genç Cumhuriyetin, bir yandan ABD'de başlayarak dünyayı saran 1929 Büyük Buhran'ın etkilerine karşı koyma, bir yandan da gelişimini sürdürme çabaları ile geçen yıllardır.

Dünya ekonomisinin lokomotifi ABD'de hisse senedi piyasasında başlayan ve etkileri 4 yıl boyunca süren Büyük Buhran sadece ABD'de bankacılık sisteminin yaklaşık 1/3'ü olan 7.000 bankanın batmasına, 1933'te ABD milli gelirinin 4 yıl öncesine göre %29 düşmesine, işsizlik oranının %4'ten 1933'te %25'e tırmanmasına neden olarak dünya ekonomisini de peşinden sürüklemişti. (FED St. Louis, 2013) Bu dönemde talep yetersizliği nedeni ile ABD'de toptan fiyat endeksinin %33 gerilemesi, diğer ülkelere de sıçrayarak Cumhuriyetin en önemli ihrac kalemi olan tarım

fiyatlarını da aşağı çekince Türkiye dış ticaret hacminin 1924 seviyesine gelmesi 13 yıl sonrasını (1937 yılı) bulmuştur.

Osmanlı döneminden kalma ülkeyi serbest pazara çeviren gümrük vergilerinin uygulama süresinin dolması ile birlikte, devlet, dış ticaret işlemlerinin uluslararası talep daralması mecburi olarak gerilediği bu dönemde 1.10.1929'da yürürlüğe giren 1499 sayılı kanunla getirilen yeni tarifeler ile üreticisine koruma sağlamaya çalışmıştır. 1929 öncesi dönemde ortalama olarak mal değeri üzerinden %12,9 olan gümrük vergileri, 1499 sayılı Kanun ile ortalama %45,7'a kadar yükseltilmiştir.

1930'lu yıllarda tüm dünyada olduğu gibi ülkemizde de "ülkeler arası mal alımlarının karşılıklı mal mübadelesi" şeklinde, kliring uygulaması yoğun şekilde uygulanmıştır. 1937 yılı dünya ticaretinin 1/8'i, Türkiye'de ise aynı yıl %78, 1938 yılında ise %83'ü kliring yoluyla (Yıldırım, N. 2006, aktaran Özkardeş, L. 2015).

Özel mülkiyeti destekleyici İzmir İktisat Kongresi kararlarına rağmen, dünya gelişmelerinin özel yatırımları sınırlayıcı etkisi üzerine devlet, altyapı yatırımları ve kamu iktisadi teşekkülleri oluşturmak sureti ile direksiyona geçmek durumunda kalmıştır.

Demiryolları, limanlar, elektrik, su, telefon ve telgraf hatları altyapı çalışmalarının arttığı 1930'lu yılların en önemli gelişmelerinden birisi 4 Ekim 1931'de Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankasının kurulmasıdır. Aynı yıl Tekel Genel Müdürlüğü, 1932'de Ziraat Bankası ve Sanayi Kredi Bankaları kurulmuştur. Bolşevik devrim sonrası 1929-32 arası uygulamaya koyduğu ekonomik plan ile sıçrama sağlayan Sovyetler Birliği (SSCB) model alınarak, SSCB'den gelen uzmanların kurulacak tesislerle ilgili hazırladıkları rapor ve teknik destek ile planlı döneme geçilmiştir. 1934-38 yıllarını kapsayan ilk 5 yıllık Kalkınma Planı 8 Ocak 1933'te kabul edilmiş (Özder, F. 2017) ve Haziran 1933'te Sümerbank kurularak planı uygulamak üzere görevlendirilmiştir.

1933'Te PTT Genel Müdürlüğü ile Havayolları İşletmesinin, Ağustos 1934'te Paşabahçe Şişe Cam Fabrikasının, Haziran 1935'te Etibank'ın, Maden Tetkik Arama Enstitüsü (MTA)'nün, Şeker Fabrikaları Genel Müdürlüğü'nün, Elektrik İşleri Etüt İdaresinin, 1937'de Karabük Demir Çelik fabrikalarının, Temmuz 1938'de dünya üretiminde söz sahibi olduğumuz fındığın işlenmesi için Fiskobirlik'in ve Toprak Mahsulleri Ofisinin kurulması 30'lu yılların önde gelen gelişmeleridir (Aktan R 1978).

Sayılan yeni kurum ve kuruluşların dışında dokuma, maden, kâğıt, kimya ve taş-toprak sektörlerinde devletçilik anlayışı ile kurulan yeni fabrikalar özel sektör gelişene kadar devlet önderliğinde kalkınmaya öncelik etmiştir (Durmuş Ş, Aydemir K, 2016).

Tablo 3: 1930- 1939 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Devletçilik Yılları)

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1930	71.380	-4,6	69.540	-43,7	1.840	140.920	102,6
1931	60.226	-15,6	59.935	-13,8	291	120.161	100,5
1932	47.972	-20,3	40.718	-32,1	7.254	88.690	117,8
1933	58.065	21,0	45.091	10,7	12.974	103.156	128,8
1934	73.007	25,7	68.761	52,5	4.246	141.768	106,2
1935	76.232	4,4	70.635	2,7	5.597	146.867	107,9
1936	93.670	22,9	73.619	4,2	20.051	167.289	127,2
1937	109.225	16,6	90.540	23,0	18.685	199.765	120,6
1938	115.019	5,3	118.899	31,3	-3.880	233.918	96,7
1939	99.647	-13,4	92.498	-22,2	7.149	192.145	107,7

Kaynak: TÜİK

1923-39 dönemi savaştan yeni çıkan bir milletin devlet eliyle kalkınma çabaları, farklı dönemlere göre farklı sonuçlar vermiştir. Gümrük vergileri ile korunma sağlanamayan birinci dönem, ardından Büyük Buhran döneminde yaşanan durgunluk ve Dünya Savaşına giden sürecin etkileri

rakamlara yansımış durumdadır. Buna göre özetle 1923-29 döneminde savaştan çıkmış bir ekonomide baz etkisi ile %200'e yaklaşan büyüme elde edilmiş iken Buhran dönemi olan 1930-32'de bu oran durma noktasına gelmiş, Dünya Savaşına giden süreçte 1933-39 yılları arasında ise 1923-29 döneminin 20'de 1'i düzeyinde ancak gerçekleşmiştir. Uygulanan milli politikalar, Osmanlıdan kalan liberal tarifelerin 1929'da kaldırılması ve uluslararası konjonktür gereği yaşanan daralma ve değişim sonucu, bu 3 dönemde sırasıyla milli gelir içerisinde sanayinin payı %11,4, %13,6 ve %16,9 şeklinde artarken, ithalatın payı da %14,5, %8,9 ve %6,6 şeklinde düşmüştür (Makal A, 1999, aktaran İleri Ü, 2009).

DÜNYADA SAVAŞ YILLARI VE BATIYA YÖNELME

1930'lu yılların sonu ve 1940'lı yıllar Avrupa başta, dünyanın pek çok yerinde sürmekte olan 2.Dünya Savaşı öncesi ve sonrasında gelişmeleri ile şekillenmiştir (Sönmez, M. 2004). Savaşa girmemek için gayret göstermesine karşın artan savunma harcamaları, ekonomiyi zorlayarak ilerlemeyi sekteye uğratmıştır. Yaşanılan sıkıntılar o boyuttadır ki, un ve şeker sıkıntısı ile 1941-42 yıllarında tüketim, emlak ve hayvan vergileri artırılmış, ekmek karneye bağlanmış, unlu mamullerin yapımı yasaklanmış, ekmek fiyatları 2 kattan fazla artmış, motorlu araçlarda benzin kısıtlamasına gidilmiş, 1942 sonlarında hububat üreticilerine büyüklüklerine göre %25-50 devletin belirlediği fiyatlardan devlete satma zorunluluğu getirilmiştir. 12 Kasım 1942'de getirilen *Varlık Vergisi* ile toplamda 114.368 kişi vergilendirilerek kamu maliyesine kaynak sağlanmaya çalışılmış, Şubat 1943'te bu vergiyi ödemeyen 1.400 kişi Erzurum Aşkale'ye sürgün edilmiştir (Kayra C, 2011, aktaran İnönü Vakfı).

Dünya konjonktüründen kaynaklanan bu olumsuzluklar yanında yapılandırma çalışmaları sürmüştür. Mart 1940'da İhracatçı Birliklerinin kurulması ihracatın izlenmesi ve kaydı açısından önemlidir. 1940'ların başında kara altın olarak bilinen petrolle ilgili gelişmeler dikkat çekmek-

tedir. Ocak 1940'da kurulan Türk Petrol Şirketi ardından, Nisan ayında Batman'da petrol bulunmasını Şubat 1941'de Petrol Ofisi'nin kurulması izlemiştir.

Osmanlı borçlarının ödenmesi tamamlanarak Düyunu Umumiye'nin kapatıldığı (Haziran 1944) bu on yılda bankacılık yatırımları dikkat çekmektedir. Eylül 1944'te ilk özel banka olarak Yapı Kredi, Nisan 1946'da Garanti, Ocak 1948'de Akbank bankalarını, Ağustos 1950 Sınai Kalkınma Bankası takip etmiştir. Bu dönemden bahsederken genç Cumhuriyetin oluşturmaya çalıştığı sanayi ile ilgili Nuri Demirağ'ın girişimlerine de dikkat çekmek gerekir. Ekim 1940'ta ilk Türk uçağı, Mayıs 1944'te ilk Türk yolcu uçağı uçuşlarını gerçekleştirmiştir (Bozkuş F, 2023).

Savaşın etkilerinin, savaşa girilmese bile en ağır hissedildiği bu dönemde, özellikle ihtilaf devletlerinin gerilemeye başladığı 1942'den itibaren başlayarak zaman zaman dalgalansa da 1941-49 arası dış ticaret hacmi 3,7 kat artış göstermiştir. İhracattaki artış, 2,7 ile daha sınırlı iken ithalattaki artış bunun da hemen hemen 2 katıdır.

İthalat artış hızı her ne kadar daha yüksek olsa da, 1940-46 arası devamlı surette yüksek oranlı fazla verilmiş iken radikal bir değişiklik ile liberalleşme adımları ile atılmış “*dış ticarete açık*” yıllar başlamıştır. İthalat kısıtlamalarının yumuşatıldığı, ithal edilebilecek mal listelerinin genişletilerek sipariş ve ithalinde kontenjan uygulamasının kaldırılması ile 1947'den başlayarak devamlı ve artan şekilde bugüne kadar dış ticaret açığı verilmesi ülkemizin kaderi olmuştur.

Bu arada savaş ortamının da etkisi ile 7 Eylül 1946'da gerçekleştirilen ilk büyük devalüasyon ile, 1,3 TL olan dolar kurunun %115 artışla 2,80 TL'ye çıkarılması dahi bu gelişmeyi durduramamıştır.

Tablo 4 : 1940- 1949 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Savaş Yılları ve Erken Savaş Sonrası)

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1940	80.904	-18,8	50.035	-45,9	30.869	130.939	161,7
1941	91.056	12,5	55.349	10,6	35.707	146.405	164,5
1942	126.115	38,5	112.879	103,9	13.236	238.994	111,7
1943	196.734	56,0	155.340	37,6	41.394	352.074	126,6
1944	177.952	-9,5	126.230	-18,7	51.722	304.182	141,0
1945	168.264	-5,4	96.969	-23,2	71.295	265.233	173,5
1946	214.580	27,5	118.889	22,6	95.691	333.469	180,5
1947	223.301	4,1	244.644	105,8	-21.343	467.945	91,3
1948	196.799	-11,9	275.053	12,4	-78.254	471.852	71,5
1949	247.825	25,9	290.220	5,5	-42.395	538.045	85,4

Kaynak: TÜİK

Savaş sonrası 1946'da Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den resmi olarak Boğazlar'da yeni düzenleme ve toprak talebi üzerine bir tercih yaparak Batı paktına yanaşan Türkiye, 1947 Şubat ve Mart aylarında Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Uluslararası İskan ve Kalkınma Bankalarına (IBRD) üye olmuştur (Erkmen A, 2020).

Savaş yıllarında Türkiye dış ticaret hacminde ülke paylarını ele alan bir çalışmada 1940'da İtalya %15,1, ABD %12,1 İngiltere %10,8, Almanya %9,3, Fransa %4,3 şeklinde sıralanır iken, 10 yıl sonra savaşın mağluplarından Almanya 1945 ve sonrası %0-2 arasında payını tekrar muhafaza etmeyi başardığını, İtalya'nın payının ise 5'ten 1'e gerilediğini, Fransa'nın payında cüzi bir artış olduğunu, buna karşın ABD'nin %17,5 ve İngiltere'nin %15 civarında pay ile ağırlıklarını artırdıkları görülmektedir. Kaldı ki, 1945'te savaşın yeni bittiği dönemde ABD'nin payı %34,3, İngiltere'nin payı %17,9 gibi olağanüstü bir noktadadır (Okçuoğlu İ, 1999, aktaran Tuna S, 2007).

ÇOK PARTİLİ VE İTHAL İKAMELİ DÖNEM

Demokrat Parti Dönemi

Daha Cumhuriyetin ilk yıllarında (1923-25) Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Ağustos – Kasım 1930 arası Cumhuriyet Serbest Fırkası ile çok partili döneme geçiş denemeleri olsa da, ülke içinde Musul'u Türkiye'ye kaptırmak istemeyen İngiltere'nin kışkırtmalarıyla veya Cumhuriyet devrimlerine ve Atatürk'e karşı çıkan iç ve dış mihraklarca şeriat talepli Şeyh Sait isyanı, Menemen olayı gibi gerici isyanlar, İzmir suikastı girişimi¹ gibi gelişmelerin de etkisi ile çok kısa ömürlü olmuştur.

Savaş sonrası Batı yanlısı bir anlayış benimseyen Türkiye'de gerek bu yön değişikliği, gerek dünyada demokratik taleplerin ve gerekse yurt içinde halkın alternatif siyaset isteklerinin artması ile bir daha eskiye dönüşmemek üzere çok partili hayata adım atmıştır. Kurulan yeni parti de CHP içinden çıkmıştır. 7 Haziran 1945'te muhalif vekiller Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, ve Fuat Köprülü'nün çok partili sisteme geçiş ve serbest seçimleri de içeren "Dörtlü Takrir" diye bilinen önerge sonrası partiden ihraç edilmeleri üzerine 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti (DP) kurulmuştur. DP ile çok partili rejim tarihimiz açıklansa da aslında DP'den yaklaşık 4 ay önce 5 Eylül 1945'te Milli Kalkınma Partisi kurulduğunu, ancak etkisi itibariyle DP ile rejim değişikliğinin tanımlandığını belirtmek gerekir (Akıncı A, Usta S, 2015).

Tablo 5 : 1950- 1959 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Çok Partili Yıllar)

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1950	263.424	6,3	285.664	-1,6	-22.240	549.088	92,2
1951	314.082	19,2	402.086	40,8	-88.004	716.168	78,1
1952	362.914	15,5	555.920	38,3	-193.006	918.834	65,3

1 - Şeyh Sait isyanı 16 Şubat-15 Nisan 1925, Menemen olayı-23 Aralık 1930, İzmir suikastı-14 Haziran 1926 tarihlidir

1953	396.061	9,1	532.533	-4,2	-136.472	928.594	74,4
1954	334.924	-15,4	478.359	-10,2	-143.435	813.283	70,0
1955	313.346	-6,4	497.637	4,0	-184.291	810.983	63,0
1956	304.990	-2,7	407.340	-18,1	-102.350	712.330	74,9
1957	345.217	13,2	397.125	-2,5	-51.908	742.342	86,9
1958	247.271	-28,4	315.098	-20,7	-67.827	562.369	78,5
1959	353.799	43,1	469.982	49,2	-116.183	823.781	75,3

Kaynak: TÜİK

1950'li yıllar, ikinci dünya savaşı sonrası Sovyet tehdidi altında batıya yanaşmaya başlayan Türkiye'nin, Menderes hükümetleri döneminde, bu yönde daha hızlı ve kararlı adım atıp, Kore savaşına asker yollama pahasına, 18 Şubat 1952'de Batının askeri kanadı NATO'ya kabul olma yoluna gittiği yıllardır. DP'nin ilk yılları ABD ile yakınlaşma ve alınan Marshall yardımları ile dış ticarete liberalizasyon ile hızlı gelişmeye sahne olmuştur.

530 milyon \$ düzeyinde olan dış ticaret hacmi 3 yılda hızla yükselerek 918 milyon \$'a yükselmiş olsa da ithalata bağımlılık çok daha hızlı artmış ve ihracatın ithalatı karşılama oranı hızla gerileyerek %92,2'den %65,3'e düşmüştür. Diğer bir ifadeyle ithalat bu 3 yılda %96'ya yakın artarken ihracat artış hızı %37,8'de kalmıştır. Dış ticaret açığının 1950'de 22,2 milyon \$'dan, 1952'de neredeyse 9 kat artarak 193 milyon \$'a çıkması neticesinde hızla rezervi eriyen ülkemiz liberal anlayışı terk etmeye çalışmış, 1953 Eylül ayında dış ticaret ve kambiyo rejiminde serbestiyi kaldırmış, 1954 Temmuz ayında yurtdışına çıkan vatandaşlar için döviz kontrolüne varan kısıtlamalar getirmiştir (Kanca O, 2012).

İthal ikameci anlayışın kota, yüksek koruma duvarları, ithal yasakları gibi anlayışla yeni sanayi tesislerinin kurulması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Yerli ve yabancı özel sektöre koruma sağlanması ile bugün de ülkemiz

ekonomisinde yer tutan başta tekstil (Bossa, Altınyıldız, Taç Sanayi) boya (DYO), ilaç (Eczacıbaşı, Deva), beyaz eşya (Arçelik), gıda (Tamek), otomotiv (Otosan) gibi çok sayıda tesis serbest girişim olarak hayata geçirilmiştir.²

İthal ikameciliğin başlangıcı olan bu dönemin, üretim yapısının özellikleri;

- ◆ Devlet tarafından sağlanan koruma çerçevesinde iç piyasa ihtiyacını karşılamaya dönük,
- ◆ Bebek sanayilerin doğası gereği daha çok dışarıdan sağlanan patent, lisanslar ve çoğunlukla eski teknoloji ithal makine ve teçhizatla üretim yapabilen,
- ◆ Büyük ölçüde montaja dayalı olduğundan üretimin devamı için ara mal ve yatırım malları ve hatta çoğu halde hammadde açısından ithalata dayanan,
- ◆ Düşük verim, kalite ve standartları ile hem nicelik hem nitelik olarak ihracat olanakları kapalı,
- ◆ Sayıları çok az olduğu için tekel olmasa bile oligopol olmaksızın öteye geçilmesine izin vermeyen,

şeklinde özetlenebilir.

Özel sektörü koruması altında şekillendiren devlet, bir yandan da daha önce başlattığı, şeker, çimento, demir çelik, enerji ve ulaştırma yatırımlarını yapmaya devam etmiştir.

Tüm çabasına karşın döviz krizi ile karşı karşıya kalan hükümet 1958'de vadesi gelmiş 256 milyon \$ dış borcunu ödeyemeyince IMF ile borç ertelenmesi ve yeni borç alınması şeklinde yeni anlaşma yapmak zorunda kalmıştır. Her IMF anlaşmasında olduğu gibi bu anlaşma da acı re-

2 - İlgili kuruluşların web sayfalarından derlenmiştir.

çete içermekte olup şartlardan biri de 7 Eylül 1946'daki ilk devalüasyonun ardından bu kez daha ağır bir rakamın açıklanması olmuştur. 4 Ağustos 1958'de 1 dolar, 2,80 TL'den 2,2 misli değerlendirilerek 9 TL'ye çıkarılmıştır. İşin daha ilginç tarafı 1946'da ilk devalüasyon ile son verilen ihracat, ithalat ve resmi işlemler için 3 farklı döviz fiyat uygulaması içeren prim sistemine 1958 devalüasyonu ile geri dönülmesidir (Kaynar İ, 2022).

1960 ASKERİ DARBE SONRASI

1960'lı yıllara girerken DP yönetiminin devlet yatırımları ile ekonomik gelişimi sağlama çalışmaları, yaşanan finans krizi ve çeşitli yolsuzluk iddiaları ile birlikte neden ve sonuçları bugün dahi tartışılan 27 Mayıs 1960 ihtilali ve sonrasında gelen idamlardır.

Plan ve programa dayanmadığı, gayri iktisadi ve oy avcılığı saikleri ile yapılan yatırımlar ile suçlanan DP dönemi uygulamalarını düzeltmek iddiası ile darbe sonrasında 1960 yılı içerisinde; Temmuz ayında İktisadi Devlet Teşekküllerinin yatırımlarının finansmanı için 500 milyon TL borçlanma yapılması, Ağustos'ta yine ve yeniden dövizde uygulanan prim sisteminin kaldırılması, 10 Eylül'de, 1940'dan itibaren fiyat denetimi ile dış ticaret dengesi kurmaktan, tarım ürünleri destekleme alımlarının finansmanına, kira artışlarına kadar çeşitli yollarla piyasa dengelerini bozucu şekilde kullanılan Milli Korunma Kanununun kaldırılması ve ekonomi politikalarını belirleyecek planlamaya geçilmek üzere 30 Eylül 1960'da Devlet Planlama Teşkilatı'nın kurulması, gibi son derece önemli kanunlar askerler tarafından oluşturulan Milli Birlik Komitesi tarafından çıkarılmıştır (Öğreten. C, 2022).

1962'de hazırlanan ve 1963-67 yıllarını kapsayan Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı ile birlikte kamu ve özel sektör bir arada kalkınma öngörülen planlı ve karma ekonomi yılları başlamıştır. Otomotiv ve beyaz eşya yatırımları dikkat çekicidir. Ereğli Demir Çelik Fabrikaları (Mayıs 1960), İstanbul Petrol Rafinerisi (Ağustos 1961), Good Year Lastik Fabrikası (Ey-

lül 1961), Mersin Petrol Rafinerisi (Aralık 1961) yatırımlarının yaşandığı süreçte, Ekim 1961'de, sonrasında rafa kaldırılacak olsa da tamamıyla Türk mühendislerinin ürünü Devrim adlı otomobilin üretilmesi, önemlidir. Türkiye'nin gelişiminde önemli rol oynayacak Ordu Yardımlaşma Kurumu (OYAK) Ocak 1961, Koç Holding Aralık 1963, Sabancı Holding Nisan 1967'de kurulmuş, bu ana şirketler yabancı ortaklarla kurdukları çok sayıda girişimlerle, otomotiv yanında, gıda, kimya başta olmak üzere her alanda ithal ikameye dayalı kalkınmanın ikinci fazında da aktif rol almışlardır. 1960'larla beraber irili ufaklı yeni sermaye grupları da baş göstermeye başlayarak ekonomiye katkıda bulunurken, devlet Keban ve Hasan Uğurlu barajları, gübre, çimento gibi yatırımlara devam etmiştir.

12 Eylül 1963, ülkemizin dış ticaretinde en önemli partneri olma hüviyetini bugün de sürdüren Avrupa Birliği (AB) ile ilişkilerin henüz Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) iken Ankara Anlaşması ile kurulduğu tarih olarak önemlidir.

30 Ekim 1961'de Almanya ile imzalanan işgücü anlaşması çerçevesinde Türkiye'den Almanya'nın yeniden inşası için gitmeye başlayan Türk işçi göçü her iki ülkenin sosyo ekonomik gelişimi ve bu arada dış ticareti üzerinde de etkili olmuştur. 1973 petrol krizinde alımlar durdurulana kadar yoğun şekilde süren göç neticesinde bugün sayıları aileleri ile birlikte 3 milyon olduğu tahmin edilen Türk diasporası ikili ilişki ve ticaretin en önemli belirleyicilerindendir (Wilutzki S, 2023).

1960'lı yıllarda dış ticaret hareketleri dalgalı bir seyir izlemekle birlikte 10 yılda hem ihracatta hem ithalatta değişim oranı yaklaşık %70 dolayındadır. 1964,65 ve 1967 hariç 10 yılın tamamında dış ticaret açığının oldukça yükselerek ihracatın ithalatı karşılama oranının %70'in altında gerçekleşmesi ülkemizin kronik sorunu olan cari açık ve buna bağlı olumsuzluklara neden olmaya devam etmektedir.

Tablo 6 : 1960- 1969 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1960	320.731	-9,3	468.186	-0,4	-147.455	788.917	68,5
1961	346.740	8,1	507.205	8,3	-160.465	853.945	68,4
1962	381.197	9,9	619.447	22,1	-238.250	1.000.644	61,5
1963	368.087	-3,4	687.616	11,0	-319.529	1.055.703	53,5
1964	410.771	11,6	537.229	-21,9	-126.458	948.000	76,5
1965	463.738	12,9	571.953	6,5	-108.215	1.035.691	81,1
1966	490.508	5,8	718.269	25,6	-227.761	1.208.777	68,3
1967	522.334	6,5	684.669	-4,7	-162.335	1.207.003	76,3
1968	496.419	-5,0	763.659	11,5	-267.240	1.260.078	65,0
1969	536.834	8,1	801.236	4,9	-264.403	1.338.070	67,0

Kaynak: TÜİK

KRİZ VE YOKLUKLARLA GEÇEN 70'Lİ YILLAR

Genel olarak montaja dayalı olduğundan ithalat ve dış sermayeye ihtiyaç duyan ikameci sanayi politikası kronik olarak döviz krizi üretmeye devam ederken, 1970'li yıllar hem Türkiye'nin kendi milli davası olan Kıbrıs, hem de dünyada yaşanan Arap İsrail savaşlarının etkisi ile, iki büyük kriz uyarını ile durumu ağırlaştıracaktır.

12 Mart 1971'de Türk Silahlı Kuvvetlerinin, 6 Kasım 1972'de Türkiye Odalar Birliği ve Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği tarafından hükümete muhtıra verilmesi gibi iki olağanüstü gelişme, Mayıs – Aralık 1971'de Nixon'un doların değerini altından ayırarak Bretton Woods sistemini sona erdirmesi ile dünyada yaşanan para krizi ile birlikte değerlendirilmelidir. Uluslararası para krizi öncesinde Türkiye'nin 10 Ağustos 1970'te üçüncü devalüasyon ile dolar kurunu 9 TL'den 15 TL'ye çıkarmış olduğu hatırlardadır.

Tüm bu olumsuz gelişmelerle birlikte 6-25 Ekim tarihleri arasında yaşanan 3. Arap-İsrail savaşı sırasında OPEC üyesi Arap ülkelerinin petrol üretimlerini %5 keserken, İsrail'i destekleyen ülkelere de ambargo uygulama kararları, petrolü enerji kaynakları içerisinde %63'te tutan Batı Avrupa, %85'te tutan Japonya ve %17'de tutan ABD için oldukça sıkıntılı olmuş, %400 yükselen petrol fiyatları tüm dünya ekonomisinin gelişimi için şoke edici olmuştur (ODTÜ DPUİT, 2020).

Bunun da ötesinde, Türkiye'nin 29 Haziran 1971 tarihinde getirdiği haşhaş ekim yasağına, 1 Temmuz 1974'te son vermesi, ardından Temmuz 1974'te Kıbrıs Barış harekatları ile gerilen ilişkiler sonucu ABD'nin Aralık'ta Türkiye'ye silah ambargosu kararı alması sonuçları ve etkileri halen devam eden gelişmelerdir. Öyle ki, Türkiye'nin bugün hızla gelişen ve dünyada söz sahibi olmaya başlayan savunma sanayinde bir çok tesisin planlamasının başlangıcı o dönemde yapılmıştır.

1970'li yılların özellikle ikinci yarısı siyasi anlaşmazlıklar, toplumun sağ ve sol olarak bölünmesi ve her gün artan şiddet olayları içerisinde geçmiştir.

Bu 10 yılda dış ticaretle ilgili en önemli gelişmelerden biri 23 Kasım 1970 tarihinde AET ile imzalanan ve 1973 yılında yürürlüğe giren Katma Protokoldür. Böylece Ankara Anlaşması ile öngörülen Hazırlık Aşaması tamamlanarak "Geçiş Dönemi" koşulları belirlenmiştir. Bu çerçevede Topluluk, 1971 yılında bazı petrol ve tekstil ürünleri dışında Türkiye'den ithal ettiği tüm sanayi mallarına gümrük vergileri ve miktar kısıtlamalarını tek taraflı olarak kaldırmıştır. Buna karşılık, Türkiye' tarafına 12 ve 22 yıllık farklı iki listede indirim için zaman tanınarak ardından Gümrük Birliği öngörülmüştür (TC-AB Başkanlığı, 2023).

Tablo 7: 1970- 1979 Yılları Türkiye Dış Ticareti (Kriz ve Yokluk Yılları)

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1970	588.476	9,6	947.604	18,3	-359.128	1.536.081	62,1
1971	676.602	15,0	1.170.840	23,6	-494.239	1.847.442	57,8
1972	884.969	30,8	1.562.550	33,5	-677.581	2.447.519	56,6
1973	1.317.083	48,8	2.086.216	33,5	-769.133	3.403.299	63,1
1974	1.532.182	16,3	3.777.501	81,1	-2.245.319	5.309.683	40,6
1975	1.401.075	-8,6	4.738.558	25,4	-3.337.483	6.139.633	29,6
1976	1.960.214	39,9	5.128.647	8,2	-3.168.433	7.088.862	38,2
1977	1.753.026	-10,6	5.796.278	13,0	-4.043.252	7.549.304	30,2
1978	2.288.163	30,5	4.599.025	-20,7	-2.310.862	6.887.187	49,8
1979	2.261.195	-1,2	5.069.432	10,2	-2.808.236	7.330.627	44,6

Kaynak: TÜİK

Terör ve karmaşa içerisindeki 70'li yıllarda yine de dış ticaret hacmi 4,8 kat artmıştır. İhracattaki artış 3,8 kat ile sınırlı iken ithalatın 5,4 kat artması dış ticaret dengesine olumsuz yansımış olup, Barış Harekâtı sonrası ihracatın ithalatı karşılama oranı daima %50'nin altında gerçekleşmiştir. Bu ise zaten dış kaynak arayışı içerisindeki ülkemizin ödemeler dengesini daha da bozulmaya itmiştir.

EKONOMİDE U DÖNÜŞÜ; DIŞA AÇILMA DÖNEMİ

1980 KARARLARI VE SONRASI

1970'lerin olağandışı iç ve dış gelişmeleri ile sarsılan Türkiye ekonomisi yaklaşık her 10 yılda 1 karşılaştığı krizlerden birine daha yakalanarak, esasen 1977'den itibaren süren krizin ağırlaşması ile 1980 yılına da bu ortamda girmiştir. Türk ekonomisinde radikal kararların alındığı, şok tedavisi hüviyetindeki 24 Ocak 1980 kararları ile özetle;

- ◆ Kontrollden çıkan enflasyonun kontrol altına alınması,
- ◆ Zamanla TL'nin suni olarak aşırı değerlenmesi ile büyük devalüasyonlara sebep olan sabit kur uygulaması yerine piyasa koşullarında belirlenecek dalgalı kur politikasına geçilmesi,
- ◆ Döviz gelirlerini artırabilmek ve ülkemizin küresel serbest piyasa düzenine entegrasyonunu sağlamak amacıyla, iç pazara dönük ithal ikameci anlayışın yerine, ihracata dayalı büyüme politikasının benimsenmesi ve bu çerçevede ihracatın ve yabancı yatırımların teşviki,
- ◆ Devletin ekonomiyi müdahalesinin en aza indirilmesi, piyasa koşullarına uyamayan firmaların tasfiye edilmesi ve yerlerine uyum sağlayabilecek olanların gelmesi ile ekonominin verimsiz firmaların yükünden kurtulması,
- ◆ Siyasi mülahazalarla atıl ve verimsiz çalışan kamu iktisadi teşekküllerinin bütçe üzerinde yükünün azaltılması ve kapsamlı vergi reformu ile bütçe denkliğinin sağlanması,

hedeflenmiştir. Bu hedefler doğrultusunda ana hatları ile;

- %32,7 devalüasyon ile dolar TL kuru 47 TL'den 70 TL'ye çıkarılarak günlük serbest kur uygulamasına gidilmiş, döviz piyasası üzerinde kontroller kaldırılıp, alım satımı serbest bırakılmış,
- Dış ticaretin serbestleştirilmesine dönük adımlar atılmış,
- Reel faiz politikasına geçiş ile faiz oranları serbest bırakılmış,
- İhracata dayalı büyüme modeli çerçevesinde vergi iadesi, düşük faizli kredi, ithal girdiye gümrük muafiyeti gibi genel ve sektörlere göre farklı uygulamalarla ihracat teşvik edilmiş,
- Yurtdışı müteahhitlik hizmetleri ve yabancı sermaye yatırımları desteklenmiş, kar transferlerine kolaylık sağlanmış,
- Fiyat kontrol ve sınırlamaları kaldırılarak serbest piyasa uygulamasına geçilmiş,

- Piyasayı bozan sübvansiyonlar gübre, enerji ve ulaştırma dışında kaldırılmış, tarım ürünlerini destekleme alımları sınırlandırılmış,
- Devletin ekonomideki payını küçültmek daha verimli çalışan özel sektörü desteklemek amacıyla önlemler alınmıştır (Ulagay O, 1983).

12 Eylül 1980 darbesi ile birlikte, DPT Müsteşarı olarak 24 Ocak kararlarının mimarı olan Turgut Özal tarafından uygulanmasına olanak sağlanmıştır. Sonrasında atılan adımlar arasında en büyüklerden biri de 16 Ekim 1984'te alınan kararla 1985 başından itibaren getirilen Katma Değer Vergisi uygulamasıdır. 1982-83 arasında faiz oranlarının serbest bırakılmasının getirdiği yarıştta Bankerler krizi çıkınca, alternatif bir sistem öngörüsü ile 26 Aralık 1985'te İstanbul Menkul Kıymetler Borsası kurularak 3 Ocak 1986'da işlem görmeye başlamıştır. 1989'da Yatırımcılara Türkiye'deki her türlü menkul kıymete yatırım yapabilme ve karlarını transfer etme imkânı getiren 32 Sayılı Karar Borsa için anahtar önemdedir.

Alınan kararların en önemli etkisi dış ticaret üzerinde görülmektedir. 1980 yılına gelene kadar 1970'lerde 8 milyar \$ barajına ulaşamayan hacim, 1980'le birlikte yaklaşık 2,5 kat hızla artarak 1989'da 27,5 milyar \$'a tırmanmıştır. İlginç olan ihracatın artış hızının, ithalatın artış hızından 2 kat fazla olmasıdır. Böylece ihracatın ithalatı karşılama oranında 1970'lere nazaran önemli bir iyileşme sağlanmıştır.

İhracatın kompozisyonunda da büyük değişiklik söz konusudur. 1980 başında halen tarım %57,4, madencilik %6,6 ve sanayi ancak %36 paya sahip iken, 1990'a gelindiğinde sanayinin payı neredeyse %80'e yaklaşmış, tarımın payı %18'e, madenciliğin payı %2,5'a gerilemiştir.

14 Nisan 1987 tarihinde Türkiye'nin AET'na tam üyelik başvurusunda bulunması o dönemde ilişkilerin yoğun olduğu Avrupa ile olumlu beklentileri harekete geçirmiştir.

21 Temmuz 1988'de, Türk Parasının Kıymetini Koruma Hakkındaki 30 Sayılı Kararda değişiklik ile TL değerinin ilk kez serbest piyasada belirlenmesine müsaade edilerek konvertibiliteye geçiş yolunda önemli bir adım atılmıştır.

Tablo 8 : 1980- 1989 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1980	2.910.122	28,7	7.909.364	56,0	-4.999.242	10.819.486	36,8
1981	4.702.934	61,6	8.933.374	12,9	-4.230.439	13.636.308	52,6
1982	5.745.973	22,2	8.842.665	-1,0	-3.096.692	14.588.639	65,0
1983	5.727.834	-0,3	9.235.002	4,4	-3.507.168	14.962.836	62,0
1984	7.133.604	24,5	10.757.032	16,5	-3.623.429	17.890.636	66,3
1985	7.958.010	11,6	11.343.376	5,5	-3.385.367	19.301.386	70,2
1986	7.456.726	-6,3	11.104.771	-2,1	-3.648.046	18.561.497	67,1
1987	10.190.049	36,7	14.157.807	27,5	-3.967.757	24.347.856	72,0
1988	11.662.024	14,4	14.335.398	1,3	-2.673.374	25.997.422	81,4
1989	11.624.692	-0,3	15.792.143	10,2	-4.167.451	27.416.835	73,6

Kaynak: TÜİK

DOĞU BLOKU'NUN ÇÖKÜŞÜ İLE YENİ DÖNEM VE YENİDEN KRİZLER

1990'ların başında yalnız Türkiye dış ticareti için değil dünya dış ticareti ve hatta dünya tarihi için en önemli olaylardan birisi yaşanmıştır; "Sovyetler Birliği ve Demirperde'nin Çöküşü" ...

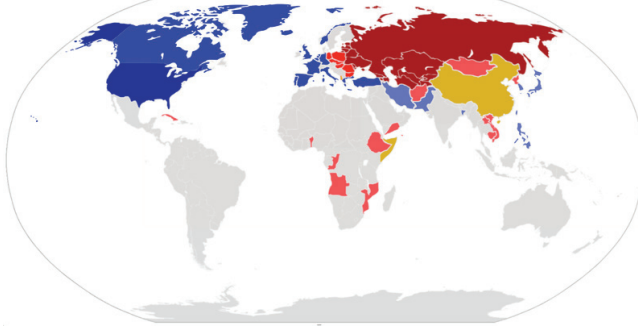
II. Dünya Savaşı sonrası dünyayı birbirinden kopuk ve mümkün olduğunca birbirleri ile ticaret yapmayan, suni olarak düşman kamplara bölün 2 kutuplu yapı, Doğu ve Batı Almanya'yı ikiye ayıran duvarın 10 Kasım 1989'da yıkılmasının ardından bir dizi gelişmelerle 31 Aralık 1991'de Sovyetler Birliği'nin resmen dağılması ile son bulmuştur.

Sonuç olarak daha önce dünya dış ticaretine katkısı son derece sınırlı olan Doğu Blokunda yer alan 15'i Sovyetler Birliği'nden doğan, 25'i diğer bölgelerden olmak üzere toplam 40 ülke yeni dünya düzeninde yer almıştır. Kaldı ki, bu 40 ülkeden de yeni ülkeler ortaya çıkmıştır. Çekoslovakya, Çekya ve Slovakya olarak ikiye ayrılırken, Yugoslavya'dan Kosova da dahil edildiğinde 7 yeni ülke ortaya çıkmıştır.

Sovyetler Birliği'ne coğrafi olarak en yakın ülkelerden olan Türkiye'den çok sayıda yatırımcı yeni ortaya çıkan olanaklardan istifade etmek için bu ülkelerde arayışlara başlamış, karşılıklı ziyaretlerle bavul ticareti adı altında yüksek hacimli ticaret gerçekleştirilmeye başlanmıştır.

Yeniden kurulan dünya düzeninde yeni ittifaklarla ülkeler arası ilişkiler ve ticaret yeniden kurgulanmaya bu dönemde başlamıştır. Soğuk Savaş döneminde batının, Sovyetlere karşı en önemli denge unsurlarından bir olan Türkiye'nin stratejik önemi bu anlamda azalmış, 1 Kasım 1993'te Avrupa Birliği adını alan AT, genişleme sürecinde Doğu Avrupa ülkelerine öncelik vermiştir.

1990'ların dış ticaret açısından en önemli gelişmesi Türkiye'nin 1 Ocak 1996'da AB ile Gümrük Birliği'ne girmesi olmuştur. Tam üye statüsü kazanmadan AB ile Gümrük Birliği'ne girilmiş olması Türkiye sanayinin Avrupa ürünleri rekabetine dayanamayarak zarar göreceği eleştirilerine rağmen, aksine rekabet gücünün artmasına ve dış ticaret kompozisyonunun değişmesine neden olmuştur.

Şekil 1: Soğuk Savaş Sırası Dünyanın Cephelere Bölünmüşlüğü

Koyu Kırmızı: Sovyetler Birliği, Kırmızı: Sovyet Uyduları, Sarı: Çin ve müttefikleri,
Mavi: Kapitalist Blok

Kaynak: CES, Center for European Studies

Rekabetten en çok zarar göreceği tahminleri yapılan tekstil ve otomotiv sektörleri bilakis artan yabancı yatırımları ve ilgisi nedeniyle bugün dahi Türkiye'nin en önemli ihraç sektörleri arasında ilk sıraları almıştır. Özel televizyonlar, radyolar ve cep telefonlarının ekonomiye girişiyle telekomünikasyon alanında eşi görülmemiş hareketlilik yaşanmıştır.

Öte yandan 1990'ların ilk yarısı; bölücü terör olayları, yüksek kamu açıkları, yüksek enflasyon, faiz hareketleri ile sarsılan bankacılık sistemi sarmalında geçmiştir. 1990 sonlarından itibaren başlayan Ocak-Şubat 1991'de Irak'ın vurulması ile devam eden Körfez krizinde Türkiye'nin önemli pazarlarından olan Irak'a ihracatın olumsuz etkilenmesi yanında, boru hattından elde edilen gelirden mahrum kalınması, göçler gibi pek çok olumsuzlukla karşılaşmıştır.

1993'te ithalat %29'a yakın artış gösterirken ihracatın artış hızının azalması, ihracatın ithalatı karşılama oranını yeniden %50'ler seviyesine indirince dış denge yanında iç denge de bozulmuştur. 1994'te enflasyonun %114'e çıkmasına rağmen faizlerin düşük tutulması, halkın birikimlerini korumak için dövize yönelmesi ile birlikte 15 Ocak 1994'te TL %100'ün

üzerinde değer kaybetmiş, dövize hücumu engellemek için faizler yükseltince gecelik faizler %1000'i aşmıştır. Bunun üzerine 5 Nisan 1994 kararları ile IMF programı uygulanmaya başlayarak önlem alınmaya çalışılmıştır. Önlemlerin sonucunda ekonomi 1994'te %6,1 daralırken, ithalatın da %21 civarında hızla gerilemesi ile bu yıl oldukça farklı yaşanmıştır.

Kriz sonrası tedbirlerin uygulandığı dönemler hariç her zaman olduğu üzere 1995-97 arası ithalat ihracatın üzerinde artmış, dış ticaret açığı yeniden yükselmiş ve ihracatın ithalatı karşılama oranı bir kez daha %50'ler düzeyine gerilemiştir.

Mayıs 1997'de Tayland'da başlayarak, Filipinler'e, ardından dalga dalga Asya ülkelerine ve dünyaya yayılan ve sıcak paranın gelişmekte olan ülkelere hızla tepki göstererek kaçıışı şeklinde gerçekleşen Asya Krizi (Aydın S, 2019) hemen sonrasında 3 Şubat 1998'de ikinci Körfez Krizi ve bu iki krizle eş zamanlı olarak Rusya'nın borç ödeme kapasitesi, düşen petrol ve emtia fiyatları ve Ruble üzerine spekülasyon saldırılarıyla gelişen uluslararası krizler tüm dünyada belirsizlik ortamını körüklemiştir (Güran M, 2021).

Türkiye üzerinde bu 3 krizin de etkisi ile oluşan ekonomik sıkıntılar, Temmuz 1998'de IMF ile yapılan Stand By programı ile birlikte ithalat da kontrol altına alınarak düşürülmeye çalışılmıştır.

Tablo 9 : 1990- 1999 Yılları Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
1990	12.959.288	11,5	22.302.126	41,2	-9.342.838	35.261.413	58,1
1991	13.593.462	4,9	21.047.014	-5,6	-7.453.552	34.640.476	64,6
1992	14.714.629	8,2	22.871.055	8,7	-8.156.426	37.585.684	64,3
1993	15.345.067	4,3	29.428.370	28,7	-14.083.303	44.773.436	52,1
1994	18.105.872	18,0	23.270.019	-20,9	-5.164.147	41.375.891	77,8
1995	21.637.041	19,5	35.709.011	53,5	-14.071.970	57.346.052	60,6
1996	23.224.465	7,3	43.626.642	22,2	-20.402.178	66.851.107	53,2

1997	26.261.072	13,1	48.558.721	11,3	-22.297.649	74.819.792	54,1
1998	26.973.952	2,7	45.921.392	-5,4	-18.947.440	72.895.344	58,7
1999	26.587.225	-1,4	40.671.272	-11,4	-14.084.047	67.258.497	65,4

Kaynak: TÜİK

DÜNYA İLE DAHA ENTEGRE – DAHA REKABETÇİ DÖNEM

Üst üste iç ve dış krizlerle karşı karşıya kalan Türkiye 2000’li yıllara artık taşınamaz bir yük ile girmişti. Sadece 4 yılda dış borç faiz yükü 12,6 milyar \$’dan 33 milyar \$’a tırmanmış, borç, borçla finanse edilmeye başlanmıştır. Kamu bankalarının partizanca ve oportünist kullanımları ile görev zararları bu yıl yaklaşık 25 milyar \$’ı bulmuş, sermaye yetersizliklerinden ülke ödeme sistemi de kilitlenmiş hale gelmiştir. 2000 Kasım ayında finans piyasalarının kırıl-ganlığı içerisinde yeniden dövize hücum başlayınca, daha da kötü duruma gelen ekonomi, Şubat 2001’de Cumhurbaşkanı ile Başbakan arasında yaşanan meşhur “Anayasa Kitapçığı” hadisesi ile kontrolden çıkmıştır (Sönmez M, age.).

Banka batışları ve devletin bankalara el koymak zorunda kaldığı dönemde 21 Şubat’ta bankalar arası piyasada gecelik faizler %7.500’ü bulmuştur. Bu tarih itibariyle kur dalgalanmaya bırakılmak zorunda kalınmış, güveni yeniden tesisi etmek üzere Dünya Bankası Başkan Yardımcılarından Kemal Derviş Ekonomiden Sorumlu Devlet Bakanı statüsü verilerek Türkiye’ye çağrılmış ve Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı (GEGP) adı altında sert önlemler içeren yeni bir program açıklanmıştır.

Tablo 10 : IMF-Türkiye Standby Anlaşmaları Tarihi (Bin SDR)

Anlaşma Tarihi	Bitiş Tarihi	Anlaşma Tutarı	Çekilen Tutar	Anlaşma Tarihi	Bitiş Tarihi	Anlaşma Tutarı	Çekilen Tutar
11.05.2005	10.05.2008	6.662.040	4.413.602	17.08.1970	16.08.1971	90	90
4.02.2002	3.02.2005	12.821.200	11.914.000	1.07.1969	30.06.1970	27	10
22.12.1999 Ek Rezerv Kolay	4.02.2002	15.038.400	11.738.960	1.04.1968	31.12.1968	27	27

21.12.2000	20.12.2001	5.784.000	5.784.000	15.05.1967	31.12.1967	27	27
8.07.1994	7.03.1996	610,5	460,5	1.02.1966	31.12.1966	21,5	21,5
4.04.1984	3.04.1985	225	168,75	1.02.1965	31.12.1965	21,5	0
24.06.1983	3.04.1984	225	56,25	15.05.1964	31.12.1964	21,5	19
18.06.1980	17.06.1983	1.250.000	1.250.000	15.02.1963	31.12.1963	21,5	21,5
19.07.1979	17.06.1980	250	230	30.03.1962	31.12.1962	31	15
24.04.1978	18.07.1979	300	90	1.01.1961	31.12.1961	37,5	16
TOPLAM						37,707,640	30,569,062

Kaynak: IMF,

Bankacılık sisteminin regüle edilmesi, kamu sektörünün ekonomide ağırlığı azaltılırken özel sektörün payının artırılması, faiz dışı fazla hedefi konularak harcama kısıcıcı ve gelir artırıcı önlemler alınması, Merkez Bankasına bağımsızlık verilmesi, dalgalı döviz kuru uygulamasına devam edilmesi, ihracatın teşvik edilmesi, yabancı sermayeyi çekebilmek için Uluslararası Tahkim Kanunu çıkarılması gibi yapısal önlemleri içeren program etkisini kısa sürede göstermiştir (Züngün D, 2008).

2002 yılında yapılan seçimlerde halk krizden sorumlu gördüğü partileri cezalandırıp Adalet ve Kalkınma Partisini (AKP) tek başına iktidara taşımıştır. AKP'nin GEGP programını titizlikle ve mali disiplinden kopmadan 2016 yılına kadar büyük ölçüde devam ettirdiği bilinmektedir.

IMF ile 1961'den bu yana 19 anlaşma imzalayan Türkiye, GEGP'nin başarısı ile birlikte, kalan son taksit borcunu 14 Mayıs 2013 tarihinde ödeyerek, ağır şartları ve bağımsızlığa aykırı olması argümanlarıyla zaman zaman toplumsal ve siyasi muhalefete de yol açan, IMF ile borç alma ilişkilerini bitirdiğini açıklamıştır.

Tablo 11 : Milenyum Sonrası Türkiye Dış Ticareti

	İhracat Değer Bin \$	İhracat Değişim %	İthalat Değer Bin \$	İthalat Değişim %	Denge Bin \$	Hacim Değer Bin \$	Karşılama Oranı %
2000	27.774.906	4,5	54.502.821	34,0	-26.727.914	82.277.727	51,0

2001	31.334.216	12,8	41.399.083	-24,0	-10.064.867	72.733.299	75,7
2002	36.059.089	15,1	51.553.797	24,5	-15.494.708	87.612.886	69,9
2003	47.252.836	31,0	69.339.692	34,5	-22.086.856	116.592.528	68,1
2004	63.167.153	33,7	97.539.766	40,7	-34.372.613	160.706.919	64,8
2005	73.476.408	16,3	116.774.151	19,7	-43.297.743	190.250.559	62,9
2006	85.534.676	16,4	139.576.174	19,5	-54.041.499	225.110.850	61,3
2007	107.271.750	25,4	170.062.715	21,8	-62.790.965	277.334.464	63,1
2008	132.027.196	23,1	201.963.574	18,8	-69.936.378	333.990.770	65,4
2009	102.142.613	-22,6	140.928.421	-30,2	-38.785.809	243.071.034	72,5
2010	113.883.219	11,5	185.544.332	31,7	-71.661.113	299.427.551	61,4
2011	134.906.869	18,5	240.841.676	29,8	105.934.807	375.748.545	56,0
2012	152.461.737	13,0	236.545.141	-1,8	-84.083.404	389.006.877	64,5
2013	161.480.915	-0,4	260.822.803	6,4	-99.341.888	422.303.718	61,9
2014	166.504.862	3,1	251.142.429	-3,7	-84.637.567	417.647.291	66,3
2015	150.982.114	-9,3	213.619.211	-14,9	-62.637.098	364.601.325	70,7
2016	149.246.999	-1,1	202.189.242	-5,4	-52.942.243	351.436.241	73,8
2017	164.494.619	10,2	238.715.128	18,1	-74.220.509	403.209.747	68,9
2018	177.168.756	7,7	231.152.483	-3,2	-53.983.726	408.321.239	76,6
2019	180.832.722	2,1	210.345.203	-9,0	-29.512.481	391.177.924	86,0
2020	169.637.755	-6,2	219.516.807	4,4	-49.879.052	389.154.562	77,3
2021	225.214.458	32,8	271.425.553	23,6	-46.211.095	496.640.011	83,0
2022	254.169.748	12,9	363.710.575	34,0	109.540.827	617.880.323	69,9
2023/10	209.903.888		303.820.801		-93.916.913	513.724.689	69,1

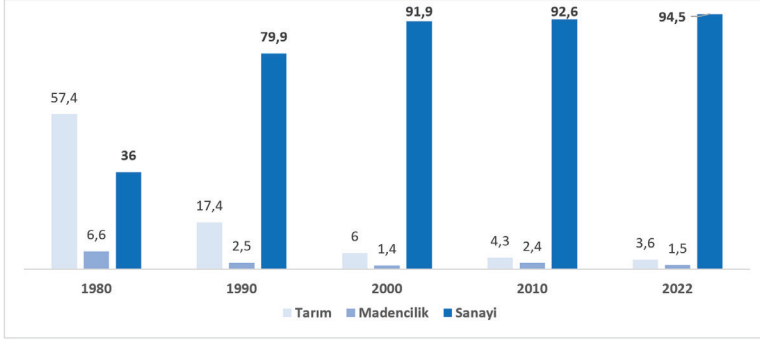
Kaynak: TÜİK

Dış ticaretin 2000 sonrası yaşadığı gelişime bakıldığında 2010 yılına kadar olan dönemin çok daha parlak bir performans ortaya koyduğu görülmektedir. Buna göre 2000-2010 arasında ihracat hacmi 3,1 kat, ithalat hacmi 2,4 kat ve toplam dış ticaret hacmi 2,63 kat artış göstermiş iken, 2011- 2022 yılları arasında üstelik 1 yıl daha uzun olan dönemde gelişim sırasıyla %88,4, %51 ve %64,4'tür.

Tablo 11'de dış ticarete daralma yaşanan yıllar olarak görülen 2009 (2008 Küresel Kriz), 2015-2016 Türkiye'nin Rus uçağını düşürmesi ile Rusya ile yaşanan uçak ve kur krizi, 2018 ve 2019 ABD ile yaşanan Rahip Brunson krizi ve 2020 pandemi krizinin yaşandığı yıllardır. Bu durum Tür-

kiye'nin küresel sisteme daha fazla entegre olmasının bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

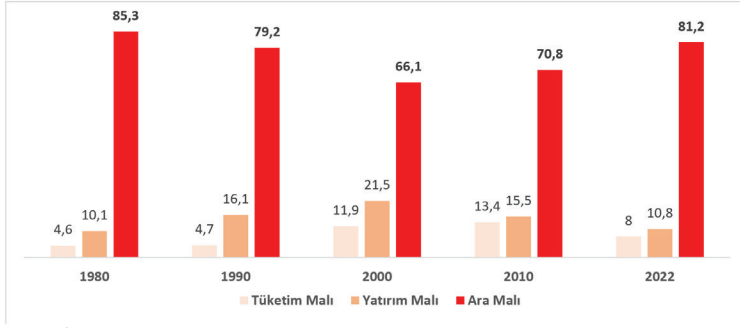
Gelinen noktada Türk dış ticareti sanayinin rekabet gücü ve madencilik sektöründe gelişmelerle tarıma dayalı ihracat yapısını kalıcı şekilde değiştirmiştir.

Şekil 2 : İhracatın Ana Sektörlere Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK

İthalat içinde hammadde oranı %80'in üzerinde iken, sermaye malının payı %11 civarındadır. Tüketim malı ithalatı ise %10'un altına gerilemiştir. “İhracatın yaklaşık %70 bölümünün hammadde ithalatına bağlı olduğu” şeklinde kamuoyunda sıklıkla dile getirilen iddianın hammadde ithalatındaki rakamlarla ilişkilendirildiği anlaşılacakla birlikte doğru değildir. Yapılan çalışma bu payı 2016 için %15,6 ile %21,6 arasında tahmin etmektedir (Akat A, 2018).

Şekil 3: İthalatın Mal Gruplarına Göre Dağılımı (%)

Kaynak: TÜİK

Türkiye'nin en önemli dış ticaret ortağı AB'dir. İhracatın 1/3'den fazlası AB ile gerçekleştirilmekte olup diğer Avrupa ülkeleri de katıldığında bu oran %50'nin üzerine tırmanmaktadır. İthalatta ise AB ülkelerinin payı ihracata kıyasla nispeten düşerken diğer Avrupa ülkelerinin payının artması ile birlikte Avrupa yine yaklaşık %50 pay ile en önemli tedarik kaynağı olma özelliğini sürdürmektedir. Avrupa'nın yanında Kuzey Amerika ülkeleri de dahil edildiğinde gelişmiş Batı ülkeleri ile dış ticaretin toplamın %60 dolayında kısmını karşılaması Türk ürünlerinin rekabet gücünün somut göstergesi olarak anlaşılabilir. Hiç kuşkusuz bu 1996 yılında AB ile Gümrük Birliği sonrasında elde edilen bir kazanımdır.

Bunun yanında İslam İşbirliği Örgütü üyelerine yapılan ihracatın toplamın ¼'ünden fazla oluşu, ithalatın ise %10-12 arası bölümünün bu ülkelere kaynaklanması, Türkiye'nin İslam dünyası içerisindeki lider konumu ile ilişkilendirilebilir.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı, Ekonomik İşbirliği Teşkilatı ve Bağımsız Devletler Topluluğu ile dış ticaret ilişkilerini de benzer çerçevede bölgesel işbirliğinin etkisi olarak yorumlamak gerekir.

İthalatta diğer Asya ülkelerinin payının bu derece yüksek olması esasen tüm dünyada olduğu gibi Çin'den yapılan ithalatın yüksekliği ile doğru orantılıdır.

Tablo 12 : Seçilmiş Bölgeler İtibariyle Türkiye Dış Ticareti (%)

	2023 (10 ay)		2022		2015		2013	
	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat
AB 27	41,3	28,9	40,5	25,6	37,4	35,9	36,1	34,6
Diğer Avrupa	15,5	21,9	14,4	24,1	16,8	16,2	14,9	18,9
Kuzey Afrika	5,3	2,0	5,6	1,7	5,9	1,5	6,8	1,4
Diğer Afrika	3,1	0,8	3,7	0,9	2,8	1,0	2,7	1,0
Kuzey Amerika	6,5	4,7	7,4	4,5	5,1	5,9	4,7	5,7
O. Amerika- Karayipler	1,1	0,4	1,1	0,4	0,6	0,5	0,7	0,6
Güney Amerika	1,0	2,0	1,3	2,7	0,9	1,9	1,4	1,5
Yakın ve O. Doğu	17,4	6,8	17,7	5,9	22,7	6,8	24,2	8,9
Diğer Asya	7,5	25,4	7,2	24,2	7,3	25,5	8,0	21,8
Avustralya-Y. Zelanda	0,4	0,4	0,4	0,5	0,4	0,3	0,4	0,5
11-Diğer Ülkeler	0,9	6,8	0,6	9,5	0,1	4,6	0,1	5,1
OECD	52,8	45,3	53,3	40,5	53,6	50,7	46,8	50,6
Karadeniz Eko. İşbirliği	15,3	16,6	14,0	20,4	10,2	15,2	13,5	16,4
Ekonomik İşbirliği Teşk.	5,5	3,1	4,9	3,1	7,0	4,5	7,9	6,0
Bağımsız Devletler Topl.	8,9	14,4	7,2	18,1	5,4	11,1	8,4	11,6
Türk Cumhuriyetleri	3,8	2,3	3,1	2,0	3,8	1,4	4,6	1,6
İslam İşbirliği Teşk.	25,3	12,4	25,3	11,1	30,9	10,9	33,6	12,8
D-8	3,5	3,6	4,2	3,9	5,9	5,6	5,9	6,6

Kaynak: TÜİK

Türkiye dış ticaretinin geleneksel olarak kırılğan ve dış açık üreten noktası enerji ve altın ithalatının yüksekliğidir. Bu durum Rusya-Ukrayna savaşının etkilerinin yaşandığı 2022 yılında olduğu gibi verilere son derece olumsuz yansımaktadır. 2022 yılında bir önceki seneye göre % 91,6 artışla 97,1 milyar \$'a çıkan enerji ithalatı cari açığın da en önemli nedeni olmuş-

tur. Büyüme hedeflerine bağlı olarak ithalatın artmakta oluşu bu faturayı artırmaya devam etmektedir. Savaşın etkisinin azalarak petrol fiyatlarının %20 ve %30 gerileyeceği alternatif senaryolarda bile petrol ithalat faturası 81,6 ve 71,4 milyar \$ olarak gerçekleşmektedir ki, başlı başına açık olarak yansiyacak tutardır (TCMB, 2023).

Diğer taraftan, altın ithalatına yılda yaklaşık 20 milyar \$ ayrılmakta olup 2022 yılında dış ticaret açığının %17,7'lik bölümü altından kaynaklanmaktadır. 10 yıllık dış ticaret açığına katkısı kümülatif olarak 81,7 milyar \$ olarak hesaplanmaktadır. (Bakır N, 2023). Hatta 2023 yılı ilk 11 ayında altın ithalatı 32 milyar \$'a ulaşmıştır. Bu rakamlardan da görüleceği üzere 2022 ve 2023 yılında Türkiye'nin yaklaşık 109 milyar \$ olan dış ticaret açığının neredeyse tamamı enerji ve altın ithalatı kaynaklıdır.

Türkiye, Cumhuriyetin 100. yılına 2022 yılı itibariyle 254,2 milyar \$ ihracatı ile dünya ihracatından aldığı %1 payla 30., 363,7 milyar \$ ithalatı ve %1,43 pay ile 19. büyük dış ticaret ülkesi konumunda girmiştir.

Tablo 13 : Ülkeler İtibariyle Dünya Dış Ticareti (Milyon \$)

	İhracat		İthalat
Çin	3593,6	ABD	3375,9
ABD	2062,9	Çin	2716,0
Almanya	1658,4	Almanya	1571,1
Hollanda	770,3	Japonya	905,1
Japonya	752,1	B.Krallık	816,3
İtalya	700,3	Fransa	811,7
G. Kore	683,6	İtalya	743,0
Belçika	636,4	Hindistan	732,6
Hong Kong	611,5	G.Kore	731,4
Fransa	606,9	Hollanda	712,8
Kanada	598,6	Hong Kong,	669,1
Rusya	580,1	Belçika	624,3
Meksika	578,3	Meksika	604,6

B.Krallık	530,5	Kanada	570,2
Singapur	515,1	İspanya	499,1
Taipei, Çince	478,3	Singapur	475,5
Hindistan	452,7	Tayvan	437,3
İspanya	424,3	BAE	373,6
Suudi A.	411,2	TÜRKİYE	363,7
Avustralya	402,2	Viet Nam	358,8
İsviçre	402,1	Polonya	358,6
Viet Nam	370,9	İsviçre	356,8
BAE	353,8	Tayland	306,3
Malezya	353,1	Malezya	295,1
Polonya	342,8	Avustralya	290,1
Brezilya	334,5	Brezilya	272,7
Endonezya	292,0	Endonezya	237,4
Tayland	284,1	Çekya	235,9
Norveç	271,7	Avusturya	231,9
TÜRKİYE	254,2	İsveç	202,1

Kaynak: Trademap

SONUÇ

Dış ticaretin 100 yıllık gelişimi, Türkiye Cumhuriyeti'nin sanayi, tarım ve madencilik ana sektörlerinin evriminin bir özeti olarak görülebileceği gibi, yaşanan iç ve dış siyasi gelişmeler, ülkelerle ilişkiler, darbeler, uygulanan alternatif ekonomik politikalar ve her tür değişkenin etki ve tepkilerinin sonucudur.

Dış ticaret rakamları ülkemizin hangi alanlarda yeterli, hangi alanlarda yetersiz, hangi alanlarda güçlü, hangi alanlarda güçsüz, hangi alanlarda gelişime ihtiyacı olduğunu gösteren en önemli SWOT analizini içinde barındırmakta olup, ders çıkarılmak için üzerinde ihtimamla durulması gereken göstergedir.

2023 yılında en çok ithalat yapılan fasıllara bakıldığında geçmiş yıllara benzer şekilde aynı kalemlerin ağırlıkta olduğu ve dış ticaret açığının da bu kalemlerden kaynaklandığı görülmektedir. Her yıl petrol fiyatlarına bağlı olarak 56-92 milyar \$ arası ithalata neden olan enerji sektörümüz birinci derecede geliştirilmesi gerekli alan olarak gözükmektedir. Bu noktada petrol ve doğalgaz aramalarına verilen önem çok doğru bir yaklaşımdır.

TÜİK verilerine göre 2023 yılı ilk 11 ayında %90'a yakın artış gösteren otomotiv ve %57 artış gösteren altın ithalatı ise, enflasyona karşı yatırım amaçlı yapılan ithalat olup, makro ekonomik istikrarla beraber kontrol altına alınabilecek geçici bir durum olarak değerlendirilmektedir. Öte yandan, 2000'li yılların başında çok düşük olan altın üretimi günümüzde yıllık ortalama 40 ton (yaklaşık değeri 2,6 milyar \$) olarak ülkemizde üretilmektedir. Stratejik bir ürün olan altının üretiminin artırılması çalışmaları sürmekte olup, dış ticaret açığını giderici etkisi zamanla artacaktır. Bir başka önemli kalem olan otomotivde Avrupa'nın önemli ihracatçılarından biri iken, ithalatın bu kadar yüksek olması, bu konuda ithalatı ikame edecek doğru politikaların uygulanması gerektiğini göstermektedir. Benzer şekilde demir çelik sektöründe kurulu kapasite çoğu alanda yeterli iken, ithalatın yüksek olması da tersine çevrilmesi gerekli bir durumdur. Dış ticaret rakamlarımız, bahsedilen bu sektörler yanında makine, elektrikli makine ve cihazlar ile eczacılık ve tıbbi cihazlar alanlarında yatırımlara ihtiyaç olduğunu ortaya koymaktadır.

Yüksek teknoloji mallar arasında bulunan Savunma sanayii, 2000'li yılların başlarında 100 milyon dolar civarında ihracat yaparken, 2023 yılı itibariyle yaklaşık 5,5 milyar dolar ihracat kapasitesine ulaşmıştır. Savunma sanayisindeki dışa bağımlılık %20'ler seviyesine indirilerek dış ticaret açığının düşürülmesi yönünde büyük katkı sağlanmıştır. Bu noktada, yatırımların özellikle Kızılelma insansız muharip uçak ve beşinci nesil muharip uçak özelinde, hava savunma sanayisinde yoğunlaşması ile dışa bağımlılığın daha da aşağı çekilmesi gayretlerinin olduğunu belirtmek gerekir.

Dünyada giderek yaygınlaşan, AB için 2026'da devreye girecek olan Yeşil Mutabakat ile karbon ayak izini azaltarak tüm sektörlerde rakiplerin önüne geçilmesi için çalışmaların devam etmekte oluşu, dış ticaretimizin gelecekteki yapısının şekillenmesinde önemli bir etken olacaktır.

Kaynakça

- Akat A, (2018), İhracatta İthalat – (İTD 101), İktisat ve Toplum Dergisi
<https://iktisatvetoplum.com/ihracatta-ithalat-3/>
- Akıncı A, Usta S, (2015) *Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçişte Etkili Olan İç Faktörlerin Analizi*, KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 17 (29):4 1-52, 2015, s.44-51
- Aktan R (1978), Türkiye İktisadi, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1978, s. 46-47.
- Aydın S, (2019) *Asya Krizi ve Sermaye Hareketlerinin Vergilendirilmesi* Hazine ve Maliye Bakanlığı 09.2019 <https://ms.hmb.gov.tr/uploads/2019/09/SeldaAYDIN.pdf>
- Bakır N, (2023) *Türkiye ithal altına servet ödedi*, Dünya Gazetesi, 17.2.2023 <https://www.dunya.com/kose-yazisi/turkiye-ithal-altina-servet-odedi/685922>
- Boratav, K, (2006). *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2005*, 10. Baskı, İmge Kitapevi, Ankara, s.49-50
- Bozkuş F, (2023) *Trilyon Dolarlık Ekonomiye*, Cumhuriyet Yıldızları, 100 Yıla Damga Vuran Olaylar, İsimler, Şirketler, In Business 2023 Özel Koleksiyon Sayısı
- CES, Center for European Studies, *The Cold War / Part 2*
<https://europe.unc.edu/iron-curtain/history/the-cold-war-part-2/>
- Dura, C., & Altıparmak, A. (2000). 1838 *Osmanlı İngiliz Ticaret Antlaşması: Nedenleri ve Sonuçları*. Erciyes Üniversitesi *İİBF Dergisi*(16), 21-23 <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erciyesi-ibd/issue/38177/444612>
- Durmuş Ş, Aydemir K, (2016) *Atatürk Dönemi Türkiye Ekonomisi (1923 – 1938)*, Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi KAÜİİBFD Cilt, 7, Sayı 12, 2016, s.162-164
- Erkmen A, (2020) *Türkiye'nin NATO Üyeliği ve Üyeliğin TBMM'de Kabulü*, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 17 (2), 2020, s.1024-1040
- Eşiyok A, (2010), *Osmanlı İmparatorluğu'nun Dünya Ekonomisine Eklemlenmesinde Bir Dönüm Noktası: 1838 Serbest Ticaret Anlaşması*, Mülkiye 2010 Cilt: XXXIV Sayı:266
- FED St. Louis, (2013), *How Bad Was the Great Depression? Gauging the Economic Impact*, David Wheelock Video Record, FED St Louis, July 2013
- Güran M, (2021), *1998 Rusya Finansal Krizinin Gelişimi ve Etkileri*, Journal of Academic Value Studies 7(4) (2021) 515-524
- IMF-<https://www.imf.org/external/np/fin/tad/extarr2.aspx?memberKey1=980&date1key=2008-03-31>

- Kasalak K, (2012), *Teşvik-i Sanayi Kanunları ve Türkiye 'de Sanayileşmeye Etkileri*, SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Bilimler Dergisi Aralık 2012, Sayı:27, ss.65-79.
- Kanca O, (2012) *1950-1960 Arası Türkiye 'de Uygulanan Sosyo-Ekonomik Politikalar*, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, Yıl 2012, Cilt 9, S.19. s.58-60
- Kayıran M, Saygın S, (2019) *İzmir İktisat Kongresi*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Türk Dünyası Uygulama ve Araştırma Merkezi Yakın Tarih Dergisi 2019 Cilt 2 Sayı 5. S.47-57
- Kaynar İ, (2022) *1960 Askeri Müdahalesinin Türkiye 'nin İktisadi Politikalarına Etkisi Yasama Dergisi* · Sayı: 45 · (Ocak-Haziran 2022, S.128)
- Kayra C, Savaş Türkiye Varlık Vergisi (2011, aktaran İnönü Vakfı) *Varlık Vergisi 1942*, <https://www.ismetinonu.org.tr/varlik-vergisi-1942/> (Erişim 28.11.2023) Kanun metni için bkz-<https://www.ismetinonu.org.tr/wp-content/uploads/2022/02/varlik-vergisi-kanunu.pdf>
- Makal A, (1999), *Türkiye 'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*”, İmge Kitabevi, Ankara, aktaran İleri Ü,(2009) *Türkiye 'de Toplumsal Değişimin Çalışma İlişkileri Üzerindeki Etkileri*, Türk Ağır Sanayi ve Hizmet Sektörü Kamu İşverenleri Sendikası Yayını, Ankara, 2009, s. 168.
- ODTÜ DPUİT, (2020) *1973 Petrol Krizi: Etkileri ve Sonuçları*, ODTÜ Dış Politika ve Uluslararası İlişkiler Topluluğu, 22.3. 2020 <https://medium.com/hariciye/1973-petrol-krizi-etkileri-ve-sonu%C3%A7lar%C4%B1-7ec1d90ad4a1>
- Okçuoğlu i, (1999), *Türkiye 'de Kapitalizmin Gelişmesi, İç Pazarın Oluşma Süreci (1923-1950)*, Cilt:2, İstanbul: Ceylan Yayıncılık, aktaran Tuna S, Cumhuriyet Ekonomisinin İlk Devalüasyonu: 7 Eylül 1946, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi (13) 2007, 86-121
- Öğreten C, (2022) *Karma Ekonomi Sistemi Bağlamında Milli Birlik Komitesinin Ekonomi Politikalarının Değerlendirilmesi (27 Mayıs 1960-27 Ekim 1961)* Mediterrean Journal of Humanities XII-2022 53-67
- Özder F, (2017, s.154-157) *Birinci Beş Yıllık Sanayi Planı Ekseninde Atatürk Dönemi Türk-Sovyet Ekonomik Ve Ticari İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi Sayı: 60, 2017 s.154-157
- Pamuk, Ş. (2005), *Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Sönmez M, (2004) *Türkiye Ekonomisinin 80 yılı*, İTO Yayınları, 2004-28, 22-29)
- TC-AB Başkanlığı, (2023), *Türkiye-AB İlişkilerinin Tarihçesi*, <https://www.ab.gov.tr/p.php?e=111>, erişim 3.12.2023
- TCMB, (2023) *Ekonomik Görünüm, Son Dönem Enerji İthalatı Gelişmeleri ve Enerji Arzında Çeşitlendirme Politikaları*, Kutu 2.2 Enflasyon Raporu 2023-1, https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/a6c32274-a779-435e-ab63-6a99f43d7e5c/Kutu+2.2_23_i.pdf?MOD=AJPERES&-CACHEID=ROOTWORKSPACE-a6c32274-a779-435e-ab63-6a99f43d7e5c-onJd8Vh

- Tekinşen A, Önder H, (2008) *Türk Dış Ticaret Politikaları Üzerine Genel Bir Değerlendirme (XIX Yüzyıldan Günümüze, Türk Dış Politikası (Cumhuriyet Dönemi), Gökkuşbu Yayınları, Editor; Mustafa Bıyıklı* https://www.researchgate.net/publication/326224892_Turk_Dis_Ticaret_Politikalari_Uzerine_Genel_Bir_Degerlendirme_XIX_Yuzyildan_Gunumuze
- Trademaphttps://www.trademap.org/Country_SelProduct.aspx?nvpm=1%7c%7c%7c%7c%7cTOTAL%7c%7c%7c2%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1%7c1
- TÜİK - <https://data.tuik.gov.tr/Kategori/GetKategori?p=Dis-Ticaret-104>
- Ulagay O, (1983) *24 Ocak Deneyimi Üzerine*, 1983, Hil Yayın, s.13-31 <http://osmanulagay.com/wp-content/uploads/2017/05/24-OCAK-DENEY%4%B0M%4%B0.pdf>
- Wilutzki S, (2022) *The First Generation of Turks in Germany in the 60 Years of Immigration*, Senectus, 1(1), 67-90 İstanbul University Press, March 2023
- Yeni Türkiye SAM, (2023) *Osmanlı Sunuş ve Önsöz*, Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, <https://yeniturkiye.com/osmanli-sunus-ve-onsoz/#:~:text=Co%C4%9Frafya%20profes%C3%B6r%C3%BC%20Ramazan%20%C3%96zey%20hocam%C4%B1z%C4%B1n,k-m%E2%80%9D%20ve%20en%20geni%C5%9F%20s%C4%B1n%C4%B1rlara>
- Yıldırım N, (2006) *Atatürk'ün İktisadi Egemenlik İlkesinin Kalkınma Politikaları*, Platin Yayınları, Sayfa: 97-131, aktaran Özkardeş L (2015) *Cumhuriyetin İlk Yılları ve 1929 Ekonomik Buhurunda Dış Ticaretin Yönetimi*, Gümrük ve Ticaret Dergisi, Sayı 6. / 2015 s.28-34
- (Züngün D, 2008) *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Sonrası Türkiye – IMF*, 2008

SURİYE İÇ SAVAŞI DÖNEMİNDE TÜRK DIŞ POLİTİKASINDA TÜRKMENLER

Ülküm Gözde GÜNDOĞDU*

ÖZET

Suriye coğrafyasında yaşayan kadim milletlerden biri olarak Suriye Türkmenleri, bölgede yedinci yüzyıldan itibaren varlıklarını devam ettirmektedir. Suriye Türkmenleri, tarihsel süreç içerisinde önce Fransızlar, akabinde Nasır dönemi politikaları üzerinden “Türklük bilincinin” zayıflatılmaya çalışıldığı Arap milliyetçiliği dönemi ve son kertede Hafız Esed dönemi politikalarıyla şekillenen otuz yıllık süreçte yoğun bir tecrit, baskı ve asimilasyon politikasına maruz bırakılmıştır. Arap Baharı sürecinin, Mart 2011 tarihinde Suriye topraklarına sirayet etmesiyle birlikte bölgedeki varlıkları uzun yıllar ihmal edilen Türkmenler, yeniden tarih sahnesine çıkmıştır. Suriye Türkmenleri, iç savaş süreci boyunca Beşşar Esed rejimi ve müttefiklerinin uyguladıkları zorunlu göç politikalarıyla vatanlarından bilinçli bir şekilde koparılmıştır.

Suriye Türkmenlerinin gelecek vizyonu, Suriye’nin Türkiye’nin en uzun kara sınır komşusu olması ve olası gelecekte Suriye’de tesis edilecek yeni bir idarenin kurulması durumunda, Türkmenlerin alacağı siyasi pozisyon sebebiyle büyük önem arz etmektedir. Suriye İç Savaşı Döneminde Türk Dış Politikasında Türkmenler isimli çalışma ile ilgili konu, Türk Dış Politikası bağlamında Suriye Türkmenlerinin 2011 yılı sonrasında yaşa-

* Bahçeşehir Üniversitesi Doktora Öğrencisi
ulkumgozde.gundogdu@bahcesehir.edu.tr
ORCID: 0000-0001-6679-2555

Makale Geliş Teslim Tarihi: 21.12.2023
Makale Kabul Tarihi: 28.12.2023

dığı askeri ve siyasi gelişmeler dikkate alınarak tarihsel süreç içerisinde yeknesak bir şekilde irdelenmiştir. Suriye Türkmenlerinin “Ya var olacağız ya da yok olacağız” söylemi üzerinden başlattıkları mücadelenin temel eksiklikleri sonuç bölümünde detaylıca irdelenmiş ve Türk Dış Politikası bağlamında konunun ehemmiyetine vurgu yapmak üzere saha gözlemleri aktarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Suriye Türkmenleri, Suriye İç Savaşı, Türk Dış Politikası.

TURKMENS IN TURKISH FOREIGN POLICY DURING THE SYRIAN CIVIL WAR

ABSTRACT

As one of the ancient nations living in Syria, Syrian Turkmens have been living in the region since the seventh century. Syrian Turkmens have been subjected to an intense policy of isolation, oppression and assimilation in a thirty-year period shaped first by the French, then by the policies of the Nasser period, then by the Arab nationalism period in which the “Turkishness consciousness” was tried to be weakened through the policies of the Nasser period, and finally by the policies of the Hafez al-Assad period. With the spread of the Arab Spring process to Syria in March 2011, Turkmens, whose existence in the region had been neglected for many years, reappeared on the stage of history. Syrian Turkmens were deliberately detached from their homeland through the forced migration policies implemented by the Bashar al-Assad regime and its allies during the civil war.

The future vision of the Syrian Turkmens is of great importance due to the fact that Syria is Turkey’s longest land border neighbour and the political position that the Turkmens will take in the event of the establishment of a new administration in Syria. In the study titled “Turkmens in Turkish Foreign Policy during the Syrian Civil War Period”, the subject matter has been examined uniformly within the historical process by taking into account the military and political developments experienced by Syrian Turkmens after 2011 in the context of Turkish Foreign Policy. The main shortcomings of the struggle initiated by the Syrian Turkmens on the discourse of “We will either exist, or we will disappear” are examined in detail in the

conclusion section and field observations are presented to emphasize the importance of the issue in the context of Turkish Foreign Policy.

Keywords: Syrian Turkmens, Syrian Civil War, Turkish Foreign Policy

GİRİŞ

Suriye¹, en uzun kara sınır hattımızın bulunduğu ülke olması ve tarihsel zeminde Anadolu toprakları henüz Türklük ve İslamiyet fikriyle tanışmamışken, bugünkü Suriye ve Lübnan² topraklarında Türk Devletleri ve beylikleri kurulmuş olması sebebiyle Türklüğün önemli fikri coğrafyalarından birini temsil etmektedir. Bugün Suriye ve Irak'ın da içinde bulunduğu tarihi Türklük şeridi hattı, Türk Dış Politikasının son 21 yıldır en zorlu sınavlarını verdiği iki sahadır. Bu makalede üzerinde duracağımız ve irdeleyeceğimiz temel konu, Türk Dış Politikası bağlamında Suriye ve Suriye İç Savaşı sürecinde Türkmenler olacaktır. Makalenin özünde, Şam Baharı sürecinin nasıl kanlı bir iç savaşa evrildiği ve bilhassa meselenin özünü oluşturması hasebiyle Türk Dış Politikası üzerinden Uluslararası Güvenlik, Uluslararası Hukuk ve Suriye Türkmenleri temaları genel hatlarıyla aktarılmaya çalışılacaktır.

ŞAM BAHARI

Arap Baharı adıyla başlayan sürecin Şam Baharına evriliş süreci, Beşşar Esed'in, 17 Temmuz 2000 tarihinde Suriye Arap Cumhuriyeti devlet başkanlığı görevine gelmesiyle başlamıştır. Devlet Başkanlığına giden süreçte, halka reformcu kimliği ile tanıtılan Beşşar Esed, Batı sistemine uygun eğitim almış olması, iyi derecede İngilizce ve Fransızca biliyor oluşu ve Avrupa'da tahsil görmüş olması sebebiyle halk nezdinde hızlı bir

1 - Suriye Arap Cumhuriyeti

2 - Lübnan Cumhuriyeti

kabul görmüştür. Esasında, bu hızlı kabul sürecinin özü ise Hafız Esed dönemi Suriye politikasının temelini oluşturan Baas Partisi ve Arap sosyalizmi üzerinden oluşturulmaya çalışılan tek tip Suriyeli yaratma ideolojisine dayanmaktadır. Hafız Esed'in baskıcı yönetimine Nusayri azınlık dışında kalan tüm Suriye halkları uzun yıllar maruz kalmış ve neredeyse asli kimliklerini unutacak düzeyde büyük bir asimilasyon süreci yaşamışlardır. Suriye nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Sünni Müslümanlar ve bilhassa Sünni-Hanefi mezhebe mensup olmaları sebebiyle Suriye Türkmenleri de büyük bir Araplaştırma politikasına aynı dönemde maruz kalmıştır. Bilhassa asker bir millet olan Suriye Türkmenleri, Hafız Esed'a karşı darbe yapılır korkusuyla bilinçli olarak kamu kurumlarında işe alınmamış, üst rütbelere terfi ettirilmemiş ve ana dilde eğitim hakları bilinçli şekilde engellenmiştir (Kirişçioğlu, 2013, s. 11-12).

Hafız Esed'in ölümü sonrasında yeniden tasarlanacak Suriye için halkın beklentisi; Suriye'nin daha liberal, daha demokratik, daha şeffaf ve hatta daha açık bir toplum yapısına kavuşmasıydı. Bu noktada ise halkın karşısına reformcu kimliği ile servis edilen Beşşar Esed dışında farklı bir seçenekte sunulmuyordu. Beşşar Esed babasının ölümü sonrasında yüksek enflasyon, %30'a varan işsizlik oranı, %2 bandında seyreden düşük ülke büyüme oranı, neredeyse ülke ekonomisinde hiç yer almayan yabancı yatırımcı ve yüksek dış borç içinde kıvranan bir Suriye gerçeği ile baş başa kalmıştır (Gürson, 2019, s. 227-229). Geçiş sürecinde hızlı bir reform süreci bekleyen halk ise aydınlar vasıtasıyla 99'lar ve 1000'ler Bildirgesini yayınlamıştır. Reform taleplerini karşılamak adına Beşşar Esed sırasıyla Bankacılık sektörünün devlet tekelinden çıkarılması ve yabancı bankaların Suriye'de faaliyet gösterebilmesi adına bir dizi teşvikler sunmuştur. Ekonomik liberalleşmeyi siyasi liberalleşme ile birleştirmeyi tasarlayan Esed, babadan kalma ve adı yolsuzlukla anılan tüm üst düzey bürokratlara karşı temizlik operasyonu düzenlemiştir. Yaklaşık 30 yıldır uygulanan sosyalist ekonomi modelini kırarak özel sektörün önünü açmıştır (Gürson, 2019, s.

227-229). Ülkede bahar havası olarak adlandırılan bu sürecin ilk büyük tepkisel kopuşu ise, muhalefetin değişim taleplerini, kendi varlıkları için tehdit olarak kabul eden Baas Partisi iktidarından gelmiştir. Baas Partisi ve ordu, 1000'ler Bildirisini açıkça iktidar için tehdit kabul etmiş ve diyalog forumlarını kapatıp siyasi aydınları tutuklatmıştır.

Halkın reform talepleri, tarihsel olarak 11 Eylül sonrası gerçekleşen ABD'nin Irak'ı işgal süreci ile kesişince Beşşar Esed'in genç ve henüz otorite sağlayamamış bir lider olduğu, halkın değişim taleplerini Baas Partisi ve Orduya karşı tek başına yapacak cesarete olmadığı netleşmiştir. Bu dönemi özetleyecek tespit ise reform taleplerine başta olumlu yaklaşan Beşşar Esed'in, Irak'ın işgali ve Irak'ta bulunan Baas Partisi iktidarının Amerikan işgali sonrası yasaklanması gerçeğinden hareketle, tercihini reform taleplerinden daha ziyade bölgesel ve ulusal güvenlik konularından yana kullanmış olduğu gerçeğidir. Bu bağlamda, tercihini bir beka sorunu olarak da okumak mümkündür. Batı merkezli düşünce kuruluşları ve Amerikan medyası tarafından halkın reform taleplerini görmezden geldiği için şiddetli bir şekilde eleştirilen Beşşar Esed, 2005 yılında Lübnan Eski Başbakan'ı Refik Hariri suikastının de sorumlusu olarak gösterilmekteydi. Bu büyük kırılma sonrası Arap ülkelerinden uluslararası alanda istediği desteği alamayan ve iyice yalnızlaşan Beşşar Esed yönetimi, güvenlik eksenli kaygılar üzerinden yeni bir dış politika süreci başlatma kararı almıştır.

Türkiye'de gerçekleşen 2002 seçimlerini tek başına iktidar olarak kazanan Adalet ve Kalkınma Partisi temelde muhafazakâr bir parti olması, Filistin davasını yakın takip etmesi ve Orta Doğu'nun sorunlarına kayıtsız kalmaması dolayısıyla Ankara-Şam hattında yeni bir dönem başlamıştır. Dönemin Dışişleri Bakanı Ahmet Davutoğlu, Türkiye'nin yeni dış politika vizyonunu "*komşularla sıfır sorun politikası*" olarak belirlemiş ve Orta Doğu'yu merkez eksene alan bir gelecek tasarladıklarını açıklamıştır. Türkiye-Suriye ilişkilerinin geçmişten günümüze temel çıkmazlarını oluşturan meseleler ise PKK'nın Suriye yapılanması, 1960'lı yılların başla-

rında vuku bulan Su sorunu ve Türkiye'nin 1973 yılında Keban barajını inşa etmesi üzerine, Suriye'nin karşı bir hamle olarak Tabqa barajını inşa etmesi gösterilebilir. Beşşar Esed ve ailesi özelinde bu saydıklarımızdan daha kritik olan sorun ise Hatay meselesidir. Özellikle meselenin Suriye Türkmenleri kısmına da ışık tutacak Hatay sorunu, temelde Hafız Esed'in Hatay kökenli Nusayri bir aileye mensup olması ve Hatay'ın anavatanına katılması sürecinin Esed ailesinde yarattığı travmatik geçmiştir.

Hafız Esed kendi döneminde, Türkmen nüfusunun yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, özellikle Suriye'nin kuzeyinde PKK militanlarına eğitim verilmesine, örgüte lojistik destek sağlanmasına ve gençlik yapılanmalarının kurulmasına bilhassa müsaade etmiştir. Özellikle Suriye Türkmenlerini Türkiye'nin potansiyel ajanı olarak gören Hafız Esed, Türkiye'de eğitim görmüş 1000'e yakın Türkmen aydını Türkiye lehine casusluk yaptığı gerekçesiyle haksız yere suçlanıp hapse attırmıştır. (Kirişçioğlu, 2013, s. 10-13). Yine aynı dönemde, Türkiye-Suriye sınır hattı çevresinde yaşayan Suriye Türkmenleri, 10 km.'lik bir hat dahilinde geri çektirilmiş ve yerlerine Arap halk yerleştirilmiştir. Türkmenlerden duyulan derin hoşnutsuzluk bunlarla da sınırlı kalmamış, Türkiye'nin bölgede siyasi ve askerî güç olmasına mâni olmak amacıyla PKK³, MLKP⁴, Asala⁵ ve Dev-Sol⁶ gibi radikal örgütlere sığınma hakkı da sağlanmıştır. Bu örgütler Suriye Türkmenlerine ve Türkiye'ye karşı bilinçli bir şekilde desteklenmiştir. Konunun Türk Devleti nazarında bardağı taşıran son damlası ise Türkiye'ye Suriye üzerinden düzenlenen PKK saldırılarının artması ve Milli Güvenlik Kurulu tarafından alınan karar doğrultusunda Abdullah Öcalan'ın Suriye'de bulunmasına müsaade edilmeye devam edilirse bunun Türkiye açısından savaş sebebi sayılacağına açıklanmasıdır. Bu sert açıklamanın doğal bir sonucu olarak iki ülke arasında 20 Ekim 1998 tarihin-

3 - Kürdistan İşçi Partisi

4 - Marksist Leninist Komünist Parti

5 - Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu

6 - Devrimci Sol

de, Adana Mutabakatı imzalanmıştır. İki ülke arasında imzalan Mutabakat ile PKK lideri Abdullah Öcalan 9 Ekim 1998'de Suriye'den çıkarılmıştır. Bu dönemden sonra Suriye, PKK'yı açıkça terör örgütü olarak gördüğünü belirtmiş ve PKK'ya karşı yürütülecek tüm operasyonlarda Türkiye ile ortak hareket etme kararı almıştır (Yavuz, 2005, s. 454-455).

Adana Mutabakatı ile normalleşen ilişkiler, Ak parti döneminde en yüksek temsil seviyesine ulaşmış ve iki ülke arasında yaklaşık 10 yıl sürecek iyi ilişkiler dönemi başlamıştır. Bu dönemde kurulan iyi ilişkilerin temel dinamiğini iki konu şekillendirmiştir. Bunlardan ilki, Saddam Hüseyin'in devrilmesi sonucu oluşacak yeni Irak'ta olası bir Kürt Devleti kurulup kurulmayacağı konusudur. Bir diğer husus ise Beşşar Esed'in ve İran'ın temel kaygısını oluşturan, Şii hilalini kıracak olası bir ABD yanlısı yönetimin kurulma ihtimali ve düşman rejimler ile çevrelenme korkusudur. Bu iki temel dinamik üzerinden Türkiye-Suriye ilişkilerin şekillendiğini söylemek mümkündür. Özellikle 2008-2010 döneminde en üst seviyeye ulaşan ikili temaslar; Filistin Davası, İsrail'in 2008'de Gazze'yi ablukaya alan tavrı ve Mavi Marmara olayı ile İsrail'e karşı iki devleti bölgesel anlamda ortak hareket etmeye kadar götürmüştür.

Türkiye bu dönemde bölgesel meselelerin üzerine çıkarak, ekonomik, kültürel ve eğitim alanında da ikili temaslarını güçlendirmiştir. Özellikle Gaziantep'e Suriye Konsoloslugu'nun açılması, iki ülke arasında Yükseköğretim Alanında İş Birliği Anlaşmasının yapılması ve bu kapsamda Halep'e bir Türkçe Eğitim merkezinin kurulması sağlanmıştır. Yine aynı dönemde, iki ülke arasında yüksek lisans ve doktora programları kurulmuş ve Türkiye'den bölgeye akademik çalışma yapmak amacıyla giden akademisyenler, Suriye Tarihi, Türkmen kimliği ve Suriye Kültürü üzerine inceleme yapma fırsatı bulmuşlardır. Bilhassa bu çalışmalar Suriye Türkmenlerinin bölgede sahipsiz olmadığını vurgulamış ve hatta bölgede uzun yıllar ihmal edilen Suriye Türkmenlerin varlığı yeniden gün yüzüne çıkmıştır diyebiliriz.

Bu dönemin kesin bitiş süreci ise, Dış İşleri Bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Beşşar Esed'e ısrarla hatırlattığı reform taleplerinin yerine getirilmemesi ve Beşşar Esed yönetiminin önceliğini reform taleplerinden daha ziyade kendi iktidarının devamlığından yana kullanması olmuştur. Bu noktada Beşşar Esed'in Baas partisi ve Ordu merkezli büyük çıkar gruplarını odağına aldığı ve Lübnan'da Hizbullah'ı Filistin'de de Hamas'ı karşısına almak istemediği gerçeğidir. Türkiye, beklenen reform taleplerinin yapılmaması ve ordunun sivil halka müdahale etmeye başlaması nedeniyle Şam Büyükelçiliği'nin resmî web sitesi üzerinden “Büyükelçiliğimiz 26 Mart 2012 tarihinden itibaren tüm faaliyetlerini geçici olarak askıya alacaktır” duyurusunu paylaşmıştır (Milliyet, 2012).

SURİYE ULUSAL KONSEYİ

Bu dönemde Türkiye, Suriye muhalefetinin merkez üssü olmuş ve Suriye için “İstanbul Buluşmaları” isimli toplantılar İstanbul'da gerçekleştirilmiş ve Suriye Ulusal Konseyi İstanbul'da kurulmuştur. Buna ek olarak, Türk hükûmeti 30 Mayıs 2012 tarihinde reform talepleri geri çevrildiği için Suriyeli diplomatları ülkesinden sınır dışı etmiş ve 15 Kasım 2012 tarihinde SMDK⁷'yi Suriye halkının tek meşru temsilcisi olarak tanımıştır. Bu gelişmeye karşı bir hamle olarak Beşşar Esed rejimi, muhaliflere verilen uluslararası desteği kesebilmek amacıyla birçok Batılı ülkenin korkulu rüyası olan “Radikal İslamcılar” cezaevlerinden tahliye etmeye başlamıştır (Solomon, 2012). Bu savaşçılar, Irak üzerinden gelen cihatçılarla birlikte savaşın ilk döneminde dağınık halde bulunan muhaliflerin safında da yer almıştır. Özellikle, savaşan tarafların netleşmesiyle birlikte Beşşar Esed rejimine karşı ÖSO⁸ adı altında toplanan askeri muhalif gruplar 2012'den itibaren silahlı çatışma sürecini başlatmıştır (O'Bagy, 2013). Bu noktada dikkat edilmesi gereken temel husus ise, Beşşar Esed

7 - Suriye Muhalif ve Devrimci Güçler Ulusal Koalisyonunu

8 - Özgür Suriye Ordusu

rejimi güçlerinin Suriye'nin Kuzeyinde ve Kuzeydoğusunda yer alan ve çoğunluğunu Kürtlerin oluşturduğu bölgeleri savaşmadan teslim etmiş olması gerçeğidir. Suriye içerisinde 1962 yılından beri vatandaş olarak kabul edilmeyen, nüfus cüzdanı dahi olmayan ve hatta “yabancı kategorisinde” değerlendirilen 300 bin Suriyeli Kürt'e 2011 yılında vatandaşlık verilmiştir. Bu geç kalınmış hamlenin temel amacı ise, protestoların sadece Sünni kesim tarafından yapıldığı tezini desteklemek ve Suriye içerisinde yer alan diğer halkların rejimle aralarında sorun bulunmadığı fikrini temellendirebilmek içindir (Staff, 2011).

Bu bağlamda, Suriyeli Kürtlerin dâhi, kendi temsilcisi olarak görmediği PKK ve PYD, Beşşar Esed rejiminin sahada kendilerine sağladığı avantajdan faydalanarak Temmuz 2012 tarihinde YPG⁹'yi kurmuştur. YPG'nin kuruluşu sahada buldukları stratejik konumları sebebiyle hedef haline gelen ve topyekûn bir varoluş mücadelesi veren, Suriye Türkmenlerini de açık hedef haline getirmiştir. 30 Ocak 2014 tarihinde Suriye'nin Kuzeyi; Cizre (Cezire), Kobani (Ayn el-Arap) ve Afrin olmak üzere 3 özerk bölgeye ayrılmıştır. Bu bölgelerin Toplumsal Sözleşme ile yönetileceği ve PYD'nin silahlı kanadı olan YPG'nin de Özerk Yönetim'in savunma gücü görevini üstleneceği açıklanmıştır. Bu gelişmenin akabinde, Türkiye'nin Suriye sınırına YPG bayrakları asılmıştır (Acun & Keskin, 2017).

2013-2014 dönemi Beşşar Esed'i desteklemek amacıyla İran tarafından sahaya sevk edilen Kasım Süleymani önderliğindeki Kudüs Gücü merkezli Şii milislerin ve radikal örgütlerin sahada aktif olduğu yıllardır. Özellikle, Ebu Bekir el-Bağdadi'nin Suriye'de kurulan Nusra Cephesi ile birleşmesi ve örgütün adının IŞİD/DEAŞ¹⁰ olarak değiştirilmesi sürecin daha da karmaşık hale gelmesine olanak tanımıştır. Bölgenin istikrarsızlaşmasının doğal bir sonucu olarak DEAŞ'a karşı ABD'nin öncülüğünde DEAŞ'la Mücadele Uluslararası Koalisyonu kurulmuştur. Özellikle, Rak-

9 - Halk Savunma Birlikleri

10 - Irak ve Şam İslam Devleti veya 2014'ten beri kullandığı resmi isimle Irak ve Şam Devleti.

ka'nın DEAŞ'tan geri alınması amacıyla başlatılan süreçte, Türkiye'nin haklı eleştirisine maruz kalan NATO müttefikimiz ABD'nin, PKK'nın organik uzantısı olan PYD ve YPG'ye DEAŞ'la mücadele kapsamında yaptığı askeri ve ekonomik yardımlar iki ülke arasında gerilimin artmasına neden olmuştur. İngiltere merkezli IHS Janes'in yayınladığı 2016 yılında açıkladığı rapora göre DEAŞ'la mücadele kapsamında başlatılan operasyonlarda, 2015 yılının sahada açık ara en büyük kazananı PYD/YPG olmuştur. DEAŞ'tan temizlenen alanlar PYD/YPG denetimine bırakılmış ve PYD/YPG kontrolü altındaki toprakları %186 oranında artırmıştır (IHS Janes, 2016).

Savaşın seyrini değiştiren bir diğer hamle ise, Rusya'nın 30 Eylül 2015 tarihinde, Beşşar Esed rejimi yanında Suriye İç savaşına askeri olarak müdahil olmasıdır. Rusya devlet başkanı Vladimir Putin'in 12 Ekim 2015 tarihinde BBC'ye verdiği özel röportajda "Ülkedeki cihatçıların Rusya için tehdit olduğunu ve Rusya'nın savaşa bu grupları engellemek için girdiğini" açıklamasıyla başta savaşın tarafları olmak üzere, Türkiye, İran, ABD, AB ve son olarak da Rusya'nın dahliyle Suriye sahası uluslararası güçlerin bulunduğu büyük bir dehlize dönüşmüştür.

AHMET DAVUTOĞLU DÖNEMİ (2009-2014) TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Suriye İç Savaşı sürecinde; Ahmet Davutoğlu dönemi (2009-2014) Türk Dış politikası Suriye Türkmenleri nazarında genel hatlarıyla irdelendiğinde; Suriye sahasının gerçeği ile reform talepleri üzerinden dizayn edilmeye çalışılan yeni Suriye fikrinin, sahada doku uyumsuzluğu yaşadığı ve gerçek manada karşılık bulmadığı fikri, genel hatlarıyla belirginleşmiştir. Davutoğlu döneminin saha adına genel eleştirisi, Türkiye'nin genel Suriye muhalefetini destekleyen tavrı içinde, Suriye Türkmenlerin geri planda kalması ve Türkmen kartının sahaya gecikmeli olarak indirilmiş olmasıdır. Bu noktada ısrarla vurgulanması gereken gerçek ise, Suriye Türkmenlerinin bin asırlık tarihleri içinde vatanlarını üç cephede, üç ayrı

düşman üzerinden savunmak durumunda kaldıkları gerçeğidir. Özellikle buldukları stratejik konumları sebebiyle başta Beşşar Esed rejimi akabinde IŞİD/DEAŞ'ın Türkmen topraklarını işgali ve son olarak da sahada oluşan alan boşluğundan faydalanarak PKK/PYD'nin açık hedefi haline gelen Türkmenler sahanın açık ara kaybedenleri olmuştur. Bu dönem içinde, Suriye Türkmenleri için belirtilmesi gereken ilk tespit, Hafız Esed yönetimi altında uzun yıllar geçiren halkın belirgin bir teşkilatlanma sorunu yaşadığı gerçeğidir. Bunun en belirgin örneğini ise iç savaş sürecinin başlaması ile gerek askeri kadroların gerekse eğitimli genç kadroların bulunmuyor oluşunun Türkmen siyasetini büyük bir dar boğaza sürüklemesidir. Özellikle siyasi kültürü henüz oluşmamış yeni Türkmen yapılarının yüksek düzeyli deneyimsizlikleri, bölgesel farklılıklar üzerinden oluşturulan farklı yapıların Türkmen siyasetini temsil etmekte başarısız olması ve Türkmen siyasetini toparlayacak ortak bir liderin bulunmuyor oluşu sürecin akıbetini bir hayli zorlaştırmıştır. Türkmen siyaseti adına bu dönem verilen mücadelenin temeli 2012 yılında İstanbul merkezli olarak Suriye Türkmen Platformunun kuruluşuyla başlamıştır. Bu süreç içerisinde Başbakan Recep Tayyip Erdoğan ve Dış işleri Bakanı Ahmet Davutoğlu desteğiyle 30 Mart 2013 tarihinde düzenlenen ilk genel kurul ile Suriye Türkmen Meclisi Ankara merkezli olarak kurulmuştur. Aynı dönemde STM Suriye Türkmenlerinin meşru temsilcisi olarak kabul görmüş ve Türk hükümeti Meclis'e en üst seviyede katılım göstermiştir. Türkmenlerin 2015 yılına kadar sahada vermiş oldukları tek taraflı bağımsızlık mücadelesi askeri ekipman, teçhizat, eğitimli askeri kadro ve ekonomik destekten yoksun olarak ilerlemiştir. Bu bağlamda, siyasi kazanımların tarihin hiçbir döneminde askeri kazanımlardan bağımsız ilerlemediği gerçeğinden hareketle Türkmen askeri kadrolarının sahada verdikleri “onur ve özgürlük”¹¹ mücadelesi ne yazık ki uluslararası sistem içerisinde yer edinememiştir. Öyle ki Suriye

11 - Onur ve Özgürlük: Suriye İç Savaşı sürecinde, Türkmenlerin “Ya var olacağız ya yok olacağız” söylemi üzerinden başlatılan mücadelesinin adıdır.

Türkmenlerinin bilinirlikleri sadece Türkiye ile sınırlı kalırken, PYD lideri Salih Müslim, Ağustos 2015'te Rusya'nın Suriye'de operasyonlarına başlamasından kısa bir süre önce Rus Dışişleri Bakan Yardımcısı Mihail Bogdanov'la Moskova'da görüşmüştür (Gafarlı , 2016). PKK/PYD'nin Moskova ve ABD üzerinden siyasi ve askeri destek gördüğü süreçte; Suriye Türkmenleri Türkmen dağındaki mücadeleyi vatan savunması olarak görüp uluslararası ekonomik destekten yoksun olarak sürdürmüştür. Bu durum, sahanın başat aktörü olan Suriye Türkmenlerinin 5 yıl gibi kısa bir süre içerisinde hızlı bir çözüm süreci yaşamasına neden olmuştur.

MEVLÜT ÇAVUŞOĞLU DÖNEMİ (2015-2023) TÜRK DIŞ POLİTİKASI

Mevlüt Çavuşoğlu dönemi Türk Dış Politikası ise Suriye İç Savaşı sürecinin 2015-2023 yılları arasına tekabül eden dönemini oluşturmaktadır. Bu dönem, 2009-2014 yılları arası yaşanan prestij kaybının hızlı bir şekilde toparlandığı ve Türkiye'nin Suriye sahasına etkin müdahale sürecini başlattığı “şahin dönemini” oluşturmaktadır. İlk dönem ile kıyaslandığında Suriye Muhalefetinin meşru talepleri doğrultusunda, Suriye'nin yeniden inşasına ilişkin geçiş sürecinde Türkiye süreci destekleyen uluslararası toplantıların başat aktörü konumuna yükselmiştir. Özellikle Suriye Muhalefetinin temsili bakımından referans olarak kabul edilen Müzakere Yüksek Kuruluna ve Suriye Türkmenlerini temsilen faaliyet yürüten Suriye Türkmen Meclisine siyasi temsil noktasında güçlü destekler verilmiştir.

Suriye nüfusunun %15-%20'sine¹² tekabül eden Suriye Türkmenleri için zorlu geçen 2015-2016 yılları, Türkmen mücadelesinin neredeyse durma noktasına geldiği zor yılları oluşturmuştur (Pıccinin, 2011). Bu dönemde, en az 35 bin Türkmen şehit edilmiştir. Rakka ve Tel Abyad bölgesinde yaşayan Türkmenler ise 2015 yılı içerisinde PKK/PYD'nin tehcirine

12 - Siyaset Bilimi ve Tarih profesörü Pierre Piccinin'in 2011 tarihli La Libre Belgique gazetesinde yer alan makalesiyle Suriye Türkmenlerinin nüfusu şu şekilde açıklanmıştır: “Suriye içerisinde 1,5 milyon Türkçe konuşan ve Arapçayı ana dili olarak benimseyenler dâhil toplam Suriye Türkmen'i nüfusu 3,5 milyon ile 6 milyon arasındadır” şeklindeki açıklamasıdır. Bu rakam Suriye toplam nüfusunun %15-%20'sine tekabül etmektedir.

maruz bırakılmıştır. Özellikle Hama, Humus, Şam ve Golon Türkmenleri ise Beşşar Esed rejiminin etnik temizlik tehdidi altında ablukaya alınmıştır. Özellikle kadim Türk şehri olan Halep'in büyük bir kısmı DEAŞ'ın kontrolü altına girmiş, çoğunluğunu Türkmenlerin oluşturduğu mahalleler Rus hava saldırıları altında günlerce bombalanmıştır.

Bu bağlamda Türkiye, BM Güvenlik Konseyi öncülüğünde ilk toplantısı 2012 tarihinde ve sekizinci toplantısı 2017 yılında gerçekleştirilen Cenevre sürecini beş yıl boyunca aktif izlemiştir. Özellikle Türkmenler nezdinde büyük bir kayıp olarak değerlendirilen Doğu Halep'in Temmuz 2016'da rejim güçleri tarafından kuşatılması ve aralık ayında da rejim kontrolüne geçmesi Halep'te yeni bir ateşkes sürecinin tesisini de zorunlu kılmıştır. Bu noktada, Türkiye ve Rusya'nın garantörlüğünde Halep'teki ateşkes sürecinin başlatılması ve bunun Suriye'nin geneline tesis edilmesi yine Türkiye'nin yoğun diplomatik girişimleri sayesinde sağlanmıştır. Sahada devrim niteliğinde kabul edilecek bir diğer husus ise Beşşar Esed rejimin gitmesi noktasında ortak bir uzlaşma sağlayamayan Cenevre müzakereleri sürecinin sonlandırılmasıdır. Bu bağlamda, sahanın gerçek aktörleri üzerinden siyasal çözüm sürecinin yeniden kurgulanmasına olanak sağlayacak olan yeni bir mekanizmanın tesisi gündeme gelmiştir. Süreç 23 Ocak 2017 tarihinde Türkiye, Rusya ve İran'ın garantörlüğünde Kazakistan'ın başkenti Nur Sultan'da Astana sürecine evrilmiştir. Sürecin daha az katılımcı fakat sahaya daha hâkim aktörler üzerinden yeniden tesis edilmesi Türkiye'nin prestijini de artırmıştır. Türkiye bu süreç boyunca, Suriye muhalefetine garantörlüğünü üstlenirken, Rusya ve İran ise Beşşar Esed yönetiminin garantörlüğünü üstlenmiştir. Ne yazık ki Suriye için siyasal sürecin yürütüldüğü tüm uluslararası toplantılar, Beşşar Esed yönetimin sahada yoğun bombardımanı ve insan hakları ihlalleri altında devam etmiştir. Özellikle, Suriye'de yaşanan iç karışıklıklar nedeni ile bölgede oluşan otorite boşluğundan faydalanan DEAŞ ve PKK/YPG terör örgütlerinin saldırıları sonucu çok sayıda vatandaşımız da hayatını kaybetmiştir (Kara Kuvvetleri Komutanlığı, 2016).

Bu noktada bilhassa vurgulanması gereken husus; Türk dış politikasının, “Yurtta sulh, cihanda sulh” ilkesi gereğince ve BM¹³üyesi olmanın getirdiği doğal bir sonuç olarak BM Antlaşması’nın 2. Maddesi uyarınca diğer devletlerin toprak bütünlüğüne ve siyasi bağımsızlığına saygıyı esas alan bir vizyona sahip olduğu gerçeğidir. Suriye’nin de BM üyesi bir devlet olması ve kendi toprakları üzerinden Türkiye’yi açıkça hedef alan terör saldırılarını durduramaması, uluslararası hukukun doğal bir sonucu olarak Türkiye’nin bu saldırılara katlanmak durumunda olmadığını da açıkça göstermektedir. Bu bağlamda, yaşanan saldırıları durdurmak, Meşru müdafaa kapsamında hudut güvenliğini sağlamak, bölgede istikrarın sağlanarak yerinden edilmiş Suriyeli göçmenlerin yurtlarına dönüşlerine yardımcı olmak, bölgedeki sivillerin yaşanan terör olaylarından zarar görmelerini önlemek, oluşturulmaya çalışılan terör koridoruna mani olunması maksadıyla Türkiye BM Şartı’nın 51. maddesinden kaynaklanan meşru müdafaa hakkı ve BM Güvenlik Konseyi’nin terörizmle mücadeleyle ilişkin kararları uyarınca, Suriye topraklarına yönelik Fırat Kalkanı Harekâtı, Zeytin Dalı Harekâtı ve Barış Pınarı Harekâtı isimli üç terörle mücadele harekâtı gerçekleştirmiştir. Bu harekâtlara ek olarak da Kış Kartalı ve Pençe Kılıç Harekâtı isimli iki kapsamlı hava Harekâtı da gerçekleştirilmiştir. Milli güvenlik tehdidi olan DEAŞ’a ve PKK terör örgütünün Suriye’deki uzantısı olan PYD/YPG ve çatı oluşumu olan SDG’nin faaliyetlerine yönelik icra edilen bu harekâtlarla başta Suriye Türkmenleri olmak üzere sahada PKK/PYD ve DEAŞ gibi radikal yapıların nüfus politikaları etkisiz hale getirilmiştir. Türkmenlerin zorla göç ettirilmesi ve kanton yapıları üzerinden Suriye’nin kuzeyinde kurulmak istenen illegal oluşum bertaraf edilmiştir.

Fırat Kalkanı Harekâtı (FKH) sonrası bölgedeki kanton yapılarının dağıtılması ve sahanın normalleşmesi Suriye Türkmenleri nezdinde de yeni bir dönemi başlatmıştır. Suriye Türkmenlerinin sıklıkla dile getirdikleri

“Ana vatanımız Türkiye’dir” ifadesi “Öz vatanımız Suriye’dir ve mutlaka Suriye’ye geri dönülmesi gerekmektedir” şeklini almıştır. Bu kapsamda ilk hamle STM’nin, Çobanbey’de temsil ofisi açarak Türkmen siyasetini yeniden Suriye topraklarına taşımasıdır. İkinci hamle ise dağınık ve farklı tip bayraklar üzerinden temsil edilen Türkmen Siyasetinin, “Sancak Kongresi” düzenlenerek tek tip Türkmen Bayrağını belirlemesidir. Bu süreçte şair/yazar Cumhur Bulut’un yazdığı “Bin Yıllık Vatanın Bekçileri” adlı şiir de milli marş olarak kabul edilmiştir (9 Eylül , 2019). Üçüncü ve en kritik hamle ise STM’nin 8 Temmuz 2019 tarihinde düzenlediği Meclis Tüzük değişikliği kararı sonrası yönetim merkezini Ankara’dan, FKH sonrası terörden arındırılmış olan Halep/Çobanbey’e taşımasıdır. Özellikle Türkmen siyaseti adına büyük eleştirilerin başında yer alan Türkmenlerin sahanın dışında siyaset yürüttüğü eleştirisi de bu hamle ile bertaraf edilmiştir.

Türkmen siyaseti adına Türkiye’nin verdiği bir diğer destek ise dağınık halde yürütülen Türkmen askeri kadrolarının SMO¹⁴ üst yapılanması içerisinde teşkilatlandırılmasına olanak sağlanmasıdır. Bu süreçte STM başkanı Dr. Vecih Cuma’nın tarihi sözünü de hatırlatmakta fayda bulunmaktadır: “Türkiye’nin kontrolünde güvenli bölgeler kurulursa, Türkmenler hızlı ve kitlesel bir şekilde vatana dönüş sürecine hazırdır” ifadesi mülteci sorunu özelinde de temel argümanımız olacaktır.

SONUÇ

Türk Dış Politikası adına, Türkmen siyasetinin bugün içinde bulunduğu genel tablo sürecin en kritik noktasıdır. Suriye Türkmenlerini temsil etmesi amacıyla kurulan çatı organ STM’nin yapısının yeni bir revizyona tabi tutulması ve Türkmen siyasetinin bir an evvel kişisel rant ve hırslardan uzak tutularak uluslararası hale getirilmesinin sağlanması zaruridir. Bu bağlamda, Türk Dış Politikası özelinde, Suriye’nin toprak bütünlüğünü esas alan bölgesel ve siyasal özerkliklere yer vermeyen bir yeni anaya-

14 - Suriye Milli Ordusu

sanın yapılması gerekmektedir. Türkmenler nazarında ısrarla belirtilmesi gereken husus Suriye Türkmenlerinin, kurucu halk/yerli halk statüsüyle Suriye’de yeni oluşturulacak anayasada varlıklarının devamlılığı noktasındaki haklarının teminat altına alınmasıdır. Özellikle yeni oluşturulacak anayasada Suriye Türkmenlerinin milli kimlikleriyle var olması konusu elzemdir. Türkmen siyasetinin merkez organı olan Suriye Türkmen Meclisi’nin (STM) hızlı bir revizyona tabii tutulması, Türkmen siyasetinin lokal yapılardan kurtarılıp uluslararası zemine taşınması, Türkmen kimliğinin desteklenmesi noktasında Türkmen Siyasi Akademileri fikrinin hızla hayata geçilmesi gerekmektedir.

Bugün Suriye sahasında devam eden savaşın en kritik noktası PKK/PYD üzerinden Suriye’nin eğitim sistemi, demografik yapısı ve kültürel değerlerinin dezenformasyona tabi tutulduğu gerçeğidir. Bu gerçeğin yadsınması, Suriye’de uzun vadede PKK/PYD vasıtasıyla “Türk milli kimliğine düşman” ve PYD eğitim sistemiyle yetiştirilmiş “düşman nesillerin” oluşturulması projesine de imkân sağlayacaktır. Özellikle saha çalışmalarında gözlemlenen gerçek şudur: PKK/PYD’nin kontrol ettiği alanlarda Kürtçeyi eğitim dili haline getirdiği, okullarda uygulanan eğitim müfredatını “militan yetiştirme” bakış açısına taşıdığı ve bölgede PKK/PYD’nin kendi eğitim müfredatını okutarak “Türklük üst kimliğini” ulusal bir tehdit argümanı haline getirdiği gerçeğidir. Bu noktadan hareketle, Suriye Türkmenlerinin bölgenin bin asırlık tarihleriyle yerel halkı olduğu, varlıklarının Suriye’nin devamlılığı noktasında daimî bir çimento görevi gördüğü ve olası yeni bir rejim değişikliğinde Türkmenlerin yönetimde olacağı tüm yapıların bölgeyi istikrara taşıyacağı gerçeğidir. Bu noktada Türk Dış politikası adına sahanın başat aktörü olan Suriye Türkmenlerinin siyasi ve askeri anlamda desteklenmesi zaruridir.

Kaynakça

Kitaplar

- Gürson, A. P. (2019). *Büyük Güçlerin Suriye Planı*. Ankara: Kripto Basım Yayım Dağıtım Ltd.Şti.
- Yavuz, C. (2005). *Geçmişten geleceğe Suriye-Türkiye ilişkileri*. Ankara : Ankara Ticaret Odası.

Sürelî Yayınlar

- Acun, C., & Keskin, B. (2017). *PKK'nın Kuzey Suriye Örgütlenmesi PYD-YPG*. Ankara: SETA Yayınları. https://setav.org/assets/uploads/2017/05/PYD_YPG_Tr.pdf adresinden alındı

Elektronik Kaynaklar

- 9 Eylül . (2019, Kasım 27). Bulut'un şiiri milli marş kabul edildi: <https://www.dokuzeylul.com/bulutun-siiri-milli-mars-kabul-edildi> adresinden alındı [erişim tarihi 9.08.2023]
- Gafarlı , O. (2016, Eylül 9). *Rusya'nın PYD politikası değişiyor mu?* Al Jazeera: <https://www.al-jazeera.com.tr/gorus/rusyanin-pyd-politikasi-degisiyor-mu> adresinden alındı [erişim tarihi 9.08.2023]
- IHS Janes. (2016). Islamic State's caliphate shrinks by 14% in 2015: <https://www.janes.com/article/56794/islamic-state-s-caliphate-shrinks-by-14-in-2015> adresinden alındı [erişim tarihi 5.08.2023]
- Kara Kuvvetleri Komutanlığı. (2016, Ağustos 24). Türkiye Cumhuriyeti Millî Savunma Bakanlığı Kara Kuvvetleri Komutanlığı: <https://www.kkk.tsk.tr/firat-kalkani.aspx> adresinden alındı [erişim tarihi 13.09.2023]
- Kirişçiöğlü, M. F. (2013). *Suriye'de iç savaş sürerken Suriye Türkleri Rapor No:1*. Ankara: 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü. 21.Yüzyıl Türkiye Enstitüsü: Kirişçiöğlü, M. F., 2013. Ankara: adresinden alındı [erişim tarihi 9.08.2023]
- Milliyet. (2012, Mart 25). *Türkiye Suriye elçisini geri çekti*. www.milliyet.com.tr. adresinden alındı [erişim tarihi 11.10.2023]
- O'Bagy, E. (2013, January 31). *The Free Syrian Army*. The Institute for the Study of War: <https://www.understandingwar.org/sites/default/files/The-Free-Syrian-Army-24MAR.pdf> adresinden alındı [erişim tarihi 1.09.2023]
- Piccinn, P. (2011, Ağustos 1). *Après avoir été sur le terrain*. La Libre: <https://www.lalibre.be/debats/opinions/apres-avoir-ete-sur-le-terrain-51b8d7abe4b0de6db9c283df> adresinden alındı [erişim tarihi 5.08.2023]
- Solomon, E. (2012, Aralık 5). *Syria's rebels in new effort to unite ranks*. Reuters: <https://www.reuters.com/article/uk-syria-crisis-rebels-idUKBRE8B41120121205> adresinden alındı

[erişim tarihi 1.08.2023]

Staff, R. (2011, Nisan 7). *Syria's Assad tries to appease Kurds after unrest*. [https://www.reuters.com/: https://www.reuters.com/article/us-syria-kurds-idUSTRE7366H620110407](https://www.reuters.com/:https://www.reuters.com/article/us-syria-kurds-idUSTRE7366H620110407) adresinden alındı [erişim tarihi 9.08.2023]